

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України №
1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01

Засновники: **Український центр політичного менеджменту**

**Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України**

Видавець: **Український центр політичного менеджменту;**

Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**

Головний редактор – **Юрій Шайгородський**

Адреса: вул. Волоська, 3, Київ, 04070 Тел. 238-65-49

E-mail: 010@politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 5 (8)
2004

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук,
академік Академії педагогічних наук України,
ректор Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук,
член-кореспондент Української академії політичних наук,
декан факультету політичних наук Миколаївського
державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор
Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, начальник
управління освіти і науки Дніпропетровської обласної
державної адміністрації

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук,
професор Одеського регіонального інституту державного
управління Національної академії державного управління при
Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор
Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік
Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент –
ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний
науковий співробітник Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень Національної академії наук
України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік
Української академії політичних наук, завідуючий кафедрою
гуманітарних дисциплін Університету економіки та права
„КРОК“

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, завідуючий
кафедрою політології Національного університету
„Києво-Могилянська академія“

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом
Інституту держави і права Національної академії наук України

Іван Курас, доктор історичних наук, академік Національної
академії наук України, народний депутат України, директор
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник
декана соціологічного факультету Харківського
національного університету ім. В. Каразіна

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідуючий
відділом Інституту соціології Національної академії наук
України

Микола Михальченко, доктор філософських наук,
член-кореспондент Національної академії наук України,
президент Української академії політичних наук

Володимир Полторац, доктор філософських наук,
директор Центру соціологічних і політичних досліджень
„Соціополіс“

Анатолій Романенко, заступник головного редактора
журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік
Української академії політичних наук, завідуючий відділом
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, кандидат філософських наук, Міністр
Кабінету Міністрів України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний
директор ТОВ „TNS –Україна“

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук,
президент Українського центру політичного менеджменту,
головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор
кафедри політології Національного університету
„Києво-Могилянська академія“

З М І С Т

ТЕОРІЯ

Георгій Почепцов. Динаміка віртуального простору в рамках віртуальної війни і революції	3
--	---

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ

Олександр Майборода. Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення	15
Олег Хорошилов. Українська політична нація: сценарій конституювання	23
Тетяна Татаренко. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність	31

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Алла Сіленко. Інфокомунікаційні технології та розвиток громадянського суспільства	40
Агія Нахчеванли. Тенденції розвитку громадянського суспільства в Азербайджані	56
Володимир Анікін. Державна етнополітика та формування громадянського суспільства	63

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Анатолій Волинський. Ідеологічна структуризація суспільних політичних інтересів ...	71
Іван Шаблінський. "Агресія" і "наси́льство" - поняття не тотожні	82

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС

Юрій Ганжуров. Парламентаризм як об'єкт електоральної комунікації	92
--	----

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Олександр Шаян. Деякі аспекти встановлення урядового порядку денного	100
---	-----

ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА

Олена Романова. Релігійний фактор у політичному просторі США	107
---	-----

АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Ігор Ткаченко. Центральна Азія як зона перетину інтересів конкуруючих держав	114
---	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ

Марія Кармазіна. Інститут президентства в Україні: стан і перспективи досліджень ...	122
---	-----

МЕТОДИКА

Олексій Картунов, Ольга Маруховська. Політичний маркетинг і менеджмент	137
---	-----

ОБМІН РЕПЛІКАМИ

Віктор Пащенко. Громадянська освіта і визначення поняття "політика"	164
Микола Іванов. Свій висновок підтверджую	166

АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Вийшов у світ №5 (7) журналу "Соціальна психологія"	182
--	-----

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 29.09.2004 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11,37. Облік.-вид. арк. 9,25. Зам. № 369. Наклад 1000 примірників

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Дексі прінт"

36007, м.Полтава, вул. Маршала Бірюзова, 85

© Український центр політичного менеджменту, 2004

Динаміка віртуального простору в рамках віртуальної війни і революції

Георгій Почепцов,

доктор філологічних наук,
завідуючий кафедрою інформаційної політики
Національної академії державного управління
при Президентіві України

Віртуальні об'єкти можуть як руйнувати реальність, так і створювати її, намагаючись утримувати за допомогою ключових конструкцій нову реальність. Для прикладу можна згадати колишній СРСР з роллю мистецтва в ньому, у першу чергу літератури й кіно. Письменників Й. Сталін взагалі іменував „інженерами людських душ”. Створюються певні віртуально-реальні конструкції, у рамках яких елементи, котрих не існує в реальності, замінюються віртуальними об'єктами.

Віртуальний простір здатний не тільки фіксувати, шляхом нагромадження, зміни в соціальній системі, але й відігравати роль рушійної сили таких змін. Однак згодом знову наростає певного роду „втома” віртуальної системи, і вона вже не може задовольняти вимог, що перед нею ставляться. Якими можуть бути варіанти виходу з цього „виснаження” віртуального потенціалу системи?

Є кілька основних можливостей, завдяки яким відбувається подальший розвиток системи.

У першому варіанті система руйнується, однак вона замінюється новим варіантом віртуальності. Так сталося з колишнім Радянським Союзом, система якого виявилася неспроможною адекватно пояснити розрив, що все ширшав, між рівнем життя на Заході й у СРСР. Стара модель віртуальності (Ленін, Партія, Комсомол) була замінена новою (Ринок, Демократія, Капіталізм). При цьому багато старих гравців зберегли свої керівні посади, оскільки швидко оволоділи новою риторикою, тобто новим віртуальним інструментарієм.

У другому випадку є можливість зберегти стару систему шляхом її трансформації. Приклад – Китай. Він не втратив комуністичної орієнтації, а в якості її модернізації йому довелося допустити у свою аксіоматику

**Динаміка віртуального простору
в рамках віртуальної війни і революції**

Георгій Почепцов

елемент, який до цього цілком відкидався, – бізнесмена. Його навіть можна тепер приймати в партію. У цьому випадку старі гравці взагалі лишаються незмінними, оскільки збережено навіть старі інституції. Просто в систему вливаються нові гравці.

Третя модель інтенсивної зміни цілком відкидає старих гравців разом зі старою віртуальністю. За приклад можна взяти Грузію, де стара віртуальна система була раптом перейменована на корупційну, а нова стала демократичною, що потребувало повної зміни команди. Цю модель можна трактувати і як підваріант першої моделі, якщо братимемо до уваги обмежений набір факторів.

Четверта модель реагування на вичерпаність старого віртуального простору полягає в його ритуалізації. Радянський Союз перевів своє минуле на певний ступінь ритуалу, схожого на релігійний, де було заборонено будь-які відхилення від фіксованих оцінок і стандартного набору інформації. В. Ленін, наприклад, для задоволення потреб функціонування на всіх рівнях існував у кількох іпостасях: В. Ленін – дитина (для жовтенья), В. Ленін – студент (для молоді), В. Ленін – дорослий (для офіційної агіографії). Такою ж канонічною була й іконографія образу, що також мала чіткі прив'язки у часі.

Кожен етап інтенсивної зміни соціальної системи вимагав своєї віртуалізації, чим і створювалася необхідна динаміка, що забезпечила перехід до нового стану. Сучасну модель зміни влади пропонують уже не вчені, а журналісти, оскільки вона, модель, досягла такої прозорості, що не потребує додаткових досліджень. Наведемо приклад такої періодизації, акцентуючи в ньому саме віртуальні аспекти [1].

Крок 1: Вибори

Грузинська опозиція скористалася парламентськими виборами (листопад 2003 р.), вірменська – президентськими (березень 2003 р.). Опозиція відразу повідомляє про фальсифікацію виборів і починає заперечувати їх результати. Її вимоги, як правило, легітимуються за допомогою міжнародних організацій, тобто йде приєднання до сильнішого віртуального об'єкта, який ніби „ділиться” своєю легітимністю.

Крок 2: Висування вимог

Опозиція починає віртуальні інтервенції. Наприклад, на інавгурацію президента Вірменії не прибули представники опозиційних партій. У свою чергу президент відповідає в тому ж віртуальному просторі: дії опозиції завдають шкоди іміджеві країни.

Крок 3: Мітинги і народні заворушення

Мітинги і демонстрації символізують незадоволення наявною віртуальною системою, її диспозицією. Вони дають право на запровадження нової системи. Мітинг не просто інтенсивно вводить нову інформацію, він і до певної міри легітимізує її, робить публічною.

Крок 4: Силовий вплив

5 квітня Вірменія призупинила мовлення російського каналу НТВ, а з 12 квітня припинила продаж російських газет. Як нам здається, справа тут зовсім не в інформації, оскільки інформація все одно передається. Повідомлення російських газет і телебачення по суті легітимують цю ситуацію, підносять її на новий віртуальний рівень. Потім у Вірменії розігнали демонстрацію, чого не було в Грузії.

Крок 5: Дії за обставинами

Грузинський варіант включав тиск на Е. Шеварднадзе з боку іноземних політичних гравців, котрі надали йому певні гарантії у випадку незастосування сили.

Як бачимо, на кожному кроці відбувається робота з тими чи іншими варіантами віртуальності. Причому при вичерпаності внутрішньої системи відбувається звертання до двох джерел:

³⁵₁₇ мітинг-демонстрація, яка дозволяє вводити нові віртуальності в інтенсивному режимі;

³⁵₁₇ підтримка ззовні, що дає можливість підключитися до чужої віртуальності і, спираючись на неї, породити уже свою внутрішню.

При цьому віртуальності ґрунтуються на стандартному наборі ідеологем, який виводить легітимність з народного волевиявлення. Оскільки і та й інша сторона вважає, що саме вона є єдиною виразницею народних сподівань, то кожна з них спрямовує свої зусилля не стільки на свою легітимність, скільки на делегітимацію опонента.

Практично будь-яку наявну ідеологему можемо привести до її вихідного міфологічного протиставлення, зідки вона родом. Практично всі ідеологеми прагнуть або легітимувати, або делегітимувати ті чи інші ситуації. При цьому вони намагаються працювати на більш завищеному рівні, де функціонують такі поняття, як, наприклад, „патріотизм” тощо.

Інтенсивна зміна соціальної системи просто зобов'язана спиратися на вже існуючі типи зв'язків. Віртуальні інтервенції та віртуальні війни в цьому випадку створюють своєрідні міфологічні „злами”, що дозволяють стимулювати перехід до нової реальності. Одним з основних протиставлень стає протиставлення „свій – чужий”. Воно активно вводиться в людську свідомість з найдавніших часів. Наприклад, „червону шапочку” покарано за порушення заборони розмовляти з чужим, оскільки в чужому завжди зачасна небезпека, навіть якщо вона на цей момент і невідома.

Делегітимація влади в епоху переворотів будується на „виштовхуванні” влади на позиції „чужий”. Опоненти намагаються довести її корупційність, байдужість до проблем, якими переймається народ. Усе це пов'язано з роботою на міфологію, зі спробою нав'язати нову інтерпретацію. Місце, що автоматично звільняється, має зайняти опозиція, оскільки передбачається, що тому, хто критикує, не притаманні ті ж самі вади.

Віртуалізація може виступати в ролі своєрідної **пастки свідомості**, коли „революцією троянд” починають іменувати звичайний переворот. Свідомість йде слідом за віртуальною структурою, що володіє сильнішою, ніж реальність, пояснюючою силою. В принципі гасло „Мир – хатинам, війна – палацам” завжди збиратиме багато голосів, оскільки хатин завжди буде більше, ніж палаців.

Як зупинити динаміку соціальних трансформацій? Або, навпаки, прискорити її? Для цього, у першу чергу, застосовуються лідери думок і соціальні рухи, що несуть у собі достатній динамічний потенціал. Система починає одержувати більшу кількість сигналів, що суперечать домінуючим. Вона може або витримати їх, або вони потрапляють у резонанс, і відтак починається руйнування системи, яке може ініціюватися хоч зліва, хоч справа. Е. Луттвак підкреслює, що революції робляться лівими, а путчі – правими [2].

Є. Месснер свого часу закликав створити психорозвідку: „Немає завдань делікатніших і складніших, ніж ті, що покладаються на психорозвідку: лікар-психоаналітик має справу з однією ненормальною душею, а психорозвідка – з душами народів, хворих на війну і заколот” [3].

Оперування віртуальними об’єктами у випадках стабілізації/дестабілізації дозволяє побудувати певного роду аксіоматику такого використання віртуальностей. Перелічимо сім можливих варіантів роботи з віртуальностями.

³⁵₁₇ **Збільшення загального обсягу віртуальних об’єктів.** Зіткнення інтерпретацій, боротьба однієї картини світу з іншою автоматично сприяє збільшенню кількості віртуальних об’єктів. Наприклад, перебудова привнесла віртуальні об’єкти типу „ринок”, „лібералізм”, „капіталізм” тощо, які мімікрували під реальні, хоча й до сьогодні на пострадянському просторі вони не стали реальними. Наслідком стає те, що слабка система вже не може впоратися з їх відстеженням і роботою проти у випадку їх антисистемного спрямування. Ускладнюється вироблення прогнозів поведінки.

³⁵₁₇ **Збільшення кількості різноорієнтованих віртуальних об’єктів.** Для делегітимації системи важливе не просто збільшення кількості об’єктів, а збільшення числа антисистемних об’єктів, оскільки саме в них міститься інша картина світу, спроможна в потенціалі зруйнувати домінуючу картину.

³⁵₁₇ **Збільшення розмаїтості „своїх” віртуальних об’єктів.** Політична боротьба, як правило, не задовольняється однотипними об’єктами. Їх потрібно нарощувати, створюючи принципово нові об’єкти, придатні для різних ніш. Згадаймо, як у радянський час, наприклад, про В. Леніна написав і А. Вознесенський. У перебудовчий період М. Шатров писав п’єси, де В. Ленін з’являвся в нового типу вигляді.

³⁵₁₇ **Створення перешкод для поширення (дискредитація) „чужих” віртуальних об’єктів.** Антисистемні об’єкти, що з’явилися у спільному віртуальному просторі, відразу ж атакуються. Внаслідок цього вони або знищуються, або виживають за рахунок створення якісніших варіантів, котрі виявляються сильнішими від об’єктів, що атакують.

³⁵₁₇ **Збільшення кількості „майбутніх” об’єктів, здатних полегшувати перехід до майбутніх станів.** Наприклад, створюються нові канали комунікації, на перший план виходять люди, що несуть нову картину світу. Вони ніби тимчасово закривають те, чого немає сьогодні.

³⁵₁₇ **Руйнування „справжніх” об’єктів, які можуть становити небезпеку в майбутньому.** Об’єкти володіють різною потенційною динамікою: віртуальні об’єкти чужої спрямованості, здатні вийти з периферійного стану, завжди привертають пильну увагу будівників системи.

³⁵₁₇ **Закріплення за допомогою віртуальних об’єктів змінених станів дійсності.** Наприклад, „переворот” ніколи не називає переворотом той, хто його здійснює. Термін „серпневий путч 1991 року” належить іншій стороні – тій, що виграла, а не програла.

Віртуальна система носить інерційний характер. Однак інтенсив соціальний вимагає від неї переходу до динамічного функціонування. Така динаміка не може бути довготривалою. Істотні зміни у віртуальній системі відбуваються двічі. Вперше, коли руйнується стара система. Вдруге, навіть інтенсивніше, але й триваліше в часі, коли відбувається процес закріплення сформованих змін. Наприклад, і після 1917, і після 1991 року перейменовувалися вулиці та площі, встановлювалися нові пам’ятники, скидалися старі. Відбувалася істотна зміна еліт.

Зміна віртуальності може йти з опорою на певні „зв’язки” з реальністю. Потрібні певні опорні пункти, „чарунки” реальності, на яких може базуватися нова віртуальність. „Жертва” створює такі точки для масової свідомості. Для індивідуальної ж свідомості такою опорною точкою стає „помста”. Згадаймо, що В. Ленін сказав „Ми підемо іншим шляхом” у відповідь на страту власного брата. Е. Луттвак також говорить про сімейні зв’язки як такі, що можуть протистояти лояльності вищому армійському керівництву [4]. Практично всі палестинські „шахіди” плекали пекуче бажання помститися за близьких і друзів, які загинули від рук ізраїльтян [5].

Звідси випливає, що певні реальні структурності, якими б індивідуалізованими чи атомізованими вони не були, можуть протистояти домінуючим ментальним структурам. У цьому випадку, ймовірно, створюються свої захисні ментальні структури, що дають можливість протистояти домінуючим структурам. **Віртуальний захист, на відміну, наприклад, від реального захисту, це завжди напад.** Слабкий гравець тут має інші можливості, ніж у реальному просторі. Він може одержати меч короля Артура і перетворитися на сильного бійця. Причому наявність

**Динаміка віртуального простору
в рамках віртуальної війни і революції**

Георгій Почепцов

цього меча не завжди помітна до початку битви.

Це особливо важливо, оскільки будь-які зміни пов'язані з певними ризиками. Дж. Пітні пише: „Усі політичні й військові конфлікти включають як ризик, так і невизначеність. Незалежно від того, як багато знають стратеги, вони ніколи не можуть передбачити наслідків з повною впевненістю, вони тільки можуть оперувати шансами. Це і є ризик. Набагато частіше стратегам бракує інформації, яка може змінити їхнє відчуття шансів. Це і є невизначеність” [6]. У такій ситуації будь-які конструкції (реальні чи ментальні), що сприяють забезпеченню переходу в бажане майбутнє, завжди вітаються.

Є також і стандартні моделі протистояння віртуальностей – це політична опозиція, яка намагається втримати іншу картину світу, борючися з домінуючою на даний момент. В однополярних режимах як ресурс може виступати підтримка нових політичних суб'єктів, підтримка з боку армії та інших силових структур, діяльність транснаціонального капіталу, допомога сусідніх держав [7]. Усе це способи одержання легітимності за рахунок інших видів ресурсів.

Терорист також є опозиціонером, тільки він використовує насильницькі методи для просування своєї віртуальної картини світу. Тому варіантом боротьби і стає, наприклад, те, що запропонував Дж. Сміт, директор Інституту досліджень національної безпеки ВПС США [8]. Він вважає, що основним у боротьбі повинна стати маргіналізація повідомлення терористів, оскільки вони шлють своє повідомлення через цільову публіку до цільового уряду. Все, чого терорист хоче досягти, залежить від передачі його повідомлення. Заблокувавши терористичне повідомлення, можна перемогти стратегію тероризму. Це знову виводить нас у віртуальний простір, в рамках якого й діє терорист у сфері своїх змістів. Тільки формою його повідомлень є насилля, а зміст – чисто політичний. У звичайного ж політика і форма, і зміст перебувають у сфері політичних дій.

11 березня 2004 року, зі зміною влади і політики Іспанії у відповідь на терористичний акт, було продемонстровано реальність ще складніших конструкцій. Дж. Стерн пише в газеті „Бостон глоб”, що терористичний рух створює не тільки зіткнення цивілізацій, але й зіткнення усередині цивілізації [9]. Це зовсім новий висновок. Він базується на тому, що США відразу після 11 вересня почали втрачати своїх союзників. Таке руйнування віртуальної системи можливе тільки при наявності серйозних проблем у реальному просторі. В результаті **віртуальний і реальний простір не можуть рухатися в різних напрямках, розрив в одному викликає серйозні наслідки в іншому**. Це цікавий феномен розбіжності динаміки цих двох просторів.

Якщо терорист діє за допомогою повідомлень, вибудованих у рамках реального простору, то так само може діяти й інша сторона. Наприклад, Пентагон у Кенії будує колодязі, подає ветеринарну і медичну допомогу

[10]. Тому в рамках матеріального світу можливе вибудовування двох типів повідомлень:

	Матеріальне повідомлення	
Деструктивне повідомлення (вибух, „шахід” тощо)		Конструктивне повідомлення (медична допомога, будівництво колодязя тощо)

Це, до речі, конкурентні види повідомлень. Починаючи з Афганістану, армія США постійно працює в таких двох конфліктуючих площинах: сама, наприклад, припиняє бомбардування в дні свята Рамадан. Подібні типи повідомлень з різних джерел працюють одне проти одного (США – Аль Каїда), намагаючись створити вигіднішу для себе віртуальну картину світу. Однак такі повідомлення з одного джерела вже працюють на когнітивному рівні, не дозволяючи одержувачеві цих повідомлень створити єдину оцінку того, що відбувається.

У В'єтнамі подібна програма діяла протягом п'яти років. Однак вона мала як прихильників, так і супротивників, які звинувачували морських піхотинців у романтизмі [11].

Сьогодні США, наприклад, розгорнули великі обсяги подібних конструктивних дій в Афганістані на кордоні з Пакистаном на суму в 2,5 мільйона доларів. Надається не тільки медична допомога, але й фінансується будівництво шляхів, ферм, нових резервуарів для води. Надсилається навіть фарба для мечетей [12]. Зрозуміло, що для непримиренних супротивників США все це не спрацює. Але безсумнівно й те, що інша цільова аудиторія зможе одержати інформацію, котра може змінити її ставлення. Когнітивний дисонанс вимагає, щоби при зіткненні з моделлю „Ворог робить добру справу” ми приймали рішення: „Це не добра справа” (що в даному випадку сумнівно), або: „Це не ворог” (що цілком можливо).

Конкурентне середовище при розбудові віртуального простору може виникати і при зіткненні різних каналів комунікації. У цьому плані конкурують не тільки Аль Джазіра й Аль Хурра, але й офіційна точка зору з неофіційною, породжуваною чутками. Так, коли повстанці підірвали водоочисну станцію, прийнявши її за відділок іракської поліції, то вибухи призвели до викиду хлору й отруєння людей. Чутки ж проінтерпретували цю ситуацію по-своєму: США таємно завезли зброю масового ураження і тепер використовують гази проти цивільних. Американці у відповідь використали флаєри, міські збори, оголошення по радіо, прес-конференції

**Динаміка віртуального простору
в рамках віртуальної війни і революції**

Георгій Почепцов

та свій телеканал [13]. Відбувається постійна війна між двома картинами світу. Чутки, до речі, дуже чітко породжують відповіді на запитання, виходячи з наявної картини світу.

Американська модель інтерпретації події: Повстанці підірвали водоочисну станцію, прийнявши її за поліцейський відділок, у результаті чого виділився хлор, що отруїв людей.		Іракська модель інтерпретації події: Американці завезли зброю масового ураження, щоб отруїти людей.
--	---	---

І та й інша модель вибудовується на поясненні кінцевого факту – отруєння людей. Але кожна з них обирає свій шлях пояснення, що не суперечить наявній картині світу, а лише підтверджує її новим прикладом.

Ще один конкурентний вододіл визначається тим, як саме подається інформація. Д. Морріс, колишній радник Б. Клінтона, розповідає про контекст ситуації з М. Левінськи: „Ключовим моментом у зменшенні шкоди від скандалу стає принцип „не брешти”. Рідко вас дістає сам скандал, це все робить неправда. Одна неправда тягне за собою іншу, і незабаром те, що було збентеженням, починає перешкоджати правосуддю” [14]. Д. Морріс підкреслює, що коли Б. Клінтон звернувся до нього за порадою, то він навів йому як приклад ситуацію з Р. Ніксоном, у якого одна неправда породжувала іншу. Він попросив провести соцдослідження, яке й показало, що публіка могла пробачити Б. Клінтонові сексуальні стосунки з двадцятидворічною практиканткою, але не пробачила б лжесвідчення.

Сумарно ми назвали три протиставлення, де може відбуватися зіткнення віртуальних картин світу:

- ³⁵₁₇ матеріальне – вербальне повідомлення,
- ³⁵₁₇ публічні і непублічні (наприклад, чутки) канали комунікації,
- ³⁵₁₇ ступінь віддаленості пропонованої інтерпретації від правди.

У боротьбі з чужою картиною світу часто на перше місце виходить протидія роботі іншого ресурсу. Наприклад, США справляють тиск на Аль Джазіру і відкривають власну телекомпанію. В Ірані студентські протести призводять як до закриття університетів на певний термін, так і до глушіння опозиційної Лос-Анджелеської телевізійної станції, яка закликала повстати проти ісламістського уряду [15]. Ми ніби бачимо два види боротьби:

- ³⁵₁₇ боротьба з інформацією, прикладом чого може служити спростування;
- ³⁵₁₇ боротьба з джерелом інформації, прикладом чого може служити цензура.

Одна боротьба ведеться в рамках тільки інформаційного/віртуального простору, інша залучає інструментарій реального простору для боротьби в рамках простору інформаційного.

Приклади того й іншого досить численні як при демократичних, так і при диктаторських режимах. США закривають газету в Іраку, а Д. Рамсфельд виправдовує цю ситуацію тим, що її закрито тільки на 60 днів, а також тим, що вона закликала іракців до насилля, публікуючи неправдиві історії [16]. Зрозуміла умовність цих обвинувачень. Але одночасно зрозуміло, що газета створювала іншу віртуальну картину світу, котра вступала в протиріччя з тією, яку США створюють для іракських громадян.

Компанія У. Діснея блокує поширення документальної стрічки „Фаренгейт 911”, створеної її підрозділом „Мірамакс”, оскільки в картині критикуються дії Дж. Буша до і після 11 вересня, наголошується на його зв'язках з відомими саудівцями, в тому числі й з сімейством Усами бен Ладена [17]. Природно, можна виправдовувати цю ситуацію, з одного боку, війною, що ведуть США, а з іншого – виборчою кампанією. Та факт лишається фактом – перед нами чисто радянська схема боротьби: недопущення в інформаційний простір текстів, які суперечать підтримуваній картині світу.

При цьому „свої” повідомлення підлягають максимальному посиленню, тоді як „чужі” не допускаються в інформаційний простір. Це можна показати у вигляді такої схеми:

Модель „придушення” суперечливих повідомлень

Домінуючі повідомлення	Підсилювачі	Інформаційний простір	Фільтри	Конкурентні повідомлення
------------------------	-------------	-----------------------	---------	--------------------------

Держсекретар К. Пауелл зустрічається з міністром закордонних справ Катару для обговорення трансляцій Аль Джазіри, щоб добитися скорочення обсягу показу насилля на її екрані. Прес-секретар держдепартаменту Р. Баучер порівнював роботу Аль Джазіри з вигуком „пожежа” у переповненому театрі [18]. США надають серйозної уваги саме візуальній складовій конфлікту, забороняючи, наприклад, демонстрацію транспортування трун американських солдатів в Америку. Несистемними, з точки зору віртуальної картини США, є кадри вбитих і поранених іракців. Але вони системні з точки зору іншої сторони. І кадри Аль Джазіри поширюються у усьому світі [19].

Для боротьби з інформацією, яку подає Аль Джазіра, США створюють телеканал Аль Іракія (бюджет – 96 мільйонів доларів, 18 годин мовлення) [20]. Д. Рамсфельд сказав про висвітлення Аль Джазірою подій у Фелуджі: „Я впевнено можу сказати: те, що робить Аль Джазіра, неправильно, неточно і неприпустимо. Ви знаєте, як показують наших військових? Вони бродять там, убиваючи сотні цивільних осіб! Це просто образлива дурниця. Те, що робить канал, ганебно”.

**Динаміка віртуального простору
в рамках віртуальної війни і революції**

Георгій Почепцов

Зрозуміло, що Аль Іракія подає іншу точку зору, з якої впливають інші події:

Аль Джазіра	Аль Іракія
Морські піхотинці убили сотні цивільних у Фелуджі.	Морські піхотинці розповідають, як вони борються з релігійними заколотниками.

Це важливий для США варіант подачі інформації. До того ж, згідно з опитуваннями, Аль Іракія вийшла вперед як джерело новин. Вона одержала 40 % відповідей респондентів, тоді як Аль Арабія ТВ з Об'єднаних Арабських Еміратів – 29 %, а Аль Джазіра – 11 %. Одночасно Іракська медійна мережа, що опікується цим каналом, випускає ще й газету та має FM-станцію.

Вибудовування нової картини світу дуже ускладнюється тим, що кожна людина вилущує з інформації, яка до неї надходить, той фактаж, який дозволяє утримувати її картину світу в недоторканності, піддаючи сумніву факти, котрі порушують цю картину, оскільки допуск таких фактів створює варіант когнітивного дисонансу.

Кожна картина світу спирається також на власні контексти – один і той же факт у різному контексті породжує іншу інтерпретацію. Американський офіцер говорить на сторінках „Нью-Йорк таймс” про репортажі Аль Джазіри, що вона демонструє, як американці стріляють по мінарету і він падає. Однак Аль Джазіра не показує бойовиків, що стріляють з цих мечетей і мінаретів [21]. Тут можна побудувати таку схему реінтерпретації:

Точка зору Аль Джазіри	Точка зору США
Факт: американські солдати стріляють по мінарету. Контекст: Мечеть Мінарет – святе місце.	Факт: американські солдати стріляють по мінарету. Контекст: іракські бойовики стріляють з мінарету.
Висновок: американські солдати поглумилися з святині.	Висновок: американські солдати захищаються.

У цьому випадку важливо, що такі повідомлення можуть узагалі подаватися без слів, оскільки в них головну роль відіграє прихована картина світу глядача, який може бачити ту ж саму ситуацію по-іншому.

Утримання віртуального простору на системній основі передбачає домінування в інформаційному і віртуальному просторах, коли думка опонентів зміщується на маргінальні позиції. К. Роув, головний політичний радник Дж. Буша, виступаючи на щорічній зустрічі Американського товариства редакторів газет, акцентував зміну інтерпретацій ЗМІ в процесі розгортання війни. Була ейфорія 9 квітня, коли статую С. Хуссейна

скинули з постаменту, але раніше був і потік коментарів, що військові загрузли, а стратегія виявилася непрацюючою. К. Роув підкреслив: „Так багато інформації надходить і так швидко і з таких різних напрямків, що важко утримувати перспективу. Зрештою, ми повинні мати можливість відійти вбік, аби побачити глибинні потоки і важливу форму подій” [22].

Людина не завжди готова до інтенсивного породження віртуальностей. Це можливо тільки в обмежений відтинок часу, оскільки потім знову настає звикання. З цієї причини інтенсив віртуальний або переходить в інтенсив соціальний, або завмирає на місці. Віртуальний інтенсив виносить віртуальних же гравців, які потім, у „мирний період”, не знаходять собі місця в реальному світі. Наприклад, перебудова винесла на поверхню фахівців у галузі віртуального простору (журналістів і письменників), які потім швидко відійшли на маргінальні позиції. Система випустила їх на передній край, і ця ж система потім забрала їх звідти, коли їхня роль вичерпалась.

Віртуальні об’єкти системніші, ніж об’єкти реальні. Саме вони впорядковують наш хаотичний світ, створюючи в ньому зони різкої впорядкованості, чим полегшується наше сприйняття світу і прийняття рішень. Віртуальні об’єкти обов’язкові також при просуванні людства в майбутнє, оскільки вони є заміниками тих реальних об’єктів, яких на даний момент не існує у світі.

Література:

1. Любарская Е. Пособие для революционеров и президентов // <http://vip.lenta.ru>
2. Luttwak E. Coup d'etat. A practical handbook. - Cambridge, Mass., 1979. - P. 26.
3. Месснер Е. Э. Всемирная мятежевойна. - Жуковский - Москва, 2004. - С. 110.
4. Luttwak E. Coup d'etat. A practical handbook. - Cambridge, Mass., 1979. - P. 81.
5. Плугатарев И. и др. Из КПСС - у террористы-смертники. Почти половина „шахидов” - это молодые люди-интеллектуалы // Независимое военное обозрение. - 2004. - 16 - 22 апреля.
6. Pitney J. J., Jr. The art of political warfare. - Norman, 2000. - P. 27.
7. Гаврилов Г. Модели политической оппозиции: теоретико-методологический анализ. - Екатеринбург, 2003. - С. 87.
8. Smith J. M. A strategic response to terrorism: a framework for U.S. Policy // Strategic Insight. - 2003. - February 6.
9. Stern J. Errors in fighting Al Qaeda have worsened the danger // Boston Globe. - 2004. - March 25.
10. Lacey M. Why a village well is a weapon in the war on terror // New

York Times. - 2004. - April 30.

11. **Vaughn C.** Marines planning outreach in Iraq // Star-Telegram. - 2004. - March 28.

12. **Szep J.** U.S. Hunts 'hearts and minds' in Afganistan // www.reuters.com

13. **Fleishman J.** Rumors thrive in a nation shaped by myth // Los Angeles Times. - 2004. - April 27.

14. **Morris D.** The new prince. - Los Angeles, 1999. - P. 127.

15. **Molavi A.** Iranian students protests are mostly peaceful // Washington Post. - 2003. - July 10.

16. Secretary Rumsfeld remarks to the Newspaper Association of America/American Society of Newspaper Editors // www.defenselink.mil

17. **Rutenberg J.** Disney forbidding distribution of film that criticizes Bush // New York Times. - 2004. - May 5.

18. **Richter P.** U.S. airs critical views of Arab TV // Los Angeles Times. - 2004. - April 28.

19. **Cozens C.** Al-Jazeera tones down 'violent' images // Guardian. - 2004. - April 30.

20. **Scarborough R.** Al Iraqiya offers alternative view // Washington Times. - 2004. - April 28.

21. **Marquis C.** U.S. protests broadcasts by arab channels // New York Times. - 2004. - April 29.

22. **Steinberg J.** Bush's political adviser faults some Iraq war coverage // New York Times. - 2003. - April 12.

Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення

Олександр Майборода,
доктор історичних наук,
завідуючий відділом етнополітології
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Розпад комуністичної системи у Центрально-Східній Європі та Євразії висунув як першочергове завдання для народів цих регіонів створення відкритих суспільств, заснованих на пріоритеті індивідуалізму. Успіх чи невдача цієї гігантської трансформації багато в чому залежатиме від того, якого спрямування набере етносоціальний розвиток у країнах новопосталих, а також тих, що звільнилися від комуністичного домінування. Етнічні спільноти, нації виявилися незнищеним історичним феноменом. Однак, ставши одним з визначальних чинників руйнування комуністичної моделі з її колективістським принципом організації суспільства, вони не меншою, а в ряді випадків (особливо на Балканах) ще більшою мірою зробили колективістські принципи домінантою політичної поведінки цілих народів.

Етноси, нації є соціальними, тобто колективними утвореннями. Вони, як продукт соціального солідаризму на ґрунті чи то спільного походження і культурних ознак, чи то спільного політичного і економічного інтересу, суттєво впливають, а то й примусово спрямовують поведінку своїх членів. Жодне суспільство, у тому числі й громадянське, не може сформуватися поза національними традиціями, цінностями, нормами. Майбутньому обличчю посткомуністичних суспільств також неминуче буде притаманна національна своєрідність. Будь-яка спроба прогнозувати їх розвиток буде невдячною справою без з'ясування тенденцій, які виникають у етносоціальній сфері. Той чи інший вектор подальшого національного розвитку слугуватиме симптомом того, які економічні й політичні відносини утверджуватимуться в тій чи іншій країні, якого роду ідеологія стане преферентною в очах її народів. Відтак національні дослідження на

посткомуністичному просторі стають важливою складовою комплексного вивчення суспільств, які виходять із соціалістичного стану.

Напрямок етнонаціонального розвитку центрально-східноєвропейських країн ще довго буде одним з індикаторів розвитку їх суспільств у цілому. Для країн з абсолютним переважанням у складі населення титульних етносів (Польща, Чехія, Угорщина, Болгарія) цей індикатор виявлятиметься в еволюції вже сформованої національної ідентичності. Значно складніше вирішуватиметься питання етносоціального розвитку багатоетнічних і багатокультурних країн. Їх „титульні нації”, навіть визнаючи, що вони не єдиний етнічний компонент у складі населення, тим не менш не відмовляються від переконання, що саме їхня ідентичність стала легітимною підставою для національного самовизначення і створення незалежної держави. Навіть якщо цю ідею підтримали інші етнічні сегменти.

З іншого боку, якщо питома вага „нетитульних” етнічних груп досить вагома, то ідентифікація нації з „титульним етносом” ставиться під сумнів. У такому випадку постає питання про сутність національного самовизначення – чи воно було самовизначенням вже існуючої „титульної нації” у формі створення незалежної держави, чи це було самовизначення поліетнічного і полікультурного населення як нової нації з новою ідентичністю. Інше актуальне питання: до якого типу має бути віднесена нація, що постала чи постає у тій чи іншій посткомуністичній країні?

Типологізація націй – одне з найбільш дискусійних питань націології [1]. Здебільш полеміка точиться навколо питання про природу націй – те, з чого вона виростає або навколо чого формується, і має, власне, визначати тип нації.

Вітчизняна наука оперує типологізацією, за якою визначення нації ґрунтується на психологічній („нація – це душа, духовний принцип”), культурологічній („союз осіб, які однаково розмовляють”, „культурний союз”), етнологічній (спільність походження, самосвідомості та інших етнічних ознак), історико-економічній (спільність території, мови, економічного життя і традицій) та етатистській (спільні територія та уряд) теоріях[2].

На нашу думку, таку типологізацію можна значно спростити. По-перше, єдність психологічних і культурних рис можна вважати різновидом етнічної єдності, якщо згадати, що етноідентифікуючими ознаками є, крім всього іншого, спільність психічного та психологічного складу і культури певної соціальної спільноти. Навіть історико-економічна теорія, що визріла в утробі марксизму і в якій вкарбовано притаманний марксизмові пріоритет економіки над культурою, однаково використовує спільність економічного життя не більше, як доважок до суто етнічних ознак – спільності мови, території, психічного складу, культури. Тобто, крім етатистської концепції нації, всі інші, на нашу думку, є, по суті,

концепціями етнологічними, такими, що пов'язують націю з певною етнічністю.

Виходячи з цього, напрошується поділ націй на ті, що виникли на ґрунті етнічної єдності, і на ті, що утворилися поза нею. Позаєтнічним чинником утворення нації традиційно вважається держава – політичне утворення, що спонукає до поділу націй на два типи – етнічні та політичні. Близьку до цього типологізацію пропонують, зокрема, Я. Крейчі та В. Велімські: вони поділяють нації на політичні (ті, що мають державу, але не мають спільності мови), етнічні (ті, що мають власну мову, але не мають держави чи федерального статусу) і повномасштабні (такі, що водночас є і мовною спільнотою, і мають власну державу) [3].

Проте в цій типологізації викликає сумнів розмежування націй на „повномасштабні” та „етнічні”: адже в обох випадках йдеться про моноетнічну їх основу. Крім того, наявність у „повномасштабної” нації своєї моноетнічної держави, тобто політичної основи, робить її не менш „політичною”, ніж багатомовне населення у складі однієї держави. Непереконливим є і виокремлення „етнічної” нації на підставі того, що вона не має власної держави чи федерального статусу. Адже в цьому випадку йдеться про звичайний етнос і його ототожнення з нацією. Однак історія знає випадки, коли бездержавний етнос ставав нацією, пов'язаною з його політизацією, яка проявлялася у вигляді політичного руху за національно-державне самовизначення (поляки, українці у складі Російської імперії, греки у складі Оттоманської імперії). Будь-яка нація, на наше переконання, є феноменом іманентно політичним. Відповідно – типологізація націй, які усі є, по суті, політичними, мусить здійснюватися шляхом поділу їх за етнокультурним принципом. Відтак серед націй фактично можна виділити два типи – моноетнічні і поліетнічні. Такій типологізації не суперечать і ті випадки, коли етнічна та культурна ідентичність всередині нації не співпадають.

Нація як соціо-політичний феномен залишається єдиною в реалізації своїх цілей і в тих випадках, коли різні частини одного етносу, який становить її основу, орієнтується на різні мовні і культурні зразки, і в тих випадках, коли багатомовність і багатокультурність нації зумовлена множинністю етнічних суб'єктів, з яких вона утворюється (приміром, жителі північноамериканських штатів, які повстали проти британського панування). Крім того, найефективніший націоінтегруючий чинник – держава, як правило, прагне впровадити єдину мову серед різних сегментів поліетнічної нації (приміром, британської).

Недостатня наукова операбельність вітчизняної типологізації націй проявляє себе, зокрема, у співставленні її з націологічними поглядами В. Липинського. Цей український політичний мислитель першої чверті XX століття вважається автором концепції „територіальної нації”, категоріальну основу якої становлять „Територія” або, у ще ширшому

сенсі, „Земля”. Саме так серцевину націологічних поглядів В. Липинського розкриває Д. Чижевський – його інтерпретація викладена в окремій статті у „Малій енциклопедії етнодержавознавства” [4]. Тип „територіальної” нації, введення якого приписане В. Липинському, стоїть особно від уже загаданого типологічного ряду націй, поданого у тій же Енциклопедії.

Чим пояснити, що „територіальна” концепція нації В. Липинського проігнорована укладачами згаданого типологічного ряду? Якщо звичайною неуважністю, то в такому випадку необхідно виправити цю несправедливість і визнати „територіальну” націю окремим типом нації і поставити його у загальний типологічний ряд, яким звикла послуговуватися вітчизняна націологія.

Однак, перш ніж братися за виправлення цієї „несправедливості”, варто ще раз переглянути націологічні погляди В. Липинського. Справді, категорія „Землі” має сакральне значення у його поглядах на сутність феномена нації: „Нація для нас, – писав він у „Вступному слові” до „Листів до братів-хліборобів”, – це всі мешканці даної Землі і всі громадяни даної Держави, а не „пролетаріят” і не мова, віра, плем’я” [5].

Водночас застосування категорій „Територія”, „Земля” відразу порушує питання про принципи їх просторового окреслення в реальному житті. Територія нації може окреслюватися або географічними (природничий принцип), або етнографічними (етнологічний принцип), або державними (етатистський, тобто політичний принцип) межами. Сам В. Липинський виразно стояв на етатистському, політичному принципі. У тому ж „Вступному слові” він недвозначно проголошує своє національне кредо: „Дух цієї книги: державництво і патріотизм”. У нього „поняття Нації ототожнюється з поняттям держави”. Розділення понять „нація” і „держави” було для В. Липинського „протиприродним” [6].

Слід нагадати, що „Вступне слово” В. Липинський адресував тим, до кого він стояв у непримиренній опозиції, – соціалістам, які ігнорували націю взагалі, і тим націоналістам, які зводили національний зміст до суто етнічного. Тому „територіальна” концепція нації, висунута В. Липинським, інколи оцінюється оптимальною формою консолідації різномірних соціальних складників. У цьому сенсі хрестоматійними стали слова В. Липинського: „Щоб могла повстати Україна... всі місцеві сили, що хочуть своєї держави, мусять відділитися од сил, піддержуючих держави метропольні... Це значить, що в українськiм державницькiм таборі мусять об’єднатися кращі і активніші частини всіх місцевих класів і всіх місцевих „націй”...” [7].

Втім, „Вступне слово” писалось явно після завершення всієї книги. Під час же роботи над нею В. Липинський еволюціонував у своїх поглядах на якісні ознаки населення, що має стати основою нації.

У другій частині праці В. Липинський поки що віддає перевагу етнологічному розумінню соціального субстрату, якому належить стати

нацією: „Ми маємо надзвичайно здібну, сильну, здорову народню масу з окремою мовою, окремою своєрідною культурою, масу, що компактно живе на точно означеній території. Маємо отже основні етатичні елементи нації, які в теорії завжди можуть служити підставою для бажання перетворити їх в елементи динамічні: для сформування з нашої несвідомої етнографічної маси свідомої та зорганізованої державної нації” [8].

Культурна спільність в очах В. Липинського є обов’язковою передумовою націотворення: „Без культури нема нації, без традиції нема культури. Без об’єднуючої спільної традиції і спільної культури не може існувати група людей, біля якої має об’єднатися і зорганізуватися нація” [9]. Саме із спільної традиції і культури сукупно з спільним інтересом, вважав він, має випливати „політична лінія суспільної групи, що зорганізовується в націю” [10].

Етнологічні уподобання переважали у націологічних поглядах В. Липинського і в третій частині „Листів”, де він зазначає, що „...нація є формацією не тільки взагалі історії, а історичного наростання і розвитку серед певного етнічно-відмінного колективу іменно конструктивних, а не деструктивних політичних вартостей” [11]. І далі: „Доки такий людський колектив фізично існує і доки він на підставі оцієї вродженої йому зовнішньої подібності, на яку складається звичайно розмовна мова, спільна територія, зближений фізичний тип, характер і т. д., розвиває в собі свої власні індивідуальні об’єднуючі і організуючі політичні вартості – доти існує, живе і розвивається нація” [12].

Однак вже у цій, третій частині спостерігається зрушення у поглядах В. Липинського від етнологічного до громадянського розуміння нації. Пов’язуючи початок нації з початком власної окремої державної організації певної маси, яка живе на певній території, він зауважує, що приналежність до нації, яка народжується у цій спільній боротьбі, має визначатися критеріями спорідненості не по крові, а по території, по землі [13].

У наступному, четвертому розділі „Листів” В. Липинський остаточно пристає на громадянське розуміння нації, поєднуючи громадянство з такими національними ознаками, як територія, держава, закон [14]. Тобто не саме спільне проживання на якійсь території робить людей нацією, а бажання мати на ній свою окрему державу: „З цієї свідомості і цього хотіння родиться патріотизм: любов до своєї землі, до своєї Батьківщини і до всіх, без виїмку, її мешканців. Патріотизм – свідомість своєї території, а не сама територія – лежить в основі буття і могутності держав” [15].

Оскільки громадянство є атрибутом існуючої держави, то напрошується висновок, що націотворенню обов’язково має передувати державотворення, тобто обидва процеси розділені в часі. Націологічна концепція В. Липинського передбачає взаємозв’язок цих понять, що ґрунтується на синхронному їх розвитку. З одного боку, нація в його уяві

– це продукт складних взаємостосунків держави і громадянства. Водночас „нація – це реалізація хотіння до буття нацією”. Виведена В. Липинським взаємозалежність між нацією і громадянством передбачає, що умовою появи нації не обов’язково може бути вже створена держава, а хоча б прагнення до неї, те, що сам він називав „національними аспіраціями”: „Якщо національні аспірації репрезентовані на даній території тільки такими громадянськими силами, які не в стані завоювати собі на своїй території політичну владу і створити на ній власну державу, або не здатні опираючись своїми аспіраціями до такого завоювання іншій, політично дужчій, місцевій силі допомогти, то така нація перебуває в стадії недорозвиненій, в стадії виключно ідеологічній, яку треба називати народністю, а не нацією” [16].

Для нас цей вислів важливий наголосом на тому, що ознакою наявності нації обов’язково має бути політизований стан населення певної території. Причому політизація мусить мати своїм втіленням не просто ідеологізацію, а реальну політичну дію, яка в ідеалі має завершитися державотворенням.

В. Липинський, до речі, не позбувся повністю етнологічного підходу до визначення нації. Зокрема, він бідкався на „неусталеність раси” населення України і це вважав однією з причин її бездержавного стану: „Споконвічний брак расової єдності серед тієї людської громади, що живе на українській землі, сполучений з невиховуванням її в напрямі розвитку єдності політичної, спричинився до того, що основною прикметою українських людей є повний брак патріотизму і зненависть до своїх власних земляків” [17]. Але й долати цю хибу (хай вона і була „вітряком”, породженим реліктами етнологічних уявлень) В. Липинський пропонував не расовою нівеляцією населення, а визнанням національної приналежності за всіма громадянами незалежно від їхніх расових ознак.

„Територіальна” концепція нації В. Липинського по суті своїй є концепцією „етатистською”. Причому серед ознак нації він виділяв не тільки наявність держави, а й політичні дії для її здобуття. Збиральною ознакою нації, на наш погляд, можна визначити політизацію населення на ґрунті спільних суспільно значимих цілей, серед яких найважливішою є здобуття державного статусу.

Еволюція націологічних поглядів В. Липинського видається одним із аргументів на користь типологізації націй, у якій виділяються лише два типи – моно- і поліетнічна нації. У визначенні державотворчого субстрату він йшов від етнографічної маси до поліетнічного населення. Тобто такі ознаки нації, запропоновані ним, як національні аспірації, політична боротьба за державність, територіально-державне громадянство вчений застосував і до того, й до іншого субстратів. Те, що може бути розцінене як взаємозаперечення у націологічних поглядах В. Липинського, насправді відбиває врахування ним історичних реалій, коли одні й ті самі націоформуючі ознаки можуть бути притаманні й етнічно гомогенному, й

етнічно гетерогенному населенню.

Націю полікультурного типу становлять сучасні етнічні українці, чия ідентичність не збігається з якоюсь однією мовно-культурною орієнтацією. Однак полікультурність української етнічної нації, як і поліетнічність населення України загалом, не заперечують того, що національне самовизначення українців 1991 року було самовизначенням насамперед титульної нації. Участь інших етнічних сегментів полягала тоді у виявленні солідарності з нею. З іншого боку, ця обставина не може бути аргументом для консервування суто етнічного розуміння української нації, особливо в очах неукраїнських етнічних груп, які у більшості підтримали прагнення українського етносу, тобто стали разом з ним на шлях спільної політизації та етатизації.

Становлення єдиної нації на основі багатьох етнічних компонентів не має якогось одного зразка. В різних випадках вирішальну роль відігравало багато чинників, але завжди поліетнічні і полікультурні нації відрізнялися, з одного боку, збереженням у їх компонентів окремої етногрупової ідентичності, а з іншого – виникненням ідентичності, спільної для їх усіх. Феномен подвійної ідентичності став постійним супутником усіх багатоетнічних націй, історична витривалість яких визначалася якістю формули такої подвійної ідентичності, її збалансованістю і компромісністю.

Пошук такої формули для українських громадян утруднений складними історичними обставинами, етнорегіональною різницею, протилежними ідеологічними, конфесійними уподобаннями різних груп населення, зовнішніми чинниками тощо, дія яких робить перспективу формування української поліетнічної нації поки що досить невизначеною. Певною мірою прояснити стан формування загальнонаціональної ідентичності в Україні можна, придивившись до ситуації у тих сферах суспільного життя, де зосереджено головні проблеми міжгрупових взаємин.

Насамперед необхідно придивитися до стану ідентичності української етнічної нації. Очевидно, що ця ідентичність переживає кризу і тим самим мусить полегшувати виникнення ідентичності української полікультурної нації. Втім, будь-яка криза має своєю альтернативою одужання і зміцнення суб'єкта, який кризу переживає. Криза ідентичності української етнічної нації – вияв загальної суспільної кризи. Подолання її залежатиме від інтеграції різних етнокультурних компонентів у єдиний самоусвідомлений соціум. Великою мірою успіх цієї інтеграції залежатиме від запобігання етнічним та конфесійним конфліктам. А це, у свою чергу, потребує повного знання про причини і чинники, що можуть спровокувати конфлікт такого роду.

Споріднена проблема — забезпечення стабільного політичного розвитку в країні, створення і підтримання умов національної інтеграції, зокрема такої неодмінної умови, як державний суверенітет. Хоча міжетнічні конфлікти – справа внутрішньодержавна, але це не означає,

що на її вирішення не можуть впливати зовнішні чинники. Досвід розв'язання кримськотатарської проблеми, яка суттєво перешкоджає інтеграції кримського соціуму, а відтак і всього українського соціуму, доводить позитивний вплив, що його здатні справляти міжнародні організації на узгодження спірних питань, які можуть виникати між етногрупами. Ідентичність полікультурної нації визначається спільною національною свідомістю, компонентами якої є спільна історична пам'ять, а також сукупність уявлень про своє історичне призначення, про свою стратегічну мету і перспективні завдання, тобто так звана національна ідея.

Зрозуміло, що проблеми такого роду потребують тривалих комплексних досліджень силами великих наукових колективів. Всебічне вивчення аспектів процесу національної інтеграції в Україні з позицій різних наукових дисциплін ще тривалий час залишатиметься однією з найактуальніших проблем українського суспільствознавства.

Література:

1. Див.: **Касьянов Г.** Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 72 – 78.
2. **Горовський Ф., Картунов О., Римаренко Ю.** Нація // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 121 – 122.
3. Див.: **Касьянов Г.** Назв. праця. – С. 76 – 77.
4. **Чижевський Д.** Нація (концепція В. Липинського) // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 123.
5. **Липинський В.** Листи до братів-хліборобів. – С. XIII.
6. Там само. – С. XIII, 211.
7. Там само. – С. XV.
8. Там само. – С. 68.
9. Там само. – С. 70.
10. Там само. – С. 71.
11. Там само. – С. 129.
12. Там само. – С. 130.
13. Там само. – С. 211, 228.
14. Там само. – С. 374.
15. Там само. – С. 375.
16. Там само. – С. 387 – 388.
17. Там само. – С. 424.

Українська політична нація: сценарій конституювання

Олег Хорошилов,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Інституту соціальних наук

Одеського національного університету

ім. І. Мечникова

Починаючи з моменту здобуття Україною незалежності, в колах вітчизняних інтелектуалів точаться дискусії навколо проблеми доцільності формування в країні політичної нації. Від середини 1990-х років це питання стало серцевиною професійних етнополітичних досліджень.

Тема цієї статті актуальна в кількох аспектах. По-перше, концептуальне визначення змісту центральної для означеної проблеми категорії „політичної нації” є важливим кроком до нової парадигми політологічного аналізу життя суспільства, яка поєднає в собі і соціально-класовий, і, власне, етнополітичний підходи. По-друге, в практично-прикладному розумінні – модель політичної нації, одним з центральних аспектів якої є доктрина етнокультурного плюралізму, несе потенційні можливості подолання відчуженості між титульною нацією та національними меншинами. По-третє, завдяки акцентуації одночасно на етнокультурній і політичній „даності” кожного конкретного індивіда, модель громадянської нації може постати в ролі своєрідної онтологічної основи існування багатоскладового суспільства.

Концепт „політичної нації” був добре відомий уже представникам української політичної думки початку ХХ століття. Зокрема, В. Старосольський, О. Бочковський, Л. Ребет та інші активно використовували його у своїх націологічних студіях [1]. Сучасні представники української етнополітології створили значну історіографію з цієї проблематики. Зокрема, привертає увагу концепція М. Степика. Автор уявляє націю як вершину історичного розвитку етносів. Водночас він вважає, що в основі феномена нації лежать не кривно-родові зв'язки, а усвідомлений вибір людини, здійснений іноді незважаючи на її етнічне

походження. Відтак М. Степико приходить до визнання існування етнічних та політичних націй, а можливою перспективою нашої країни вважає „пошук шляхів формування „надетнічної” політичної культури для нової політичної спільності” [2, с. 130]. Автор констатує, що нагальною проблемою для України є не „переплавлення її етнічної різноманітності в єдиному тиглі, а подолання культурно-історичної різнорідності її регіонів” [3, с. 24].

В цілому ж варто відзначити, що дискусії вітчизняних авторів розгортаються навколо того, якому саме „виміру” громадянської нації – етнічному чи власне політичному – віддати перевагу і на який спиратися в націотворчих процесах. Так, В. Степаненко вважає можливою еволюцію вітчизняного етнополітичного організму (далі – ЕПО) від стану „етносу” та „демосу” (населення) до „полісу” (політичної нації). При цьому як форма існування останньої пропонується консоціативна демократія [4]. В. Конопельський сприймає громадянську націю як відкриту поліетнічну спільноту, що історично склалася в Україні. Дослідник не заперечує ролі громадянської позиції і території у процесах націотворення [5].

Підкреслюючи важливість та аналітичну цінність таких концептуальних розробок, хотілося б зазначити, що сама природа такого складного явища, як політична нація, й досі лишається маловивченою.

Метою цієї статті є виклад авторського бачення суті, шляхів та засобів конституювання української політичної нації.

В ідеалі політична нація може бути представлена як динамічна система етносів, національних меншин та етнічних груп, які співіснують і взаємодіють у межах територіальної політиї, усвідомлюють спільність своїх цілей, завдань та інтересів і відрізняють себе від інших аналогічних систем. Співіснування етнічних одиниць різного таксону в межах єдиної держави обумовлює їх інтегрованість та інкорпорованість до різноманітних систем суспільства. За певних умов ця система має відкритий та регенеруючий характер.

Сучасні етнополітологи визнають саме такий – системний – характер національних організмів. Проте, навіть за умови визнання діалектичної їх природи, переважна більшість наукових концепцій ґрунтується на модерністській картині світу, яка має у своїй основі логоцентризм та детермінізм Просвітництва. В цій картині останній моделюється як єдине ціле, жорстко пов’язане причинно-наслідковими зв’язками. Побудований в такий парадигмі підхід до управління соціальними системами базується на переконанні, що результат зовнішнього управлінського впливу – це однозначний та прогнозований наслідок докладених зусиль. У загальному вигляді цей процес відповідає схемі: управлінський вплив – бажаний успіх [6, с. 4]. Можливі збої та стреси, що виникають у роботі таких схем менеджменту (в тому числі й етнополітичного), сприймаються як аномалії і знешкоджуються за допомогою ідеологічної індоктринації, навчання

та примусу. При цьому причини „аномалій” здебільш лишаються незрозумілими й продовжують своє існування у латентному вигляді. Цим закладаються передумови для загострення ситуації у майбутньому.

Зазначене характерне й для України, якій, згідно із заявами офіційних осіб, вдалося уникнути значних міжетнічних конфліктів завдяки розробці ліберального законодавства, створенню жорсткої вертикалі виконавчої влади й підтримці державою культур національних меншин.

Якщо погодитися з такою позицією, то проблему формування політичної нації, здавалося б, майже вдалося розв'язати. Проте інформація, що надходить час від часу з регіонів компактного проживання етнічних меншин, не може не викликати занепокоєння. Так, Автономна Республіка Крим лишається регіоном з високим етноконфліктним потенціалом. Подібний потенціал (хоч і в менших масштабах) є і в Одеській області, де періодично виникають проблеми у відносинах між ромським етносом та представниками інших груп. У селах області – місцях компактного проживання болгар і гагаузів – спостерігається чітке етнотериторіальне й соціальне розмежування. Таке становище характерне й для деяких інших регіонів.

Відтак певні факти свідчать про слабкість зв'язків між окремими складовими вітчизняного ЕПО, що не дозволяє описувати його термінами національної системи. Звісно, як і кожен живий організм, ЕПО має механізми самоорганізації, проте лише за умови, що він уже існує як система. Процеси ж етноінтеграції не відбуваються самі по собі – тут значну роль відіграють так звані системоутворюючі фактори: окремий етнос чи етнічна група, еліта, ідея, спільна мета тощо. Обсяг статті не дозволяє проаналізувати кожен з них. Проте беззаперечною є слабкість їх впливу на процес творення української політичної нації.

На думку автора, в нашій країні, враховуючи її історико-культурну спадщину та етнополітичні реалії, єдиним ефективним шляхом прискорення конституювання політичної нації може бути лише патерналістська модель етонаціональної політики держави. Саме держава (попри всі вади цього варіанту) повинна виступати в ролі головного ініціатора „розбудовчих” процесів у національній сфері. Але ж як уникнути очевидних ризиків, якими загрожує цей суто „конструктивістський” варіант націотворення – спроб примусової гомогенізації суспільства, прагнення звести всіх до певних „загальноприйнятих” стандартів?

На переконання автора, нівеляції таких ризиків можна досягнути за умови прийняття нової аналітико-світоглядної системи вітчизняного націотворення, яка забезпечувала б проникнення в загальні принципи організації еволюційного цілого, а відтак і вироблення ефективних підходів до етнополітичного менеджменту. Йдеться про синергетику, яка, на думку багатьох дослідників, може стати основою нової світоглядної парадигми.

Центральне місце в концептуальному фундаменті синергетики посідає принцип нелінійності, який може бути експлікований за допомогою ідей багатоваріантності шляхів еволюції, вибору з можливих альтернатив, різних темпів еволюції та її незворотності [6, с. 9 – 10].

Іншим важливим принципом синергетики є принцип нестабільності: лише системи, внутрішня структура яких далека від рівноваги, спроможні спонтанно організовувати себе й розвиватися. Ця нестабільність не скасовує детермінізму як такого, а, навпаки, доповнює його. Державна політика починає реалізовуватися з урахуванням закону анізотропності, властивого кожному ЕПО. Згідно з ним, кожна складова національного організму формується, функціонує й еволюціонує за власними закономірностями.

Синергетика, що утверджує новий принцип узгодження окремих складових з єдиним цілим (встановлення загального темпу розвитку складових елементів, а не елімінацію їх особливостей), виступає як альтернатива модерністської картини світу та постає в ролі адекватної методології етнополітичного менеджменту в Україні. Відтак утверджується сприйняття існування нації як взаємодії етнотериторіальних груп, котрі виникають як елементи просторової організації суспільства, але згодом набувають характеру багатовимірних спільнот [7, с. 78].

Якою ж має бути державна етнополітика за таких умов? На думку автора, під час розробки стратегії функціонування державних інститутів належить поступово звужувати директивні принципи адміністрування та поширювати використання сценаріотехніки. Як вважає Л. Шкляр, сценарний підхід, що складає ядро сценаріотехніки, передбачає розгляд етнополітичної реальності як такої, що розгортається в площині нелінійної детермінації, котра залежить від опосередкованих факторів і випадковостей. Для надійного прогнозування подій важливою основою є достовірність інформації, надходження якої забезпечується за рахунок зв'язку центральних управлінських структур з периферійними (не завжди державними) інституціями. Завдання наукового аналізу, який орієнтується на можливості сценарного підходу, полягає в умінні визначати роль того чи іншого фактора в конкретній політичній ситуації, простежувати його зв'язок з інтересами певної етнонаціональної спільноти як суб'єкта політики [8, с. 32].

Така модель управління, в якій постановка мети здійснюється в термінах бажаності й небажаності певних тенденцій етнополітичного розвитку країни, найчастіше прагне до гомеостатичного розвитку існуючих структур і відносин, передбачаючи забезпечення переважання механізмів обумовлювання та стимулювання тих чи інших процесів в етнонаціональній сфері над механізмами їх безпосередньої детермінації [9, с. 64]. Важливим моментом встановлення такої моделі адміністрування

є створення інформаційного банку даних щодо соціально-економічних і культурно-освітніх потреб національних меншин для їх врахування в процесі реалізації державної політики.

За наявності такої інформаційної бази, управління вже не буде втручанням політичних інститутів методом „спроб і помилок” – небезпечних дій проти тенденцій національної системи. Воно будуватиметься на основі прогнозування можливих сценаріїв розвитку етнополітичної ситуації. Наприклад, в умовах посилення світових міграційних процесів та стихійного в'їзду іноземців в країну, вивчення й систематизація даних про склад і кількість мігрантів, особливості їх поселенської та адаптаційної поведінки, нарешті – динаміки процесу міграції за останні роки, дадуть можливість не лише простежувати тенденції змін етнонаціональної структури областей України, але й унеможливити негативні наслідки. Йдеться про розробку і прийняття Закону України „Про міграцію”, який запобігав би нерегульованим змінам структури населення та демографічної ситуації в цілому шляхом вироблення схеми розселення мігрантів з урахуванням навантаження на соціоекономічну інфраструктуру кожного конкретного регіону.

Згідно з принципами такої моделі управління, держава має все більше трансформуватися в мережу інститутів і агентств, яка взаємодіє зі всіма суспільними партнерами й активними учасниками політичного процесу. Паралельно зі зміцненням зв'язків між складовими ЕПО, державна етнополітика починає базуватися на діалектичній єдності центрального регулювання з механізмами самоконтролю й самоорганізації етносоціальної системи.

У свою чергу, досягнення і врахування суб'єктами державного управління закономірностей етнополітичного розвитку, оволодіння ефективними формами й методами діяльності мають призвести до створення необхідних механізмів функціонування державного апарату, що найбільше відповідає процесам формування української політичної нації. Йдеться про посилення зв'язків державних органів влади всіх рівнів з органами етнокультурної самоорганізації субнаціональних груп українського соціуму, безпосереднє залучення їх представників до процесу прийняття рішень, які стосуються питань етнокультурного життя цих груп. Здійснюватися це може шляхом утворення дорадчих та консультативних рад при місцевих органах виконавчої влади і радах депутатів, комплектації відділів у справах національностей та міграції з представників етнічних груп конкретної області. Остання пропозиція передбачає звернення особливої уваги на процес підготовки відповідних управлінських кадрів серед субнаціональних груп. Важливим кроком до посилення зв'язків між урядовими та неурядовими організаціями є також і передача частини повноважень з питань етнокультурного відродження асоціаціям і комітетам, утвореним представниками субнаціональних груп

у межах транскордонного співробітництва в євро регіонах тощо.

На переконання автора, держава має бути головним агентом формування політичної культури, яка створює комунікативне поле, необхідне для існування громадянської нації як духовно-психологічної цілості. З точки зору визначення основних засобів та механізмів, за допомогою яких цей процес має здійснюватися, на перше місце слід поставити систему соціалізації людини. Повноцінне членство кожної особи в суспільстві залежить переважно від її соціалізації у відповідному соціокультурному середовищі.

За слушним зауваженням Е. Сміта, територіальна (громадянська) нація є певним масовим освітнім підприємством [10, с. 136]. Тому особливу увагу під час націогенезисних процесів необхідно звертати на створення єдиного освітнього простору, різниця у шкільній системі якого має відповідати етнічному складу населення. В Україні, попри офіційні декларації у перші роки незалежності про те, що всі ланки національної школи розвиваються на ґрунті українознавства з використанням педагогічних традицій, мов і культур усіх національних меншин та з урахуванням специфіки регіонів, система освіти й досі потерпає від диспропорцій, а сам потенціал цієї системи не повністю використовується для консолідації етнонаціональних сегментів. Це серйозний прорахунок. Адже саме система освіти підтримує в сегментованих політиях той мінімально необхідний рівень культурної єдності, який дає змогу всім членам суспільства ефективно взаємодіяти в усіх сферах життя соціуму.

На думку автора, реалізація довгострокового загальнонаціонального освітнього проекту створює реальну можливість безболісно імплантувати цілий комплекс інтегруючих суспільство ідей, цінностей і демократичних стереотипів в структуру масових політичних орієнтацій і, виходячи з цього, значно розширити соціальну базу державотворчих процесів. Водночас певна „регіоналізація” шкільної програми, головною метою якої є врахування етнічного складу населення кожної конкретної адміністративно-територіальної одиниці, дасть можливість представникам етнонаціональних громад задовольняти свої потреби в „національному” вихованні. В Україні в місцях компактного проживання національних меншин, зокрема в Одеській області, досить серйозно поставлено справу створення освітніх закладів з мовами навчання етнічних спільнот.

На думку деяких дослідників, проблему подолання культурних бар’єрів різних сегментів соціуму без елімінації їх етнічних особливостей можна розв’язати завдяки прогресуванню засобів масової інформації та комунікацій, що значно підсилить взаємодію та діалог різних культур, стимулюватиме інтегративні тенденції. Справді, стабільність розвитку кожного багатоскладового суспільства залежить від рівня міжгрупового, міжетнічного спілкування, а, виходячи з цього, і від особливостей

функціонування ЗМІ. Друковане слово може впливати на свідомість більшого числа індивідів, ніж, наприклад, філософія, в силу своєї інтелектуальної доступності та мінімуму зусиль, необхідних для його сприйняття. Сьогодні життєві цінності та ідеали не стільки виробляються та закріплюються особистим досвідом і власним осмисленням, скільки приймаються як „власні” через нав’язування та інтенсивний вплив мас-медіа [11, с. 52].

Однак треба констатувати, що українські ЗМІ ще слабо виконують функції агентів етнонаціональної і, власне, політичної соціалізації громадян. І справа не лише в тому, що вони географічно чи структурно обмежені, а єдиного інформаційного простору в країні майже не існує. Головна небезпека в тому, що навіть україномовні ЗМІ опосередковано репродукують інформаційний простір Російської Федерації зі всіма його досить специфічними цінностями та світоглядними настановами. Образно кажучи, значна частина українців і досі дивиться на світ крізь російську призму. На думку автора, першочерговим завданням у цій сфері є не лише формування повноцінного україномовного середовища, але й розробка національної стратегії „інформаційної безпеки” – на зразок тієї, що діє у Франції.

Підсумовуючи викладене і не претендуючи на істину в останній інстанції, хочеться зазначити, що конструктивістський сценарій формування політичної нації, який передбачає активну патерналістську політику державних органів у сфері міжетнічних відносин, видається авторові досить ефективним. За умови слабкості впливів інших „націотворчих” факторів саме держава має ініціювати розбудовчі процеси в національній системі.

Кожне нове дослідження проблеми конституювання української політичної нації є певним кроком до опрацювання не лише стратегії реалізації цього грандіозного проекту, але й важливим внеском у вироблення філософсько-соціологічних основ концепту „політичної нації” як такої. З огляду на це, перспективними напрямками націологічних розвідок слід вважати, зокрема, такі:

1. Подальше з’ясування системних характеристик феномена політичної нації як суб’єкта політичного життя сучасних соціумів.
2. Розробка цілісної системи принципів етнополітичного менеджменту в Україні, орієнтованого на конституювання політичної нації.
3. Пошук подальших шляхів оптимізації українського законодавства у сфері етнонаціональних відносин.
4. Оптимізація системи політичної соціалізації особистості як основи творення культурного „гравітаційного” поля вітчизняного етнополітичного організму.

Література:

1. **Старосольський В. Й.** Теорія нації. – Нью-Йорк, К.: Вища школа, 1998. – С. 47; **Бочковський О.** Вступ до націології – К.: Генеза, 1998. – С. 32; **Ребет Л.** Теорія нації – Львів: Державність, 1997.
2. **Степико М. Т.** Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) – К.: Товариство „Знання”, 1998. – С. 130.
3. **Степико М.** Українська політична нація: проблеми становлення // Політичний менеджмент. – 2004. – №1. – С. 19 – 29.
4. **Степаненко В.** Етнос – демос – поліс: етнополітичні проблеми соціетальної трансформації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №2. – С. 102 – 120.
5. **Конопельський В. Я.** Парадигма громадянсько-територіальної спільності як основа української політичної нації // Актуальні проблеми політики – Одеса: Юридична література, 2001. – Вип. 12. – С. 636 – 649.
6. **Князева Е. Н., Курдюмов С. П.** Синергетика как новое мировоззрение: диалог с И. Пригожиным // Вопросы философии. – 1992. – №12. – С. 3 – 20.
7. **Кононов І.** Донбас: етнічні характеристики регіону // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №2. – С. 72 – 97.
8. **Шкляр Л. Є.** Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз. – Автореф. дис... д-ра політ. наук – К., 1996. – 40 с.
9. **Бевзенко Л.** Глубиннопсихологический фактор как основа самоорганизационного анализа динамики социальных систем // Философская и социологическая мысль. – 1996. – №5/6. – С. 36 – 74.
10. **Smith A. D.** The ethnic origin of nation. Oxford. Blackwell Published Ltd, 1998. – 312 p.
11. **Макаренко Е.** Інформаційно-психологічний захист як чинник збереження політичної ментальності нації // Нова політика. – 1999. – №2. – С. 50 – 64.

Етнічні кордони і міжетнічна толерантність

Тетяна Татаренко,

кандидат історичних наук, доцент

Східноукраїнського національного

університету ім. В. Даля.

Проблема етнічних меж за своєю природою є міждисциплінарною і перебуває в центрі уваги етнографів, істориків, філософів, психологів, соціологів та політологів. Ця обставина обумовлює використання різних концептуальних підходів соціально-наукового знання.

Як засвідчили трансформаційні процеси 1980 – 1990 років, етнополітичний рух конституювався, що дозволило деяким дослідникам дійти висновку про появу в політичному просторі специфічних суб'єктів. Так, Д. Драгунський вважає, що етнос із суб'єкта права перетворився на суб'єкт політики [1]. Л. Дробижева виокремлює етнотериторіальні угруповання як суб'єкти політичного процесу [2]. При цьому автори наголошують на багаторівневій природі і поліфакторній обумовленості політизації етносу.

Згідно з концепцією С. Соколовського, в середовищі кожного етносу відбувається горизонтальна і вертикальна диференціація культури, побутують різні стилі життя і світорозуміння. Стабільність і сталість культури – це ідеальні типологічні конструкції. Однак „не культурна однорідність породжує етнос,.. а саме буття цієї спільноти може породжувати певний рівень культурної однорідності” [3].

Особливого значення набуває вивчення етнічних стереотипів та соціальних настановлень у сфері міжнаціональних відносин, оскільки саме вони є найважливішими елементами формування етнічних меж, що безпосередньо визначають характер міжетнічного сприйняття та взаємодії. Ці проблеми й сьогодні лишаються відкритими для наукових розвідок, що й обумовлює мету нашого дослідження – визначити сфери взаємодії етнічних спільнот, в яких можливі прояви етнічних меж між етнічними угрупованнями з різними культурними та соціальними характеристиками.

В умовах, коли соціальна напруга зростає (як, наприклад, в Україні), то етнічна згуртованість, як правило, посилюється. Одночасно збільшується вірогідність неконтрольованих соціальних виступів та бажання лідерів різних політичних сил використати таку ситуацію в своїх цілях. То ж не випадково дослідження проблеми етнічних кордонів стає все актуальнішим. (Зазначимо, що етнічний кордон виступає тут не в значенні територіального розселення народів, а як суб'єктивно усвідомлена дистанція в міжетнічних відносинах).

Теоретичне обґрунтування проблеми етнічних кордонів свого часу здійснив П. Кушнер. Він виходив, передусім, з того, що етнічні кордони не повинні підмінюватися кордонами адміністративними, при встановленні яких виходять не з території, на якій компактно проживає народ, а з „статуту і постанови” [4] – етнічні кордони не можна ототожнювати з природними географічними рубежами. Як відзначає П. Кушнер, етнічні кордони, що склалися на сьогодні, є результатом історичних процесів та міжетнічних відносин. Вони дуже нестійкі, постійно змінюються, у зв'язку з чим розглядати їх можна лише стосовно певної історичної чи сучасної дати [5].

Аналізуючи проблему етнічних кордонів, П. Кушнер підкреслює роль національної самосвідомості і мови, їх етновизначальну і культурновизначальну функції в установленні міжетнічного контакту впродовж етнічного кордону серед етнічних груп, що компактно проживають і взаємодіють. В такому контексті основна увага в дослідженні природи етнічних кордонів приділяється не стільки територіальній проблемі (що визначає етнічні кордони сусідніх народів), скільки питанням суб'єктивно встановленої культурної дистанції з „прикордонним” або іншим народом. П. Кушнер пропонує такі ознаки функціонування рідної мови: якою мовою розмовляють у сім'ї, якою мовою розмовляють члени сім'ї з сусідами, якою мовою спілкуються на роботі, якою мовою навчаються діти в школі, якою мовою співаються пісні тощо.

Розглядаючи українсько-російське прикордоння, П. Кушнер відзначає, що такі етноутворюючі ознаки, як матеріальна культура, побут, фольклор тут не справляють визначального впливу в силу близькості культур і зводяться лише до їх переліку. Водночас, аналізуючи природу і характер функціонування етнічних кордонів, він вважає, що „складний процес трансформації етнічних кордонів залежить від національних відносин”, а тому їх проблему необхідно досліджувати в тісному зв'язку з національною проблемою в цілому [6]. Національні відносини автор розглядає як процес переселення народів на нові території або розширення споконвічних територій, як процеси міграції чи експансії, а також етнічної асиміляції.

В західній науці тема етнічних кордонів і культурних відмінностей досліджувалася норвезьким вченим Ф. Бартом (збірка „Етнічні групи і кордони. Соціальна організація культурних відмінностей”) [7]. Ф. Барт

досліджує етнічні кордони в тісному зв'язку з етнічністю. На його думку, етнічність – це форма соціальної організації культурних відмін, а етнічний кордон є визначником групи. При цьому особливого значення набувають ті культурні характеристики, яким група віддає перевагу. Під етнічною групою розуміється етнічна спільнота чи в значенні народу, чи якоїсь його частини.

Ф. Барт (як, до речі, й вітчизняні дослідники) вважає, що прикметні характеристики етнічної групи виявляються за певних історичних, політичних, економічних умов та за конкретних обставин. В одних випадках визначальну роль відіграють економічні та історичні, політичні й соціальні умови, в інших – становище, досягнуте мирною взаємодією груп чи, навпаки, нагнітанням конфліктної ситуації. Водночас на той чи інший стан найчастіше впливає історичний досвід або соціально-політичні фактори, які, взаємодіючи, сприяють збереженню і прояву маркеруючих характеристик. Роль історичної пам'яті в уявленнях і регуляції поведінки зростає, коли в суспільстві спостерігається напруга, конфліктна ситуація. Одночасно соціальні фактори, наприклад, соціальна дистанція, що посилюється, можуть справити істотний вплив на передконфліктні ситуації.

Культурна різноманітність сучасного суспільства, на думку Ф. Барта, продовжує існувати, незважаючи на всебічні контакти й широку мережу інформації в усьому цивілізованому світі. Етнічні відмінності зберігаються, незважаючи на рух людей, що перетинають етнічні кордони, та зміну людьми свого членства в різних етнічних і соціальних категоріях. Етнічні відмінності не поглинаються єдиною узгодженою системою. Вони існують, незважаючи на основи, на яких вибудовується соціальна система. Взаємодія в такій соціальній системі не призводить до ліквідації етнічних відмінностей шляхом їх зміни або акультурації; культурні відмінності можуть зберігатися всупереч міжетнічному контакту і взаємній залежності [8].

Ф. Барт розглядає культурну єдність етнічної групи як результат і зміст її існування. В якості етновизначального, первинного стосовно етнічної групи показника, вважає він, виступає організаційна якість етнічної групи. Сама етнічна група досліджується як особлива форма соціальної організації. Головна роль у цьому процесі належить механізму соціального категоризування. Організаційна структура етнічної групи формується безпосередньо в процесі етнічної самоідентифікації та ідентифікації інших. Використання етнічної ідентичності в соціальній взаємодії, ідентифікація себе та інших з конкретними категоріями створює умови для виокремлення етнічних груп у їх організаційні якості. В уявленнях Ф. Барта етнічний кордон є актом свідомості, а засобом його вивчення є дослідження етнічної ідентичності. Тільки за умови, коли люди поділяють уявлення, які стають спільними, і діють на їх основі, вони стають

групою, а етнічність може набувати організаційної та інституційної форми. Етнічні маркери можуть бути одиничними або становити певний набір чи навіть систему. А це означає, що набір маркерів може змінюватися.

Отже, показником приналежності до тієї чи іншої групи є певні соціальні фактори, категоріальні характеристики, а не „об’єктивно” існуючі культурні відмінності. На думку Ф. Барта, немає прямої відповідності між етнічними спільнотами і культурною схожістю та різницею. Етнічні категорії в процесі ідентифікації себе та інших розглядають ті об’єктивні відмінності, які самими індивідами сприймаються як значні. Організаційна структура, що забезпечується процесом етнічної категоризації, в різних соціокультурних системах може бути наповнена різним змістом. Етнічні категорії можуть пронизувати все соціальне життя або ж функціонувати в певних секторах дійсності.

Етнічні кордони структурують соціальне життя. Вони встановлюють складну організацію поведінки і соціальних відносин, обумовлених фактом взаємного етнічного категоризування. Водночас етнічне категоризування можливе тоді, коли поведінка набуває значних розрізняювальних характеристик, культурних особливостей. Цей процес забезпечує збереження етнічних груп: структурування процесу міжетнічної взаємодії будується на культурних відмінностях.

Існування в суспільстві базових етнічних категорій є фактором, що підтримує поширення культурних відмінностей. В поліетнічному суспільстві члени етнічної групи спрямовують свої дії на їх підтримку. Культурна взаємодоповнюваність може сприяти збільшенню взаємозалежності етнічних груп і створювати базу для сумісності. В тих сферах діяльності, де немає культурної взаємодоповнюваності, не можуть скластися умови для формування взаємодії на етнічному ґрунті. Тут взаємодії не буде зовсім або вона існуватиме без врахування етнічної ідентичності.

Разом з тим, складні соціальні системи передбачають широкий вибір взаємодоповнюючих ціннісних відмінностей і різних форм соціальних наказів. У такій соціальній системі культурні відмінності повинні бути стійкими, стандартизованими всередині етнічної групи. Тобто набір ролей-статусів кожного члена такої групи (соціальне обличчя) повинен бути переважно стереотипним, і тоді міжетнічна взаємодія може ґрунтуватися на етнічних ідентичностях [9].

Ф. Барт аналізує етнічні групи та культурне розмаїття стосовно їх організаційних можливостей. При цьому етнічність розглядається в функціональному значенні як форма соціальної організації культурних відмінностей. Етнічна група формується системою уявлень людини як самокатегоризацією, так і ідентифікаціюванням інших до етнічних груп. В соціальному плані ці механізми є системою соціальних наказів. Концептуальний підхід Ф. Барта до дослідження етнічної і культурної

відмінності ґрунтується не стільки на об'єктивно існуючих та історично успадкованих культурних рисах етнічних груп, скільки на індивідуальній свідомості і обумовленій нею соціальній поведінці, що відображається в системі соціальних ролей.

Підхід російських вчених до вивчення особливостей соціонормативної культури, в основу якого покладено уявлення про реально існуючі етнічні спільноти, історично і психологічно обумовлені почуттям етнічної солідарності, дозволив одержати висновки (подібні до бартівських) про значення соціальних відповідностей соціокультурних відмінностей [10]. Л. Дробижева і Ю. Арутюнян досліджують механізми спадковості групового досвіду, сприйняття культури як засобу передачі етнічно специфічної інформації. Соціонормативні культурні розходження, які ґрунтуються на розходженнях в „системі цінностей, значень, еталонів дії, моделей бажаної поведінки”, розглядаються як символи „культурної, в тому числі етнічної ідентифікації” [11]. Соціонормативні культурні особливості пронизують усі сфери діяльності людей – трудову, соціально-політичну, побутову, дозвілля. Сферою широкого міжетнічного контакту є, насамперед, місце діяльності, де відбувається інтенсивне спілкування людей у виробничій сфері, безпосередня трудова діяльність представників різних культур у багатонаціональному колективі, що представляють собою досить уніфіковану в культурному відношенні ділянку. Тут спостерігається і зближення соціонормативних характеристик культурних розходжень [12]. Значно глибша роль культурних особливостей соціонормативної культури у сфері дозвілля та в сімейно-побутовій діяльності.

Отже, дослідження російських вчених у сфері культурних меж на загал не суперечать положенням Ф. Барта: культурні розходження мають тенденцію до зниження в умовах інтенсивного міжетнічного контакту, побудованого без урахування „етнічного чинника” – у сферах трудової діяльності, тоді як у сфері дозвілля, сімейно-рольових і побутових формах поведінки культурна різниця зростає.

У створенні й підтриманні культурних меж значну роль відіграє держава. При цьому процес формування етнічної ідентичності, групової солідарності має багато в чому опосередкований характер [13]. На думку В. Тишкова, етнічна самоідентифікація є актом довільного вибору з доступного на даний момент набору ідентичностей (наприклад, від громадянської до вузьколокальної) [14]. Беручи до уваги наявний набір культурних маркерів, етнічна ідентичність мобілізує найприйнятніші для існуючої політичної ситуації культурні відмінності і цим визначає рухливість, пластичність культурних меж, піддатливість владному маніпулюванню [15].

Етносоціологічні дослідження 1980 – 1990 років засвідчують, що для етнічних кордонів можуть мати значення не тільки етнокультурні фактори, але й політичні погляди – як маркери, що сприяють етнічній

консолідації потужніше, ніж культурні характеристики. Крім того, соціальне значення етнічної ідентичності виявляється в конкуренції, антидискримінаційному виявленні шляхів розвитку або в наданні пільг соціальній мобільності, в місцевому домінуванні, солідарності задля соціального контролю чи використання ресурсів.

Етносоціологічний підхід віддає перевагу інструменталістським концепціям, які, використовуючи набір маркерів етнічного кордону, розглядають „багатозначність і базу етнічності, що змінюється” [16].

Ф. Барт, як прихильник конструктивістського розуміння природи етнічного, провідну роль в мобілізації етнічності відводить лідерам, які добиваються певної політичної мети [17]. В теорії колективних дій, що пояснюють етнічні конфлікти, сьогодні це досить популярний напрямок. З теоретичних позицій ця теза розглядається в працях В. Тишкова і Л. Дробіжевої [18]. Історичний досвід та етносоціологічні дослідження свідчать, що результативні лідери могли мобілізувати маси лише в тому випадку, якщо були відповідні передумови, якщо група усвідомлювала конкретні інтереси, декларовані лідерами. Так, А. Попов виокремив варіанти „етнічної мобілізації”, використовуючи як світовий досвід, так і практику міжетнічних конфліктів, що розгорнулися на пострадянському просторі. Варіанти, на його переконання, такі:

³⁵₁₇ „Минулі і теперішні, справжні й уявні образи повинні бути емоційно актуалізованими”, представленими в суспільній свідомості як національне приниження, що зачіпає честь і гідність „кожного представника даного етносу”.

³⁵₁₇ Протестні дії мають зорієнтовуватися „програмою привабливих політичних цілей і практичних кроків”, покликаних компенсувати моральні та матеріальні втрати, завдані народові [19].

З урахуванням цих обставин та уявлень про роль етнічних лідерів, пріоритетом у процесі досліджень стає виявлення історичних, соціальних, політичних, економічних і соціально-психологічних передумов, що можуть стати маркерами етнічних кордонів, спроможних створювати конфліктні ситуації. Водночас проблеми формування етнічних кордонів вивчаються для виявлення внутрішніх і зовнішніх факторів, які впливають на об’єднання і роз’єднання народів, пояснення процесів міжетнічної взаємодії задля взаєморозуміння і злагоди. Саме тому останнім часом досліджуються проблеми соціальної і культурної дистанції.

Поняття соціальної дистанції є одним з провідних у визначенні ступеня схожості або несхожості, близькості або відчуженості соціальних груп, що визначають їх соціально-політичні орієнтації. За допомогою вимірів соціальної дистанції окреслюється статус, потенціал соціальних груп, а в етнічно диференційованому суспільстві – соціальні позиції етнічних груп. Встановлена соціальна дистанція, взаємовпливи груп стають показниками ступеня їх рівності, якісними індикаторами соціальної справедливості,

соціального та етнічного співіснування, взаємоповаги.

Культурна дистанція, вважає Н. Лебедева, – „це суб’єктивне уявлення, „суб’єктивний образ”. Цей образ „є як відбитком об’єктивної різниці взаємодіючих етнічних культур, так і відбитком реальності міжгрупових відносин і внутрішньогрупового стану” [20]. Предметом аналізу стають не всі елементи культури, а ті, що обумовлюють соціально дистанційний зміст в конкретних політичних і економічних умовах. Наприклад, російська мова для значної частини населення України була мовою діловодства та спілкування. Однак сьогодні, коли українська мова одержала статус державної, для багатьох жителів країни вона набула й соціально-дистанційного значення.

Для виміру величини культурної дистанції, що сприймається суб’єктивно, пропонується використовувати такі методи: метод етнічних стереотипів (кількість співпадаючих характеристик в авто- та гетеростереотипах); метод виявлення міжкультурних запозичень (показує кількість запозичень у внутрішньокультурних рисах; чим значніша культурна дистанція, тим більше усвідомлюються міжкультурні запозичення у сфері матеріальної культури і менше – у сфері духовній і психологічній); шкала соціально-психологічної близькості (на основі шкали соціальної дистанції Богардуса).

На думку Л. Дробижевої, культурну дистанцію можна зрозуміти, розглядаючи її комплексно – в історичному, соціальному і політичному контексті [21]. При такому підході предметом аналізу етнокультурної відмінності (в її суб’єктивному розумінні як явища етнокультурної дистанції) стають не всі елементи культури, а тільки ті з них, що мають соціально дистанційний зміст в етнополітичних орієнтаціях, у конкретних політичних і економічних умовах. Л. Дробижева досліджує феномен культурної дистанції на емпіричному рівні, що розглядається крізь призму етнічних особливостей соціально-фахової діяльності, ідеологічних орієнтацій, уявлень про нормативні цінності. Уявлення про нормативні цінності та їх сприйняття як чинника соціокультурної дистанції включає три взаємозалежні напрямки: а) ставлення до загальнолюдських цінностей; б) ставлення до специфічних етнокультурних цінностей і розпоряджень; в) перспектива сприйняття власної етнічної ідентичності й іншої етнічної групи.

Як показали дослідження, соціокультурна відмінність і, відповідно, культурна дистанція – не однакові величини в різних сферах дійсності. В різних сферах соціальної взаємодії народів, що контактують, буде різною і культурна дистанція між ними. Природним є питання про взаємну доповнюваність і залежність культурно-обумовлених розходжень та розходжень як результату неузгодженостей звичних статусних ролей у мінливій стратифікаційній системі суспільства. Такий підхід до дослідження культурної дистанції й етнічних меж узгоджується з

положеннями концепції Ф. Барта про соціальну обумовленість культурних розходжень і неодномірний простір культурної відмінності.

В умовах трансформації сучасного українського суспільства у взаємодії етнічних груп змінюються структурні позиції, системи цінностей та ідеології, а, відповідно, й співвідношення між етнічними кордонами та етнічними відмінностями. Дослідникам важливо визначити загальні взаємоприйнятні цінності та орієнтації, що можуть забезпечити безпеку кожній із контактуючих етнічних груп та динамічну стабільність їх взаємовідносин на основі узгоджених інтересів. У процесі емпіричного аналізу, при визначенні основних етнічних маркерів, виявляються етнічні кордони між етнічними групами та різними культурними і соціальними характеристиками. Такий аналіз дозволить з'ясувати не тільки те, що об'єднує і роз'єднує представників різних етнічних груп, але й встановити, які умови сприяють міжетнічній толерантності та етнічній солідарності.

Література:

1. Драгунский Д. В. Навязанная этничность // Полис– 1993 – № 5 – С. 27.
2. Конфликтная этничность и этнические конфликты. – М., 1994. – С. 4 – 14.
3. Соколовский С. В. Парадигмы этнологического знания // Этнографическое обозрение – 1994 – №2 – С. 8
4. Кушнер П. И. Этнические территории и этнические границы. М., 1951. – С. 18.
5. Там само.- С. 38.
6. Там само. – С. 104.
7. Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference. / Ed. By F. Barth. Universities Forlaget / Allen & Unwin, 1969 (reprint 1982).
8. Ibid.- P. 10.
9. Ibid.- P.30
10. Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М. Многообразие культурной жизни народов СССР. – М., 1987; Русские. Этнологические очерки. – М., 1992.
11. Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М. Вказ. праця. – С. 142.
12. Там само. – С. 145
13. Тишков В. А. Идентичности и культурные границы // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – М., 1997.
14. Там само. – С. 23.
15. Там само. – С. 36.
16. Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – М., 1997 – С. 10.

17. **Barth F.** Enduring and Emerging Issues in the Analysis at Ethnicity // The Antropology of Ethnicity / Beyond "Ethnic Groups and Boundaries" / Eds.: H.Vermeulen, C.Govers. Amsterdam: Het Spinhuis, 1994. – P. 20 – 32.

18. **Тишков В. А.** Этнический конфликт в контексте обществоведческих теорий // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. Вып. 2 . Ч. 1 – М., 1992. – С. 36; **Дробижева Л. Н.** Интеллигенция и национализм. Опыт постсоветского пространства // Этничность и власть в полиэтнических государствах. – М., 1994. – С. 71 – 84.

19. **Попов А. А.** Причины возникновения и динамика развития конфликтов // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – С. 280.

20. **Лебедева Н. М.** Социальная психология этнических миграций. –М., 1993. – С. 71 – 72.

21. **Дробижева Л. М.** Социально-культурная дистанция как фактор межэтнических отношений // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – М. 1997.

Інфокомунікаційні технології та розвиток громадянського суспільства

Алла Сіленко,

доктор політичних наук, проректор
Одеської національної академії зв'язку
ім. О. Попова

Однією з істотних умов формування громадянського суспільства, його політичного й інституційного структурування є інформаційне забезпечення цього процесу. Технологічні досягнення створили принципово нову ситуацію в політичному спілкуванні. При всій продуктивності пошуку потенційних паростків громадянського суспільства в історичному минулому будь-якої країни, не можна не побачити, що найпотужнішим стимулом для його розвитку сьогодні стає імітаційний ефект, індукований розвитком комунікацій. В епоху, коли маклюєнівська фраза про „всесвітнє телевізійне село” у всіх на вустах, як ніколи швидко поширюються не тільки ідеї, але й образи, стилі життя, моделі поведінки, системи доцільності, споживчі стандарти тощо. З ними на новий ґрунт потрапляє і насіння цінностей громадянського суспільства.

Плюралістичне громадянське суспільство як фактор демократії

Аналіз політичної теорії, теорії демократії засвідчує утвердження позитивної взаємозалежності між стійкістю, цілісністю демократичного процесу, з одного боку, і здатністю людей формувати громадські асоціації, що гуртують їх навколо спільних цілей та активно залучають до вирішення суспільно-політичних проблем, – з іншого. Як зауважує Р. Даль, демократія вимагає свободи вираження, необхідної для ефективної участі в політичному житті. Щоб прислухатися до думки інших, зрозуміти її, потрібно, перш за все, цю думку почути. „Для того, аби стати компетентними в питаннях суспільного устрою, громадяни повинні мати можливість виражати свої погляди, вчитися одне у одного, брати участь у дискусіях, знати висновки експертів, міркування претендентів на політичні посади, а також думки людей, чиїм оцінкам вони довіряють, одержувати інформацію й з інших джерел” [1]. Якщо ж уся інформація

контролюється урядом, то як тоді громадяни зможуть одержувати відомості, необхідні для розуміння тих чи інших питань? Відтак неодмінною умовою формування громадянського суспільства, його розвитку та функціонування є альтернативні джерела інформації, джерела, не підконтрольні урядові та які не служать інтересам якоїсь однієї групи [2].

Кожна демократична країна відчуває потребу в невеликих, розмаїтих політичних утвореннях. Так, навіть у малих за кількістю населення демократичних країнах діє муніципальне самоврядування. У більших країнах формуються системи управління округів, графств, штатів, провінцій, областей тощо. Отже, демократичні країни потребують цілого „асортименту” незалежних асоціацій та організацій, тобто плюралістичного громадянського суспільства. Деякі політологи цілком слушно говорять, що суспільні асоціації, громади є тим моральним орієнтиром, який скеровує людей від індивідуального самовизначення (здатності усвідомити власний інтерес) до колективного самоврядування (здатності брати на себе відповідальність за реалізацію загального блага).

ЗМІ і зменшення обсягу „соціального капіталу”

У західній суспільно-політичній думці вже давно дебатується проблема занепаду „духу громади” і практики сучасної демократії, що виражається в неспроможності добровільних асоціацій формувати й підтримувати колективну ідентичність людей, які населяють єдиний фізичний простір. На думку багатьох дослідників, найочевиднішою ознакою руйнування громадського життя є розпад родини, що, починаючи з кінця 1960-х років, супроводжується постійним зростанням кількості розлучень і неповних сімей. Не забарились і економічні наслідки цього явища: чисельність малозабезпечених громадян різко зросла. Аналізуючи причини занепаду американської родини, Ф. Фукуяма зазначає, що міцні сімейні зв'язки можуть бути причиною ослаблення зв'язків неспоріднених, гальмувати утворення об'єднань, не заснованих на спорідненні. Однак сьогодні американська родина слабшає не через зміцнення інших форм об'єднання. Йдеться про ослаблення усіх цих форм. Відтак значення родини зростає скоріш у міру ослаблення інших форм спільності [3].

У цій ситуації теоретична думка все частіше звертається до категорії „соціального капіталу”. Ще на межі 1970-х – 1980-х років ідея „соціального капіталу” як доповнення, необхідного для оптимального функціонування фізичного і людського капіталу, висувалася багатьма авторами. Концептуальний же розвиток вона одержала завдяки працям Дж. Коулмена. У фундаментальному творі „Підстави соціальної теорії” (1990 р.) вчений відзначив, що „соціальний капітал” – це потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, який цілераціонально формується в міжособистісному просторі [4]. На думку Ф. Фукуями, поняття „соціальний

капітал” допомагає усвідомити тісний зв’язок між капіталізмом і демократією. В умовах здорової капіталістичної економіки в суспільстві існує достатній соціальний капітал, завдяки якому підвищуються можливості саморегулювання і самоорганізації підприємств, корпорацій, систем комерційних фірм та інших об’єднань. Саме „здатність до самоорганізації необхідна для забезпечення ефективності демократичних політичних інститутів” [5].

Одним із найпопулярніших прихильників теорії „соціального капіталу” є Р. Патнем. „За аналогією з фізичним і людським капіталом, втіленим у знаряддя праці і навчання, що підвищують індивідуальну продуктивність, – вважає він, – „соціальний капітал” міститься в таких елементах громадської організації, як соціальні мережі, соціальні норми і довіра (networks, norms and trust), що створює умови для координації і кооперації заради взаємної вигоди” [6]. На відміну від капіталу фінансового, „соціальний капітал” у міру його витрачання тільки зростає, оскільки чим інтенсивнішою стає практика кооперації і взаємовиручки, тим міцнішими й ефективнішими стають мережі солідарності, збільшується маса взаємної довіри. „Там, де немає норми і мереж громадянської активності, майбутнє колективної дії туманне. Доля Півдня (Італії) – це сьогодні наочний приклад для „третього світу” і для колишніх комуністичних країн Євразії у їхніх пошуках шляхів еволюції форм самоврядування. Соціальна рівновага, заснована на принципі „завжди ухиляйся, ніколи не бери на себе спільної ноші”, ось, можливо, те, що чекає більшість країн, де соціального капіталу недостатньо чи зовсім його не існує. З погляду політичної стабільності, ефективності урядів і навіть самого економічного прогресу соціальний капітал може виявитися фактором важливішим, ніж економічні та людські ресурси. У багатьох колишніх комуністичних країнах громадянські традиції були слабкі ще до приходу комунізму, а тоталітарні режими підірвали і той бідний запас соціального капіталу, що був. Без норм взаємодопомоги, без мереж асоціативності і громадянської відповідальності – аморальна сімейність, клієнтизм, беззаконня, неефективна влада й економічний застій виявляться результатом ймовірнішим, ніж справжня демократизація і розвиток економіки” [7].

Обсяг „соціального капіталу”, як правило, визначається за двома показниками: індексом довіри і членством у громадських об’єднаннях. Зробити це досить просто, зважаючи на досвід США, де ці показники фіксуються (за опитуваннями і статистикою) вже майже півстоліття. І саме в процесі їх виміру Р. Патнем виявив тенденцію до скорочення „соціального капіталу” в країні протягом останньої чверті століття: кількість членів різних добровільних асоціацій (від батьківських комітетів до клубів гри в боулінг) скоротилося в межах 25 – 50 %; час неформального спілкування (informal socializing and visiting) з 1965 року зменшився на чверть, а на діяльність у громадських організаціях – майже наполовину. Індекс довіри

(відсоток позитивних відповідей на запитання: „Чи можна довіряти людям?”) з 1973 року знизився приблизно на третину [8].

У книзі „Боулінг сам із собою: крах і відродження американської спільноти”, що вийшла у світ зовсім недавно, Р. Патнем також стверджує, що громадянське суспільство в Америці швидко руйнується, американці все більше роз'єднуються, відчужуються від родини, сусідів, суспільства і самої республіки. Схильність американців „постійно створювати товариства”, на яку звернув увагу ще А. Токвіль, зникає. Свої висновки американський вчений робить на підставі аналізу численних показників, серед яких і дані про кількість спільних пікніків у вікенди, і участь батьків у шкільних ранках. Зокрема, дані Р. Патнема засвідчують, що американці за останні 30 років все з меншим бажанням беруть участь у будь-яких колективних акціях разом із сусідами, друзями, колегами.

До речі, хоча рівень релігійності в Америці набагато вищий, ніж в інших промислово розвинених країнах, кількість людей, що відвідує церкву, зменшилася приблизно на одну шосту. Частка членів профспілок знизилася з 32,5 % до 15,8 % від загальної кількості працюючих. Кількість членів шкільних батьківських комітетів за період з 1964 року зменшилася з 12 мільйонів до 7 мільйонів. За останні 12 років такі братства, клуби й ордени, як „Леви”, орден Лосів, масонські організації, клуб молодих підприємців „Джейсиз”, втратили до половини своїх членів. Аналогічні скорочення спостерігаються й в інших асоціаціях [9]. Відтак змінюється традиційний американський спосіб життя.

Досліджуючи величезний масив даних та їх можливих взаємовпливів, Р. Патнем зробив висновок, що фактором, який розширює „озонову діру” над „соціальним капіталом” США є... телебачення. Вчений припускає, що на „збільшення тривалості перебування перед телевізором у тих масштабах, які відзначаються в Сполучених Штатах протягом останніх чотирьох десятиліть, лягає, можливо, пряма відповідальність за зменшення „соціального капіталу” у межах від однієї чверті до половини, навіть якщо не брати до уваги, наприклад, непрямі наслідки у вигляді зменшення читання газет і скорочення часу дозвілля в цілому” [11].

Слід зазначити, що не тільки Р. Патнем критикує телебачення. TV нерідко звинувачують у розхитуванні підвалин суспільства, в непрямій участі в зниженні освітніх стандартів та насаджуванні неграмотності. У. Шеннон зауважує: „Прихована небезпека, пов'язана з телебаченням, полягає в тім, що воно робить аудиторію пасивною, привчає її одержувати миттєву винагороду” [12].

Тим часом, в Америці поширюються найрізноманітніші об'єднання за інтересами у всіх сферах громадського життя: лобістські організації, професійні асоціації, галузеві спілки підприємців тощо, покликані захищати економічні інтереси певних груп на політичній арені. Хоч багато таких організацій досить численні, проте спілкування їх членів зводиться

до мінімуму. Обов'язки обмежуються сплатою внесків, а права – одержанням інформаційних бюлетенів. Ф. Фукуяма пише, що хоч американці завжди мають можливість створити організації на основі договорів, законів тощо, об'єднання на ґрунті спільних цінностей, члени яких готові підпорядкувати приватні інтереси громадським, зустрічаються все рідше [13].

Природно, що висновки Р. Патнема – не істина в останній інстанції. Зокрема, вони не завжди підтверджуються практикою інших країн. Проте відкрита вченим тенденція, без сумніву, нагадує знайомі кожному з нас реалії. Так, наймогутніше із засобів масової комунікації – телебачення, покликане, здавалося б, зміцнювати і збагачувати тканину громадянського суспільства, стає фактором підриву комунікації (тобто спілкування, людських контактів).

Ця обставина має стати застереженням і для України. Громадянське суспільство у нас тільки зароджується, а результати соціологічних опитувань уже фіксують стійку позицію „мильних” серіалів у верхній частині стовпчика відповідей на запитання про найважливішу подію останнього тижня. За оцінками багатьох дослідників, засоби масової інформації не повною мірою відповідають очікуванням, ціннісним орієнтаціям, загальному рівню культури дорослого населення України. Зокрема, вражає низький професійний рівень авторів багатьох теле- і радіопрограм. Дається взнаки й заангажованість журналістів, внаслідок чого не існує плюралізму у висвітленні соціально-політичного життя.

Потенціал Інтернету

Хоча феномен Інтернету поки що мало вивчений українською політичною наукою, вже зараз можна сказати, що він може сторювати принципово нові соціальні й політичні явища. Як пише І. Жилиєв, „нова мережна стратегія інформаційного суспільства ґрунтується на розгалужених горизонтальних зв'язках особистостей та їхніх об'єднань, здатних до самоорганізації під впливом слабких сигналів, таких як інформація про нові технології, ринкові сегменти, цінні стратегії, моду і т. д. В нових умовах суспільство самоорганізується без команди згори” [14].

На думку деяких дослідників, Інтернет-технології – ефективний інструмент здійснення традиційних функцій громадянської освіти та пожвавлення комунальної самоорганізації й активності. Так, деякі автори пишуть, що Інтернет сприяє розширенню й поліпшенню соціальних взаємозв'язків у сучасному світі, відкриваючи значно ширші, ніж раніше, горизонти для об'єднання людей у групи на основі спільних інтересів [15]. Можливості Інтернету дозволяють впливати на зміни структури і форми суспільної самоорганізації, замінювати застарілі громади новими, віртуальними, що долають традиційні обмеження в часі, просторі, мові

тощо.

Проте не всі дослідники в захваті від Інтернету. Наголошується, що користування ним стає іноді формою „асоціальної розваги”, котра конкурує з традиційними соціальними контактами як формою проведення часу. Дехто вважає, що Інтернет породжує соціальну ізоляцію людей, які, залишаючись наодинці з комп’ютером чи спілкуючись за допомогою цього „соціально збідненого засобу зв’язку” з анонімами, вилучаються зі сфери реальних соціальних відносин [16].

Та, попри все, не підлягає сумніву, що, забезпечуючи користувачам широкий і надзвичайно швидкий доступ до різних джерел інформації, Інтернет змінює повсякденне життя мільйонів людей, скорочує просторові і часові обмеження людської активності. І в цьому розумінні він, без перебільшення, здійснює „соціальну революцію”.

Чи можна спробувати перебороти кризу, яку переживає громадянське суспільство, за допомогою Інтернету? Чи здатний Інтернет стати фактором соціальної і політичної модернізації? Чи пощастить технологічній революції в короткі терміни трансформувати політичні інститути? Чи зможе Інтернет стати джерелом нових моделей взаємодії суспільства і держави?

З точки зору прихильників комунітарної теорії, фізична дистанція більш не обмежує можливостей формування і функціонування людських спільнот. Такий знавець Інтернет-технологій, як Х. Рейнгольд, формулює цю думку так: „Громада” виникає, коли люди спілкуються одне з одним за допомогою Мережі досить довго, щоб розвинути стійкі взаємини. При цьому Мережа звільняє цей процес громадського устрою від географічних обмежень. Саме це вивільнення громади з пут географічних кордонів дозволяє розширити межі локальних громад до національного й інтернаціонального масштабу [17].

Дослідники розрізняють інструментальну роль Інтернет-технологій, що відкривають нові можливості для відродження існуючих, реальних громад і формування „віртуальної громади”, яка не має аналога в реальному світі, а зароджується і розвивається тільки в межах кіберпростору. Є безліч прикладів, як Інтернет зумів активізувати міські, місцеві громади, підвищити інтерес людей до громадського життя. У Клівленді (США) ще 1986 року утворилася громадська мережа, яка стала взірцем при створенні мережі в Санта-Моніці (Каліфорнія), Сіетлі, Філадельфії та в інших містах. Цей досвід нині використовується в країнах Європи та Азії.

Сенс таких комунальних ініціатив у тім, що без них неможлива активна й осмислена участь громадян у суспільному житті. Комунальна ініціатива вирішує проблему тимчасових обмежень завдяки асинхронній природі мережових комунікацій: користувачі можуть у зручний для себе час поставити запитання й одержати відповідь від депутатів та працівників

місцевих органів влади.

Яскравим прикладом громадської ініціативи з використанням Інтернету може бути американська мережа Civic Practices Network (CPN). Вона поєднує зусилля ініціативних громадян і активістів низових організацій, які переймаються певними проблемами (профілактика злочинності, наркоманія, створення робочих місць, подолання безробіття тощо). Прихильники такого використання Інтернет-технологій вважають їх ефективним інструментом для виконання традиційних функцій громадянського суспільства.

Завдяки Інтернету житель будь-якого віддаленого села чи провінційного містечка одержує можливість почуватися громадянином світу. Як відзначає В. Кувалдін, революційні зміни у сфері інформаційних технологій сприяють глибокій трансформації всієї системи соціальних зв'язків індивіда, розкріпаченню особистості, її звільненню від „твердої прив'язки до певного середовища” та відкриттю безпрецедентних можливостей вибору життєвих стратегій [19].

Безумовно, можна погодитися з дослідниками, які вважають, що завдяки рефлексії інформаційно-комунікативна діяльність є універсальним інструментом самоорганізації взаємодії індивідів. Передача суб'єктові будь-якої інформації може стати актом управління, бо дуже часто прямо вимагає від нього певних дій. При цьому поведінка суб'єкта здається незалежною – він чинить ті чи інші дії ніби з власної волі, залишається формально вільним у вчинках, не втрачає цілком зв'язків з реальністю. Однак у нього виникають труднощі з відмежуванням власних інтересів і цілей від отриманої інформації, що робить його поведінку до певної міри керованою. Адже зовнішня інформація домінує над його інтересами і цілями, змушує неусвідомлено діяти проти власної волі. У цьому випадку механізм психологічного впливу заснований на неможливості повторного огляду чи одержання додаткової інформації. Віртуальна інформація, що скеровує дії суб'єкта, виступає як програма його діяльності, котра за визначенням є самостійною.

Не можна не враховувати й значення інформаційних технологій та Інтернету в розвитку культури: світові її досягнення максимально наближаються до широких мас. Багато найбільших музеїв світу мають сайти в глобальній комп'ютерній мережі; драматичні спектаклі, симфонічні та естрадні концерти передаються по Інтернету і стають доступними глядачеві в режимі реального часу в будь-якій точці планети. В розвинених країнах музеї та бібліотечні установи майже цілком комп'ютеризовані.

„Віртуальний вимір” у практиці самоорганізації громадянського суспільства

Перваги Інтернету, особливо пов'язані з його використанням у

політичному процесі, усвідомили такі важливі сегменти громадянського суспільства, як ЗМІ та громадські організації і рухи. Від розсилання передплатних аркушів ЗМІ досить оперативно перейшли до багатофункціональних інформаційних ресурсів. В Інтернеті з'явилися он-лайнні стрічки новин, що створили конкуренцію оф-лайнним агенціям новин, та версії провідних друкованих видань. Як відзначають фахівці, кількість ЗМІ в Інтернеті величезна, однак прогнозується, що найближчим часом поменшає кількість політичних замовлень (відомо, що Інтернет „завдяки” деяким скандальним сайтам заслужив репутацію „вбивці авторитетів”, „смітника” тощо. Очікується й переорієнтація з висвітлення політичних проблем на культурні та освітні проекти.

Можна припустити, що Інтернет був би корисним ресурсом для некомерційних організацій (НКО), яких в Україні кілька тисяч. Однак, як засвідчує практика, вони „Велику павутину” належно не використовують. Це дає підстави вважати, що структури громадянського суспільства в Україні дуже слабкі. Некомерційні організації хоч і мають свої сайти, але вони здебільш нагадують „візитні картки”. Не було проведено жодної масштабної громадської акції, у якій би Інтернет використовували як робочий інструмент.

Досвід свідчить, що такий важливий сегмент громадянського суспільства, як політичні партії, теж вкрай неефективно використовує можливості Інтернету. Тим часом Інтернет може значно підвищити роль первинних організацій, які за допомогою електронних електоральних процедур могли б брати участь у формуванні внутрішньої і зовнішньої політики партії. Використовуючи можливості Інтернету, політичні партії можуть рекрутувати до своїх рядів користувачів Мережі, активних у політичному сенсі.

Яскраві приклади інтернет-активності політичних партій можна бачити у Західній Європі та США. Так, у США в політичному житті Інтернет почали застосовувати з кінця 1990-х років, зокрема під час президентської кампанії 1996 року. Web-сайти кандидатів являли собою електронні публікації, з яких можна було одержати біографічну інформацію і довідатися про погляди кандидата. Відомо, що тексти своїх виступів перед виборцями публікували тільки 20 % кандидатів, а регулярно оновлювані новини передвиборчої кампанії можна було прочитати на 49 % сайтів [20].

Під час президентської кампанії 2000 року Інтернет став одним з головних ресурсів виборчого процесу. Вперше в історії група військовослужбовців голосувала через Інтернет. Апогеем передвиборчої боротьби став взаємний злам сайтів конкурентами. Після виборів найбільші компанії США, що розробляють програмне забезпечення, одержали замовлення на підготовку загальнонаціональної системи голосування до виборів 2004 року.

Дослідники справедливо зауважують, що Інтернет дає можливість осмисленої політичної ідентифікації для суспільно-політичних рухів і ініціатив, які не мають стійких зв'язків в істеблішменті, інституційованих структурах та усталених соціальних страхах. Завдяки Інтернетові у них з'являється реальний шанс мобілізації географічно, соціально і професійно роз'єднаних однодумців. Інтернет дозволяє кардинально мінімізувати організаційні та інформаційні витрати, надає унікальні можливості для фандрайзингу, прямого маркетингу суспільно-політичних ідей та підтримки вільного неопосередкованого дискурсу.

Отже, сучасні мережові комунікації відкривають новий, „віртуальний вимір” у практиці організаційного, партійного будівництва, самоорганізації громадянського суспільства.

Наслідки впливу Інтернету на суспільство

Було б помилкою вважати Інтернет та інші інфокомунікаційні технології панацеєю від кризи громадянського суспільства. Як пише С. Назаренко, „без постійного інформаційного контакту взагалі неможливі повноцінний розвиток людини й нормальне функціонування соціальних груп і всього суспільства в цілому. Однак поза увагою залишався той факт, що інформаційно-комунікативні процеси можуть приховувати в собі і небезпеку для розвитку особистості й суспільства” [21]. Як і будь-який технологічний засіб, Інтернет може використовуватися як на благо, так і на шкоду людству. Його інформаційний потенціал може застосовуватися не тільки для поширення шляхетних ідей, але й для пропаганди суспільно небезпечних поглядів. Так, в США чимало організацій з оборони громадянських прав і свобод споживачів стурбовані поширенням несанкціонованого використання персональних даних. Широкі, майже необмежені можливості комп'ютерних технологій дають можливості, не докладаючи великих зусиль, створювати „інформаційний портрет” індивіда, що дозволяє державним і приватним інститутам використовувати таку інформацію у своїх інтересах. Коли це стає відомим людині, то викликає в неї почуття невпевненості, ніби вона перебуває під скляним ковпаком. Як пишуть С. Каннінгем і А. Портер, „бази даних, складені на людей, можуть призвести до втрати людиною індивідуального, приватного життя й особистої свободи, створюють можливість дискримінації в небачених раніше масштабах” [22]. Дослідники відзначають, що вплив інформаційних потоків на світосприймання людини, її самоідентифікацію робить контроль над нею могутньою і небезпечною зброєю. Крайній ступінь такого контролю – монополізація інформаційних каналів – дає монополістові необмежену владу над суспільством.

Тепер політика входить у дім не тільки, коли людина цього хоче, але й нерідко тоді, коли вона могла б про неї забути. Крім того, процес політичної

орієнтації втрачає колективний характер. Істотну частину інформації людина одержує тепер в домашній обстановці, у майже інтимному спілкуванні з чиеюсь „головою, що говорить”, або у віртуальному просторі. У свою чергу, політик, що сидить перед камерою чи передає інформацію в Інтернет, не бачить аудиторії, не відчуває її реакції, хоча спілкується з величезною кількістю людей.

Фахівці, вивчаючи проблеми сучасних політичних відносин, дійшли висновку, що користувачі Інтернету становлять модернізовану групу, „яка за своїми соціокультурними характеристиками значно ближча до представників інших культур у глобальному інформаційному просторі, ніж до українського населення, не охопленого Інтернетом” [23].

Останнім часом з'явилися дослідження, що дають можливість глибше оцінити наслідки впливу Інтернету на суспільство. Так, результати репрезентативного „Дослідження цифрового громадянина” показали, що, всупереч поширеному стереотипу, так звана цифрова культура не викликає деградації колишніх міжособистісних зв'язків. „Стереотип, відповідно до якого Інтернет став якимось притулком для обмежених, соціально ізольованих істот, що не розуміють важливі події, які відбуваються за межами їх вузького світу, – писав, узагальнюючи результати дослідження 1997 року, експерт з проблем соціального впливу Інтернету Дж. Кац, – може бути тепер спростовано як міф”. „Громадяни „цифрового світу”, – констатував він, – не відчужені ні від інших людей, ні від громадських інститутів. Для них не характерне неучтвo стосовно того, як функціонує наша система, чи байдужість до соціальних і політичних питань, з якими зіштовхується суспільство. Навпаки, онлайн-світ охоплює багатьох з найбільш інформованих і політично активних громадян, яких ми мали будь-коли чи хотіли б мати” [24].

В сучасних умовах процес десакралізації влади і її носіїв, нерозривно пов'язаний зі становленням демократичних інститутів, доповнюється чи змінюється процесом віртуалізації. Завдяки досягненням науково-технічного прогресу, громадяни не тільки не можуть впевнено сказати, здоровий чи ні, наприклад, президент, але й чи жива у даний момент людина, яка промовляє з екрана телевізора. В таких умовах у принципі вже немає місця політичним партіям у тому вигляді, в якому вони сформувалися в Західній Європі на початку ХХ століття. Понад те, інфокомунікаційні технології сприяли виникненню віртуальної держави і громадянського суспільства, створюваних у Мережі користувачами Інтернету. Так, у Західній Європі й США в Інтернеті вже існують держави, партії, армії та конфесії. Але, як відзначають критики, у „псевдогромадах”, сформованих у віртуальному просторі, не існує соціальної солідарності, що й стримує процес утворення громадського уряду [25].

Можна припустити, що комунітарні перспективи „віртуальної громади” обмежують такі фактори, як:

³⁵₁₇ анонімність, будучи найважливішим атрибутом Інтернет-комунікацій, за своєю природою не сприяє формуванню таких громадських якостей, як взаємодовіра, взаємоповага, взаємовідповідальність;

³⁵₁₇ соціальний тиск – фактор, що відіграє важливу роль у розвитку соціальної солідарності та відповідальності членів реальної громади;

³⁵₁₇ нестабільність взаємозв'язків, висока плинність персонального складу віртуальних громад на противагу реальним громадам, плинність складу яких має природні географічні та інституційні обмеження.

Проте, незважаючи на те, що інфокомунікаційні технології створюють певні перешкоди у формуванні й розвитку традиційного громадянського суспільства, сильні організації, що склалися в західних країнах, продовжують існувати, демонструючи часом разючу гнучкість та здатність до адаптації (часом навіть на шкоду своїм традиціям). Описуючи ситуацію в Європі в цілому, К. Бейме пише: „Мобілізація виборців стала рідкістю. Коли це трапляється, то відбувається здебільш через засоби масової інформації, а не через мітинги, які практикуються не через їх ефективність, а щоби зробити приємне членам партії” [26]. Можна сказати, що телебачення і, до певної міри, Інтернет роблять непотрібними звичні форми масової мобілізації, в яких деякі партії, зокрема комуністична, традиційно сильні. Інфокомунікаційні технології ніби скасовують організацію, створену для такої мети, залишаючи поза справами партійних активістів, оскільки виконують функції партії набагато ефективніше.

Звичайно, розвиток інфокомунікаційних технологій не єдина причина занепаду партій і партійних систем Заходу. Причини слід шукати в значно ширшому контексті. Партії з деяких пір посідають одне з останніх місць за рівнем довіри виборців. Скорочується не тільки членство в них, але й кількість голосуючих на виборах. У Швейцарії, наприклад, партіям довіряє тільки 12 % громадян – набагато менше, ніж армії, церкві, судам та кантональним урядам. У США дві третини громадян, що народилися після 1957 року, вважають, що жодна з партій не здатна ефективно вирішувати актуальні проблеми [27].

Але, як стверджують дослідники, це стосується партій старого типу, що сформувалися в епоху, коли соціальні конфлікти носили довготривалий і комплексний характер. Водночас мабуть варто говорити про падіння довіри не тільки до партій, але й до представницьких інститутів у цілому, які формуються партіями, до всієї керівної еліти, рекрутованої партіями.

Як відзначає М. Кастельс, комп'ютерна комунікація не є загальним засобом комунікації і не буде такою у доступному для огляду майбутньому. Проте швидкість перетворення Інтернету з „екзотичного” технологічного нововведення, що ще недавно було розкішшю, доступною небагатьом, на елемент повсякденного життя усе ширших верств населення, не можна

заперечувати. Так, в США рівень 30-процентного охоплення населення Інтернетом було досягнуто всього за сім років [28].

І хоч використання Інтернету розширюється феноменальними темпами, комп'ютерна комунікація, на думку М. Кастельса, ще довго не зможе охопити більшість людства. І якщо використання інтерактивної комунікації в мультимедіасистемах стане, ймовірно, доступним для значної частини населення в багатьох країнах, то комп'ютерна комунікація залишиться привілеєм освічених людей найбільш розвинених країн. Там населення налічує десятки мільйонів осіб, але в глобальному масштабі воно залишається елітою [29].

Так, 2000 року число користувачів Інтернету наблизилося до 304 мільйонів. Однак щільність їх розподілу вкрай нерівномірна: 88 % користувачів живуть в країнах, чисельність населення яких складає менше 15 % жителів Землі. У США й Канаді, де живе менше 5 % світового населення, зосереджено більше половини користувачів Інтернету. Та й там типовим користувачем Мережі є людина, молодша 35 років, з вищою освітою та високим рівнем прибутку [30]. Розвиток Інтернету відбувається, в основному, за рахунок великих міст. Так, у Росії Москва і Санкт-Петербург утворюють свого роду „інтернет-державу”: на них припадає більше половини всіх користувачів [31].

Здається, що оцінки, які даються в окремих публікаціях щодо просування України в глобальному інформаційному просторі, дещо завищені. За деякими даними, кількість українських користувачів Інтернету наприкінці 2000 року досягла 650 тисяч, що складає трохи більше 1 % населення [32]. 2002 року користувачами Інтернету стали вже 2,5 мільйона чоловік (5 % населення). За розвитком інформаційних технологій (телефонний і мобільний зв'язок, Інтернет) Україна посідає 85 місце у світовому рейтингу [33]. Правда, до цих даних треба ставитися із засторогою: точних масштабів інтернетизації у нас не знає ніхто.

До речі, сьогодиншній Інтернет відрізняється від того, яким він був ще п'ять років тому. По-перше, користувачів Інтернету поглинає величезний потік інформації. Так, група вчених, членів Ради з економічних і соціальних досліджень, відзначає, що близько 2 мільйонів користувачів Інтернету у Великобританії припинили регулярне користування Мережею через надмір отриманих інтерактивно даних і необхідність витратити багато часу для дослідження нової інформації. По-друге, як відзначає учасниця багатонаціонального проекту „Віртуальне суспільство” С. Віатт, з досить рафінованого академічного ресурсу Інтернет перетворюється на комерційний об'єкт, що в людей викликає відразу. „Здається, що любовна прелюдія з Інтернетом сягає кінця, виникає зріле, прагматичне ставлення до його можливостей, місця і ролі в житті суспільства” [34].

Ще один важлива обставина – це досить висока вартість користування Мережею. Хоч розцінки на послуги провайдерів, що забезпечують зв'язок

користувача з Всесвітньою павутиною, постійно знижуються, оплата все ще залишається непосильною для багатьох власників комп'ютерів. За даними Інституту Геллапа, 54 % опитаних вважають, що Інтернет коштує дуже дорого, а 48 % з тих, хто ним не користується, заявили, що причиною цього є висока ціна послуги [35].

Західні дослідники дійшли висновку, що ототожнення розвитку Інтернету з розвитком суспільства вже не здається логічним. Кіберкомунікація втрачає ознаки провідної соціальної утопії. „Ми проходимо здоровий процес усвідомлення того, що Інтернет придатний для одних речей і не підходить для інших, – вважає Дж. Кац. – Витрачалися шалені кошти, що вкладалися в безліч кампаній із сумнівними перспективами... Дехто бачить у цьому процесі те, що Інтернет-революція завершилася” [37].

На думку автора цієї статті, не можна „інтернетизацію” країни розцінювати як ідеальний план модернізації суспільства. Однак досвід свідчить, що для країн, „які розвиваються”, ривок у бік „золотого мільярда” прямо пов'язаний з впровадженням інтернет-технологій.

Природно, що Інтернет може використовуватися і як знаряддя політичного маніпулювання, купівлі голосів та інших махінацій. Тому можна зробити висновок, що перспективи електронної демократії прямо залежать не тільки від рівня соціально-економічного розвитку. У Японії, наприклад, де в недалекому майбутньому вищу освіту матиме понад 60 % населення, маніпуляційні моделі, що дискредитують значення плебісцитарної демократії нового типу, можуть не дати очікуваного результату.

Сподівання, що розвиток Інтернету спричинить „створення раю на Землі”, змінилося розчаруванням у його можливостях взагалі і як соціального ресурсу зокрема. Про це свідчить динаміка зміни кількості користувачів Інтернету. В обіг було навіть введене поняття „старих” (чи „колишніх”) користувачів. За даними Дж. Вейкфілд, 1999 року близько 30 мільйонів чоловік відмовилися користуватися Всесвітньою мережею [38].

Які можливі наслідки цього? Монополія панівної еліти на електронні та інші ЗМІ уможливило ефективне застосування їх для формування масових настроїв і програмування політичної поведінки громадян. Наприклад, відомо, що за допомогою безупинної, агресивної реклами, а також фільмів та розважальних шоу наполегливо пропагується споживацький спосіб життя. Вивчення ролі комунікаційних технологій у демократичному світі показує, що наявність розвинених, демократично організованих інформаційних інститутів, завдяки яким громадяни мають можливість одержувати основні суспільно-політичні знання та бути в курсі об'єктивно висвітлюваних політичних подій, є тією умовою, без якої неможливо уявити стабільну демократичну державу з розвиненим

громадянським суспільством, ефективною системою управління.

Висновки

Одним з найважливіших факторів формування та розвитку громадянського суспільства в Україні є наявність у суспільних структур і громадян можливості оперативно одержувати достовірну, об'єктивну інформацію, а також вільно обмінюватися нею. Оскільки вільне масове поширення інформації є ефективним засобом захисту прав і свобод людини, формування громадської думки, адекватної подіям, забезпеченням можливості реально впливати на саме суспільство та державну владу.

Можна припустити, що в результаті розвитку нових інформаційно-комунікаційних технологій знизяться трансакційні витрати мобілізації й організації колективної дії, з якими постійно зіштовхуються політичні антрепренери, активісти, ініціативні люди. Така тенденція сприятиме діяльності саме таких груп, що перебувають за рамками традиційних приватних і публічних інститутів, які не мають коріння у сформованих ділових, професійних чи аматорських спільнотах.

Оцінюючи сильні і слабкі сторони інфокомунікаційних технологій, зокрема – Інтернету, не можна не визнати, що вони справді відіграють нині унікальну роль у процесах суспільного розвитку. Інтернет безпрецедентно розширює масштаби соціальної комунікації та збільшує обсяги і розмаїтість доступної індивідуальній інформації. Він уможливиле виникнення нових ефективних механізмів політичної мобілізації громадян. Зокрема, Інтернет виступає як засіб дуже оперативної організації і координації дій політичних однодумців – прибічників нетрадиційних соціальних рухів [39].

Література:

1. Даль Р. О демократии. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 96.
2. Там само. – С. 96.
3. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 153.
4. Див.: Швери Р. Теоретическая социология Джеймса Коулмена: аналитический обзор // Социологический журнал. – 1996. – № 1 – 2.
5. Фукуяма Ф. Назв. стаття. – С. 156.
6. Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь // МЭ и МО. – 1995. – № 4. – С. 78.
7. Putnam R. Making Democracy Work. – N.Y., 1993. – P. 135.
8. Putnam R. Tuning in, Tuning out: the Strange Disappearance of Social Capital in America. – „PS: Political Science and Politics”, December, 1995,

Vol. XXVIII. - № 4. - С. 666.

9. Фукуяма Ф. Назв. стаття. - С. 154.

10. Гражданское общество, правовое государство и право („Круглый стол” журналов „Государство и право” и „Вопросы философии”) // Вопросы философии. - 2002. - № 1. - С. 15.

11. Putnam R. Tuning in, Tuning out: the Strange Disappearance of Social Capital in America. - „PS: Political Science and Politics”, December, 1995, Vol. XXVIII. - № 4. - P. 678.

12. Цит. за: Холландер П. Политические пилигримы. - СПб.: Лань, 2001. - С. 283.

13. Фукуяма Ф. Назв. стаття. - С. 154.

14. Жилияев І. Б. Інформаційно-комунікаційні технології як державний пріоритет // Проблеми науки. - 2003. - № 8. - С. 3.

15. Див.: Щербина В. Сітьова кіберкомунікація як соціальний феномен // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2002. - № 1. - С. 112.

16. Rheingold H. The Great Equaliser // Whole Earth Review. Summer. - 1991. - P. 56.

17. Вайнштейн Г. Интернет как фактор общественных трансформаций // Мировая экономика и международные отношения. - 2002. - № 7. - С. 24.

18. Нідермайер Г.-П. Телекратія замість демократії? // Віче. - 2002. - №1. - С. 73.

19. Кувалдин В. Глобализация и рождение мегаобщества // Проблемы глобализации. Труды Фонда Горбачева. - М., 2001. - Т. 7. - С. 48.

20. Чугунов А. В. Политика и Интернет: политическая коммуникация в условиях развития современных информационных технологий. - Автореферат дис... канд.полит.наук. - Ст.Петербург, 2000. - С. 15.

21. Назаренко С. Інформаційно-психологічна безпека в політиці // Віче. - 2003. - № 2. - С. 47.

22. Каннинггем С. и Портер А. Сетевые средства связи: двенадцать способов изменить нашу жизнь // Впереди XXI век. Антология современной классической прогностики. - М.: Academia, 2000. - С. 96.

23. Рудницька Т. „Інтернетизація” і „вестернізація” життєвого світу особистості в Україні. - Круглий стіл „Особистість у контексті глобалізації” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2002. - № 2. - С. 38.

24. Вайнштейн Г. Назв. стаття. - С. 25.

25. Beniger J. Personalisation of Mass Media and the Growth of Pseudo-Community // Communication Research. - 1987. - P. 87.

26. Beyme K.V. Party Leadership and Change in Party Systems: Towards a Postmodern Party State? - „Government and Opposition”. - 1996. - Vol. 31. - №2.

27. Политические институты на рубеже тысячелетий. Отв. ред. К. Г. Холодковский. Дубна, ООО „Феникс+”, 2001. - С. 62.

28. **Вайнштейн Г.** Интернет как фактор общественных трансформаций // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 7. – С. 17.
29. **Кастельс М.** Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. – М.: Высшая школа экономики, 2000. – С. 340.
30. **Фельдман Д.** Информация и национальная безопасность России // Власть. – 2001. – С. 33.
31. **Песков Д. Н.** Интернет в Российской политике: утопия и реальность // Полис. – 2002. – № 2. – С. 33.
32. **Рудницька Т.** Назв. стаття. – С. 38.
33. Див.: **Рудницкая Т.** Интернетизация как начальный этап вхождения Украины в мировое глобализирующее сообщество: позитивы и риски // Социология: теория, методы, маркетинг. 0 2004. – №1. – С. 84.
34. Цит. за: **Щербина В.** Сітьова кіберкомунікація як соціальний феномен // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №1. – С. 114.
35. Там само. – С. 114.
36. **Вайнштейн Г.** Назв. стаття. – С. 17.
37. Цит. за: **Щербина В.** Назв. стаття. – С. 114.
38. Там само. – С. 114.
39. **Сіленко А. О.** Електронна Україна // Політичний менеджмент. – 2003. – №3. – С. 74.

Тенденції розвитку громадянського суспільства в Азербайджані

Агія Нахчеванли,
кандидат філософських наук,
декан факультету політичного управління
Академії державного управління
при Президентові Азербайджанської Республіки

Минуле десятиліття стало для Азербайджану справді історичним. Країна не тільки позбулася комуністичного тоталітаризму, але й вирвалася з лабет радянської імперії. Цей процес не був легким і безболісним, та як би там не було, але він на сьогодні в основному завершений. Всі атрибути незалежної держави в Азербайджані сформувалися. Молода держава одержала міжнародно-правове визнання.

Конституція Азербайджану проголосила демократичний лад, ринковий характер економіки, гарантувала основні права й свободи людини. Зафіксовано наше прагнення побудувати відкрите, громадянське суспільство.

Багато зарубіжних аналітичних центрів і авторитетних правозахисних організацій (Freedom House, наприклад) за параметрами дотримання громадянських і політичних прав кваліфікують нашу країну як „порогову”, або „частково вільну”.

Поняття „громадянське суспільство” є центральним, за допомогою якого визначається рівень демократичності держави. Важливим показником зрілості демократії вважається, зокрема, мирна передача вищої влади на основі чесних і вільних виборів. Цей іспит Азербайджан успішно витримав у жовтні 2003 року.

Специфіка перехідного періоду виявила певні протиріччя процесу розбудови громадянського суспільства в пострадянських умовах. Так, в країні й досі не вщухають дискусії щодо вибору „східного” чи „західного” шляху розвитку, а також можливостей відшукати власну, національну модель розбудови демократичного, громадянського суспільства. Ідеологічна складова в цих суперечках неодмінна. Багато учасників дискусій схиляється до підтримки націоналістичних тенденцій розвитку.

Але не менш активно висловлюються й прямо протилежні думки – відкидаються будь-які особливості національного руху до утвердження демократичних інститутів. Така ситуація викликає необхідність розглядати цю архіважливу проблему, вдаючись до аналізу існуючих концепцій громадянського суспільства.

Зміна соціальних і політичних відносин в епоху переходу до капіталістичної формаційної системи породжує нове усвідомлення ролі держави в організації та скеруванні суспільних процесів. Центральне місце посідає така правова організація державного життя, яка б обмежувала монополізацію влади в руках однієї особи чи одного органу влади, забезпечуючи тим самим рівність перед законом як владних інститутів, так і кожного громадянина. Відтак держава перетворюється на головного захисника й гаранта соціально-політичних перетворень у суспільному житті.

В останні роки в Азербайджані відбулися (і ще тривають) глибокі зміни у всіх сферах життя, змішуючи в єдиному процесі трансформації ідеали різних політичних систем. Хоче це визнати хто, чи ні, але в нашому житті, у взаємовідносинах людей, в ціннісних орієнтаціях сталися фундаментальні зрушення. Країна стає відкритою. Ми менше стали перейматися ліпленням „образу ворога”, хоча ще багато громадян і партій так і не позбавилося цього радянського комплексу. Та попри все це, формуються й увиразнюються риси громадянського суспільства, змінюється в уявленні людей образ світу.

Послідовно здійснювана політика реформ дає певні плоди. В останні роки в Азербайджані спостерігається стійке зростання макроекономічних показників, поліпшується добробут населення. Так, у 1996 – 2002 роках внутрішній валовий продукт зріс в 1,7 раза, капіталовкладення в економіку збільшилися у 7,8 раза, номінальні грошові доходи населення виросли утричі, а середньомісячна заробітна платня та пенсії – у 5 разів [1].

Звичайно, багато проблем ще не вирішено, але з поліпшенням економічного становища зменшується депресивність суспільної свідомості.

З великими труднощами, але формується середній клас. Для повнокровного функціонування громадянського суспільства у нас поки що не досить розвинено його протоструктуру. Першочерговим соціально-економічним завданням лишається боротьба з бідністю, якій президент країни надає особливого значення. Зокрема, за підтримки Світового Банку в Азербайджані розпочато реалізацію Програми ООН по боротьбі з цим соціальним злом. Створено 15 галузевих груп, у тому числі й за участю НВО, що працюють у сфері гендерної проблематики. Організацію відповідних досліджень та розробку практичних рекомендацій покладено на комісії органів охорони здоров'я, освіти, соціальної політики тощо.

У грудні 2001 року галузеві робочі групи остаточно сформулювали свої

пропозиції, запропонували плани їх реалізації, обґрунтували відповідні кошториси. На підставі цих документів Кабінет Міністрів Республіки ухвалив постанову „Про заходи для надання допомоги вимушеним переселенцям і тимчасово переміщеним особам”. Цією же постановою затверджено програму забезпечення таких людей робочими місцями.

Як відомо, основними критеріями для оцінки рівня бідності, на яких сходяться міжнародні фінансово-банківські та наукові інститути, є: рівень базової освіти, надання послуг у сфері охорони здоров'я, ступінь забезпеченості харчуванням, водою і каналізацією, а також рівень доходів, зайнятості та заробітної платні. З цих критеріїв досить високим в Азербайджані є на сьогодні тільки рівень базової освіти (97 %). За іншими критеріями ми значно відстаємо від багатьох країн світу, де науково обґрунтовані норми і стандарти більш чи менш дотримуються.

Підготовлений 2001 року Основний Документ з подолання бідності був у січні 2002 року поданий експертам Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції і розвитку, а також іншим міжнародним інституціям, що висловили бажання брати участь у проекті. В лютому 2002 року відбувся національний семінар „Державна програма скорочення бідності в Азербайджані”, на якому, за участю всіх комісій і підкомісій, представників міжнародних організацій, донорів, неурядових організацій, приватних підприємців, представників засобів масової інформації та громадськості, було обговорено стратегію подолання цього лиха. Тоді ж президент схвалив відповідний документ. У квітні розпочалася реалізація проекту, що допоможе країні перебороти негаразди перехідного періоду.

Будь-яке суспільство сповідує фундаментальні цінності, притаманні саме йому. Вони багато в чому визначають характер системи господарювання. З господарством пов'язується певний тип діяльності, під який формується й певний тип особистості. Особистість же характеризується набором цінностей, які передаються від покоління до покоління через суспільну свідомість і підсвідомість. У процесі історичної передачі цінностей і норм формуються риси етнічного характеру народу, його менталітет.

Змінити етнічний характер можна тільки через зміну норм у двох найважливіших сферах: у сфері матеріального виробництва, тобто господарської діяльності, та у сфері політичного життя. „Зміна етнічного характеру, – зазначає американський політолог С. Майтл, – буде найпомітнішою, якщо в суспільну підсвідомість вноситиметься якесь нове ставлення до влади і моральності, що складають основну групу цінностей людини” [2]. Володіння політико-моральними цінностями, без сумніву, збагачує можливості людини впливати на справи громадянського суспільства. Водночас здатність цінностей переходити одна в одну свідчить, що вони є проявом чогось більш загального. Наприклад, знання

і славу можна перетворити на багатство чи владу, майстерність – на славу і т. д.

Звичайно, не у всіх суспільствах згадані цінності доступні для всіх. Однак у громадянському суспільстві люди поступово звикають домагатися тих цінностей, які є для них реально доступними. Виникають стійкі стереотипи поведінки чи діяльності, що набирають характеру соціальних норм. Саме сукупність соціальних норм не тільки складає ментальне обличчя нації, але й соціальний характер людей, що живуть у певному суспільстві.

Для з'ясування сутності ментальних уявлень важливо знати, як узаконюються домагання людини на цінність у певному суспільстві. Щоб зрозуміти особливості менталітету азербайджанців, необхідно виокремити саме ті цінності, що були доступні їм протягом століть і слугували основними стимулами діяльності. С. Майтл, як нам здається – цілком справедливо, називає два основні способи, за допомогою яких людина визнається володарем цінностей. Перший спосіб – особистий. Він здійснюється через „експертів або суддів, тобто через членів даної спільноти, що визнають право саме цієї конкретної людини на володіння владою, славою, почесними тощо. Прикладами такої процедури можуть бути вибори президента, присудження вченого ступеня тощо. Другий спосіб – безособовий. Він реалізується через ринок, коли домагання суб'єктів здійснюються через акти купівлі-продажу. Можуть існувати різні комбінації обох способів, але принципово вони відрізняються тим, що експертиза оцінює саме конкретну людину, зокрема, ту, що претендує на політичні позиції. В другому випадку конкретна людина ринково байдужа, але оскільки вона має соціальні функції, тому й цікава йому.

Відтак, говорячи про формування громадянського суспільства в Азербайджані, ми проводимо паралель з розвитком цього суспільства в Західній Європі. Ще з часів реформації суспільство там розвивалося за рахунок доступності всіх цінностей: ринок став способом соціального визнання, а експертна процедура здійснювалася демократичним способом. Таким чином, політичні цінності були пов'язані з ринком і стали провідними. Розвиток Азербайджану, який перебував у рамках російської колоніальної системи, відрізнявся, природно, від європейського. Експертиза була бюрократичною, ринкові цінності практично почали розвиватися тільки наприкінці XIX століття у зв'язку з динамічним зростанням промислового потенціалу країни. Однак більшовицький натиск на нафтову промисловість Азербайджану й у цілому на всю економіку обернувся згортанням ринкових цінностей. Соціалістична модернізація фактично звела нанівець цінності соціального визнання людини, непомірно збільшила роль силових методів управління суспільством. Характерний для всього Радянського Союзу антиринковий менталітет став панівним і в Азербайджані. Відставання СРСР від країн з ринковою економікою та

ідеологією стало загрозливим, що й обумовило крах колишньої системи.

В сукупності труднощі становлення в Азербайджані громадянського суспільства та просування до ринку пояснюються багато в чому ментальними особливостями, які склалися історично. У ментальності азербайджанців група інструментальних цінностей була вторинною, а первинною виступала група загальнолюдських цінностей – таких як справедливість, свобода, батьківщина, віра, сім'я. Найдавніша і найважливіша цінність азербайджанського народу – громада, „джамаат” як основа і передумова існування кожного її члена. У громаді було неможливо одержати соціальну значимість через цінності, властиві ринковій цивілізації. У її фундамент було покладено цінність людини, котра розглядалася і як біологічна істота, необхідна громаді для її відтворення, і як трудівник, чия праця полегшує загальний тягар. В умовах постійного зовнішнього тиску на Азербайджан зі Сходу й Заходу віднаходились необхідні ресурси протидії та забезпечення фізіологічного виживання тільки завдяки колективним зусиллям. Однак рівномірно розподілити убогі ресурси, аби члени громади могли вижити, можна було тільки в тому випадку, коли ресурси розподіляються справедливо. Тому ще однією фундаментальною цінністю громади була саме справедливість. В цілому в політичній соціології справедливість виступає як інструментальна цінність, але в умовах азербайджанської громади вона посідала статус цільової і сприяла утвердженню загальнолюдських цінностей.

Колективістська тенденція в суспільній підсвідомості й менталітеті азербайджанського народу дуже сильна. Вона виявляється нині і як елемент традиційного суспільства, і як програма дій політичних течій та політичних партій соціалістичного спрямування. Це свідчить про життєвість колективістської тенденції як суспільного ідеалу.

Жагуче прагнення дотримуватися принципів справедливості обумовлювало неконкурентоспроможність матеріальної діяльності. Англійський соціолог Т. Шанін висловлює думку, що російська колоніальна імперія та радянський період – це не помилки історії, а своєрідна „третьосвітність” російського суспільства. Постійний розлад елементів політичної й економічної систем, відрив еліти від мас населення, брак чіткого розмежування сфер державного впливу – усе це, на думку Т. Шаніна, призводить до неможливості формування правової держави та громадянського суспільства [3].

У зовнішньому шарі системи цінностей праця ставала дещо розмитотою як ціннісна категорія. Очевидно, саме тому у нас і досі не сформувалося ринкового ставлення до праці і трудової етики, подібної до європейсько-протестантської, про яку так багато писав М. Вебер. У праці „Протестантська етика і дух капіталізму” він твердив, що формування раціонального ринку неможливе без внутрішньої мотивації та цінності

праці.

В епоху трансформації нашого суспільства обов'язково повинне враховуватися ставлення громадян до праці. Навіть побіжний аналіз основних фундаментальних цінностей азербайджанського менталітету засвідчує їхній неринковий характер. Отже, перехід Азербайджану до ринку пов'язаний з великими труднощами, обумовленими не тільки програмами реформ, але й станом суспільної свідомості, її ментального прояву.

Правова держава і громадянське суспільство – дві складові політичної системи, необхідність досягнення розбудови яких проголошується в більшості конституцій нових незалежних держав як основних, перспективних цілей розвитку. Різні визначення поняття правової держави сходяться в одному: така політична система носить публічний, суспільний характер, а влада правової держави свої взаємодії з громадськими структурами, окремими людьми та колективами будує як з суб'єктами права. У цьому зв'язку як окремі громадяни та їх організації, так і державні органи взаємодіють у рамках правових повноважень, що випливають із законів, ухвалених у строгій відповідності з конституцією. Правова держава – реальне втілення ідеї і принципів конституціоналізму. У його основі – прагнення захистити людину від державного терору, насильства над совістю, дріб'язкової опіки з боку органів влади, гарантувати індивідуальну свободу й основні права особи. Це держава, обмежена у своїх діях правом, яке захищає свободу, безпеку та гідність особи, правом, яке підпорядковує владу волі суверенного народу.

Під громадянським суспільством розуміємо відносно автономну систему незалежних від держави громадських інститутів та організацій, покликаних захищати й реалізовувати приватні інтереси громадян. За визначенням О. Рагімова, громадянське суспільство – „...це своєрідний соціальний простір, у якому люди пов'язані та взаємодіють між собою як індивіди, незалежні як один від одного, так і від держави. Це – система забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління, система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів та відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації приватних інтересів і потреб”.

Солідаризуючися з цим визначенням, підкреслюємо моральну важливість і соціальну необхідність становлення інституту громадянського суспільства, оскільки ця соціальна організація підтримує природний порядок, що впливає з усвідомлення безумовної й абсолютної свободи особи, яка розглядається як загальноновизнана цінність. Саме ця організація дозволяє зберігати й розвивати позаінституціональні (такі, що перебувають за межами інтересів держави), але разом з тим життєво важливі духовні й культурні норми, традиції, цінності та моральні

**Тенденції розвитку
громадянського суспільства в Азербайджані**

Агія Нахчеванли

настановлення.

Отже, громадянське суспільство є тим джерелом, з якого бере свій початок формування права, що трансформується потім у системі державної влади в закони. Якщо до кінця принципово проводити цю ідею, то стає зрозуміло, що держава, її влада безпосередньо продукуються громадянським суспільством, що є одним з головних протиріч, котрі виникають між ними. Конкуренція, постійна боротьба держави і суспільства, яка загострюється або вщухає в залежності від політичних обставин, призводить до багатьох протиріч, особливо гострих у перехідні періоди. Громадянське суспільство існує і функціонує в діалектично суперечливій єдності з державою.

При демократичному режимі громадянське суспільство взаємодіє з державою, при тоталітарному – перебуває в пасивній або активній опозиції до неї. Високорозвинене громадянське суспільство є основою стабільності держави. І якщо держава починає „хитатися”, то її надійно підпирає міцна структура громадянського суспільства.

Література:

1. Возрождение. XXI век. 2004, №2, с. 3.
2. **Maitl S.** Reflection: the way to the justice University of Illinois Press, 1999, p. 78.
3. **Шанин Т.** История России XX века с позиции сквозной „третьемирности” // Отечественная история. 1999. № 6, с. 43.

Державна етнополітика та формування громадянського суспільства

Володимир Анікін,

кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник
Інституту філософії, соціології і права
Академії наук Молдови

В сучасній Молдові одним з пріоритетних напрямків державної політики є консолідація полікультурного і багатомовного населення країни, формування інститутів громадянського суспільства. І все ж проблема гармонізації міжетнічних відносин лишається гострою.

Як свідчить світова практика, тільки успішне вирішення проблем міжетнічних відносин гарантує політичну стабільність та міцність державного устрою. Відтак державі необхідно мати зважену етнічну політику, що ґрунтується на демократичних засадах всебічного врахування інтересів як титульного етносу, так і національних меншин, політику, спроможну запобігати можливим міжетнічним конфліктам, сепаратистським рухам та їх антиподові – іредентизму.

В останні роки етнополітична ситуація в Молдові дещо стабілізувалася. Процесу певної гармонізації міжетнічних стосунків сприяло, зокрема, створення спеціальних державних інститутів – Департаменту національних відносин і функціонування мов (нині Департамент міжетнічних відносин), Інституту міжетнічних досліджень при Академії наук Молдови, а також прийняття таких важливих законів, як „Про функціонування мов на території МРСР”, „Про права осіб, що належать до національних меншин, і правовий статус їх організацій” [1]. Парламент країни ратифікував основні міжнародні акти з прав національних меншин. Офіційно проголошено національну автономію Гагауз Єри – регіону з компактним проживанням гагаузів і болгар на півдні Молдови.

Інтенсифікація напруженості в міжетнічних відносинах у перші роки незалежності була викликана діяльністю груп та рухів національно-

радикального штибу, що прагнуть при підтримці колишніх керівників держави форсувати об'єднання з Румунією.

Труднощі Молдови в досягненні міжнаціональної злагоди, особливо в перші роки становлення державності, зростали, оскільки не існувало зваженої державної політики щодо оптимізації відносин між етносами, які століттями проживали на цій землі. Давалося взнаки й те, що тодішнім лідерам бракувало політичної волі вжити рішучих заходів для подолання страху й недовіри між титульною нацією та іншомовним населенням. Навіть навпаки – міжетнічна напруженість підігрівалася непередбаченими діями тодішньої влади. Адже саме в перші роки незалежності Молдови поспіхом було прийнято низку законів про мови, які утискували права некорінного населення („Про статус державної мови МРСР”, „Про повернення молдовській мові латинської графіки” тощо). Це призвело, зокрема, до відпливу частини російськомовного населення за кордон, прийняття значною кількістю осіб громадянства інших держав [2].

Найважчим, мабуть, іспитом для крихкої міжнаціональної злагоди, тенденція до якої з'явилася ще в ті часи, став так званий придністровський конфлікт, що переріс, на жаль, у братовбивчу війну. Головні винуватці її й дотепер не понесли відповідальності.

Наслідки конфлікту між Кишиневом і Тирасполем, а також націонал-екстремістських дій уніоністів відчуваються й досі. Сталася територіальна дезінтеграція країни. Почався розкол не тільки в молдовському суспільстві в цілому, а й серед етнічних молдован, що поділилися на так званих молдовеністів і румуністів [3].

У контексті досліджуваної проблеми важливо відзначити позитивну роль Департаменту міжетнічних відносин та академічного Інституту міжетнічних досліджень в організації процесу вивчення історії і культури етносів, які здавна населяють Молдову, – українців, росіян, болгар, гагаузів, євреїв, поляків, німців, циганів та ін., а також взаємодію цих структур з етнокультурними організаціями – складовими громадянського суспільства, яке поступово в країні формується. Ця взаємодія посилюється. Неурядових організацій етнокультурного спрямування налічується нині близько восьми десятків (усього в республіці проживають представники більше ста етносів). Характерно, що з кожним роком роль етнокультурних організацій у справі консолідації суспільства зростає. Це повністю стосується й численної української громади. (У Молдові проживає близько 600 тисяч етнічних українців, з них 200 тисяч – на території самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки).

Безумовно, однією з ключових проблем гармонізації міжетнічних відносин є проблема статусу російської мови. Відповідно до чинного законодавства, російська мова „використовується на території республіки поряд з молдовською мовою як мова міжнаціонального спілкування” (підкресл. авт. – В. А.) [4]. Тим часом, як свідчать соціологічні дослідження,

представники національних меншин, особливо тих, що проживають компактно (Наддністрянщина, Гагауз Єри), зацікавлені в наданні російській мові статусу другої державної мови. (Прихильників двох державних мов стільки ж, скільки й прихильників статусу державної молдовської мови – по 46 %) [5]. Слід, однак, підкреслити, що надання російській мові статусу державної – це тільки один бік актуальної мовної проблеми. Інший її бік, на наше переконання, є досягнення реальної російсько-молдовської двомовності. Для вирішення цього непростого питання і державі, й інститутам громадянського суспільства належить ще наполегливо попрацювати. В нинішніх умовах надання російській мові статусу офіційної – справа досить проблематична.

Не можна сказати, що нинішня влада не прагне вирішити мовної проблеми, не випрацьовує правових норм, що сприяють встановленню міжетнічної злагоди. Тим більше, що надання російській мові статусу другої державної проголошувалося передвиборчою програмою правлячої нині Партії комуністів Республіки Молдова. Але ще 2001 року Конституційний суд заперечив конституційність відповідної поправки до Основного Закону, запропонованої парламентською фракцією ПКРМ.

Дещо поспішною і не зовсім тактично продуманою була спроба запровадити обов'язкове вивчення російської мови в молдовських школах, починаючи з другого класу. Цю обставину „майстерно” використала опозиція для дестабілізації політичного становища в Кишиневі, що привело до прийняття 2002 року резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи, якою було накладено мораторій на ініціативи з мовних та історичних проблем. Тим не менше, в лютому 2003 року президент В. Воронін виступив з ініціативою надати російській мові статусу офіційної в рамках вирішення придністровського питання. Однак і нині ця проблема лишається відкритою. Але те, що вона потребує вирішення, – безперечно.

Особливо важливим питанням в умовах сучасної Молдови є підвищення рівня толерантності, етнічної терпимості, передусім у середовищі підростаючого покоління. Результати анонімного соціологічного опитування 1,5 тисячі молодих людей, проведеного весною 2002 року (проект „Toleranta”), не можуть не спантеличити. Так, що таке „толерантність” зовсім не розуміє 95 % юнаків і дівчат (у Кишиневі – 86 %). Традиційна для нашого суспільства довіра до церкви (48 % опитаних вважає, що тільки в релігії можна знайти істину) обертається несподіванкою: 23 % респондентів заявили, що друзів серед людей іншого віросповідання вони не мають, не збираються мати і взагалі уявити собі такого не можуть.

Серйозно насторожують й інші дані опитування. 38 % респондентів вважає, що „нічого доброго багатонаціональний характер нашого суспільства культурі Молдови не принесе”. Не менше 10 % відповіли, що люди інших національностей значно гірші, ніж вони. У тім, що права

національних меншин захищати не варто, переконані 11 % юнаків і дівчат віком від 14 до 21 року. У можливість мирного вирішення міжетнічних конфліктів не вірить 7 % молодих людей. Кожен третій опитаний виступає за перетворення Молдови на тоталітарну державу з владою, „яка вмiла б вселяти страх” [6].

На жаль, нетерпиме ставлення частини молоді до громадян інших національностей підтверджують і результати соціологічного опитування, проведеного Інститутом публічної політики (проект „Барометр громадської думки – 2002”). Наприклад, на запитання: „Чи хотіли б ви мати серед сусідів людей іншої національності?”, 58 % опитаних відповіли негативно. Висловлюють незадоволення при думці про сусіда іншого віросповідання 44 % респондентів. Тільки 12 % опитаних вважають, що „забезпечення миру і порозуміння між людьми – найважливіша мета для Молдови на нинішньому етапі” [7].

Як бачимо, формування в населення толерантного ставлення до людей інших національностей та іншого віросповідання є одним з найактуальніших. Адже толерантність, терпимість завжди були і є неодмінною ознакою цивілізованості, громадянськості й духовності.

У зв'язку з цим, на нашу думку, в першу чергу слід кардинально переглянути нинішню концепцію освітньо-виховного процесу в дитячих установах, школах, ліцєях, гімназіях, коледжах та вищих навчальних закладах з тим, щоби посилити дієздатність соціально-філософської парадигми громадянсько-патріотичного виховання.

Винятково важливим завданням для збереження молдовської державності, формування громадянського суспільства, зняття міжетнічної напруженості є вирішення придністровського конфлікту. Залагодження його дозволить досягнути внутрішньополітичної стабілізації з усіма її позитивними наслідками для економічної, соціальної та інших сфер. Це дозволить значно зменшити, а потім і ліквідувати метастази ущемлення й дискримінації російськомовного населення. Не випадково в так званій Придністровській Молдавській Республіці офіційними мовами визнано українську, російську та молдовську – мови найбільших етносів, що населяють її територію.

Як відомо, в минулому десятиріччі влада Кишинева і Тирасполя, за підтримки країн-гарантів Росії та України з наступним залученням Організації з безпеки та співробітництва в Європі, зробили немало спроб залагодити існуючі протиріччя. Стимулом для цього стала, зокрема, ідея федерації в рамках єдиної Молдови, розробка проекту нової конституції країни. Однак Тирасполь вибудовує конфедеративні проекти, розглядаючи рівносуб'єктну федерацію двох берегів Дністра як явище тимчасове, як крок до визнання світовою спільнотою його політичної незалежності від Кишинева. Трирічна практика марних переговорів розвіяла ілюзії, що вирішення питання про об'єднання країни залежить

від Кишинєва і Тирасполя. З'ясувалося, що активною стороною в переговорному процесі мають виступити країни-посередники та ОБСЄ, але не в сепаратному, а в консенсусному варіанті. Такий висновок впливає з невдачі з підписанням так званого меморандуму Д. Козака. Очевидно, не можна очікувати остаточного вирішення придністровської проблеми, доки не домовляться між собою Москва і Вашингтон.

Без сумніву, унікальними державними актами нинішньої влади Молдови щодо проблеми вирішення придністровського конфлікту стали президентські укази „Про утворення Державної комісії з реінтеграції Республіки Молдова” (2002 р.) [8], а також запровадження посади міністра у справах реінтеграції країни. Основним їх завданням є „розробка пропозицій щодо внесення змін до законодавчої бази, спрямованих на прискорення процесу державної реінтеграції і сприяння формуванню єдиного правового, бюджетно-фінансового, валютного, енергетичного і культурно-освітнього простору Республіки Молдова” [9].

Важливим документом, що стосується інтересів національних меншин, можна вважати ухвалений у липні 2001 року закон про права осіб, що належать до національних меншин, і правовий статус їх організацій [10]. Крім підтвердження прав меншин, встановлених міжнародним правом, закон містить низку положень, що наближають російську мову до статусу офіційної, а також передбачають пропорційне представництво національних меншин в структурах виконавчої і судової влади всіх рівнів (зокрема, в армії, правоохоронних органах тощо). У безпрецедентній для колишньої влади постанові парламенту від 25 липня 2002 року, прийнятій за підсумками розгляду на пленарному засіданні питання про результати контролю за виконанням згаданого закону, урядові було доручено прискорити розробку і прийняття відповідних нормативних актів. Звернено також увагу на розробку заходів, що мають забезпечити норми пропорційного представництва національних меншин в органах влади. Цією ж постановою урядові було доручено „з метою консолідації громадянського суспільства... розробити і подати парламентові на затвердження Концепцію державної політики в галузі міжетнічних відносин” [11].

Ця постанова дала потужний імпульс подальшій розробці Концепції, ідею якої висунули представники різних верств суспільства та різних національностей ще 1996 року. Цю ідею підтримав Департамент національних відносин і функціонування мов, а також тодішнє керівництво держави. Розробку проекту Концепції державної політики Республіки Молдова в галузі міжнаціональних відносин було включено до Програми діяльності уряду на 1997 рік.

Незважаючи на те, що в другій половині того ж року проект був підготовлений і представлений в уряді, обговорення і прийняття його відклали у зв'язку з парламентськими виборами 1998 року. Однак

політичні сили, що прийшли до влади, продовжити роботу над проектом не вважали за доцільне. Завершила цю роботу тільки нинішня влада.

З огляду на політичне значення проекту Концепції, у його доопрацюванні брали участь депутати парламенту, науковці, керівники етнокультурних організацій, інші фахівці. Документ одержав остаточну назву – Концепція державної національної політики Республіки Молдова. 2003 року проект пройшов експертизу в Раді Європи, одержав позитивну оцінку експертів Венеціанської комісії та був внесений на розгляд парламенту. Його було опубліковано в пресі для широкого обговорення. Згідно з чинним регламентом, законопроект був усебічно розглянутий і підтриманий на засіданні уряду та в парламентських комісіях. Документ розглядався також спеціальною комісією парламенту і одержав схвалення. І лише після цього його було обговорено на пленарному засіданні та прийнято в цілому. Це сталося наприкінці 2003 року.

Базуючись на нормах Конституції країни, на багатовікових традиціях і досвіді молдовського народу, ключове положення Концепції визначає, що „Республіка Молдова є політико-правовим продовженням багатовікового процесу безперервної державності молдовського народу... Молдовани – державоутворююча нація – разом з представниками інших етносів: українцями, росіянами, гагаузами, болгарами, євреями, румунами, білорусами, циганами (ромами), поляками та іншими – складають народ Молдови, для якого Республіка Молдова є спільною Батьківщиною” [12].

Будучи, безумовно, документом надзвичайної політичної ваги, Концепція являє собою „сукупність принципів, пріоритетних цілей і завдань з інтеграції та консолідації єдиного полікультурного і багатомовного народу Республіки Молдова шляхом приведення загальнонаціональних інтересів у відповідність з інтересами всіх етнічних і мовних спільнот країни” [13]. Важливо підкреслити, що в преамбулі закону декларується, що „Концепція є базовим документом для органів публічної влади при проведенні соціально-економічної і культурної політики в галузі розвитку і зміцнення незалежності й суверенітету країни, консолідації багатоетнічного народу Республіки Молдова. **Цими ж принципами повинні керуватися державні органи країни, підтримуючи зусилля з побудови громадянського суспільства**” (підкресл. авт. – В. А.) [14].

Різно негативно оцінили Концепцію представники політичних партій і громадських організацій уніоністського спрямування. Об’єднавшись у виборчий блок „Moldova democratica”, вони мають намір усіляко перешкоджати реалізації її положень.

Наскільки ще живучі ксенофобські настрої, свідчать опубліковані статті в тижневику Спілки письменників „Literatura si arta”, написані переважно його головним редактором Н. Дабижою. Ці публікації викликали

неоднозначну реакцію не тільки в засобах масової інформації, але навіть і серед політичних однодумців Н. Дабижі. Характерно, що висунута автором ідея „етнічної чистоти” зустріла різку відсіч у Раді Європи і Комітеті міністрів, у виступі недавнього Генерального секретаря Ради Європи В. Швіммера. Вони рішуче засудили ксенофобські пасажі Н. Дабижі [15].

Поглиблення позитивних змін у міжетнічних відносинах багато в чому залежить від конкретної програми заходів для реалізації положень Концепції, над якою працює уряд. З огляду на вже виявлену активність неурядових організацій, окремих громадян в обговоренні, доповненні та внесенні змін до проекту Концепції, хочеться зміцнитися в думці, що новонароджуване громадянське суспільство усвідомлює всю важливість зміцнення міжнаціональної злагоди й територіальної інтеграції країни. Гідний вклад у цю справу може зробити й Україна як одна з країн-гарантів придністровського врегулювання.

Література:

1. Monitorul oficial al Republicii Moldova, N 107, 4 септември 2001, С. 17 – 19.
2. Докладніше див.: Национальные отношения в Республике Молдова на современном этапе и пути их оптимизации. – Кишинев, 1999. С. 32.
3. Див.: **Кононенко Г. М.** О некоторых причинах возникновения вооруженного конфликта между Кишиневом и Тирасполем и раскола в молдавском обществе // Национальные образы мира: единство – разнообразие – справедливость: материалы международной научно-практической конференции 22 – 23 октября 2003 г., Кишинев. – Кишинев, 2003.
4. Закон Молдавской Советской Социалистической Республики „О функционировании языков на территории Молдавской ССР” (1989) // Регулирование использования языков в полиэтническом обществе. Кишинев, 1996, С. 148 и др.
5. Див.: Проект „Барометр общественного мнения” // „Независимая Молдова”, 18 апреля 2002 года.
6. Век нетерпимости: рассекреченные архивные документы. – Кишинев, 2003, С.4.
7. Там само.
8. Monitorul oficial..., № 115 – 116, 8 августа 2002 г., С. 11.
9. Там само.
10. Monitorul oficial..., № 107, 4 септември 2001 г., С. 17 – 19.
11. Monitorul oficial..., № 117 – 119, 15 августа 2002 г., С. 31.
12. Там само. № 1 – 5 от 01.01.04.
13. Там само.

Державна етнополітика
та формування громадянського суспільства

Володимир Анікін

14. Там само.

15 Независимая Молдова, 28 апреля 2004 года.

Ідеологічна структуризація суспільних політичних інтересів

Анатолій Волинський,
аспірант Міжрегіональної академії
управління персоналом

Однією з базових складових визначення поняття політичного процесу, на якій акцентують увагу практично всі без винятку теоретики, що фахово досліджують політичні інститути й політичні процеси, є поняття політичного інтересу.

Політичний інтерес може мати дуже різні форми і різний зміст. І це природно для суспільств з плюралістичною структурою. Адже абсолютна моністичність суспільного політичного інтересу притаманна лише тоталітарним суспільствам, тоталітарним політичним системам, де монізм підтримується силовим впливом держави на суспільство, громадську думку й політичне життя соціуму в цілому. Причому, як свідчить історико-політичний досвід XX століття, силовий вплив, як правило, набуває жорстоких репресивних форм.

Плюралізм суспільних інтересів можна інтерпретувати принаймні у двох основних значеннях. З одного боку, це невичерпне розмаїття політичних настановлень та політичних пріоритетів усіх без винятку громадян, їх груп та об'єднань. Носіями так витлумаченого політичного інтересу виступають усі суб'єкти політичних відносин. Зрозуміло, що в цьому випадку політичний інтерес практично не піддається будь-якій класифікації, оскільки його джерелом виступає незліченна кількість членів суспільства та їх груп (маємо на увазі не лише інституйовані групи, які діють на кшталт, наприклад, політичних партій чи інших офіційно зареєстрованих громадських об'єднань у передбаченому законодавством порядку). З іншого боку, політичний інтерес можна описати в термінах загальних та сукупних політичних пріоритетів досить великих груп індивідів, які формуються навколо найвпливовіших у суспільстві політичних програм.

Таке розуміння політичного інтересу доволі часто критикують за його „уніфікаційний” чи „логістичний” характер. Воно, так би мовити, „підганяє” плюралістичність громадянського суспільства під певні

політичні кліше, коли замість відособлених одна від одної груп громадян формуються своєрідні „мега-блоки”, котрі поступово перетворюються на автономні утворення, що функціонують за власними політичними правилами. Але, поряд з цим, не можна не помітити й значного теоретико-методологічного потенціалу такого підходу, оскільки завдяки йому отримуємо можливість певним чином класифікувати й систематизувати абсолютно хаотичну, випадкову та ситуаційну (на перший погляд) гаму політичних інтересів у суспільстві. Тому цілком виправданим є звернення до аналізу тих класифікаторів (чи критеріїв класифікації) щодо суспільних інтересів, які пропонуються в межах другого із згаданих підходів.

Видається цілком очевидним, що суспільні інтереси практично завжди пов'язуються з окремими політичними суб'єктами, які чи утримують державну владу в своїх руках, чи прагнуть її досягти, чи бодай мають можливості впливати на неї. Але на яких підставах той чи інший політичний інтерес взаємодіє з політичними суб'єктами і, зрештою, завдяки чому конкретні політичні інтереси часто цілком ототожнюються з політичними суб'єктами? Відповідь на це запитання видається принциповою з огляду на низку міркувань.

По-перше, проведення однозначної паралелі між політичними інтересами й політичними суб'єктами спричиняє невиправдане розширення кола політичних суб'єктів, адже в цьому випадку кількість політичних суб'єктів має не просто дорівнювати численним політичним інтересам (що в практиці політичної діяльності ніколи не спостерігається, і, очевидно, не може спостерігатися), але й перевищувати кількість членів суспільства, оскільки кожен громадянин має не один чітко визначений і артикульований політичний інтерес, а значно більшу кількість політичних настанов і пріоритетів, що формують складну гаму особистих політичних інтересів.

По-друге, якщо виходити з положення про безпосередній детерміністський зв'язок між політичним інтересом та діяльністю політичних суб'єктів, то тоді остання має змінюватися відповідно до змін суспільних інтересів, що робить доволі проблематичним будь-який дискурс щодо послідовності в політиці чи проведення якоїсь „політичної лінії”.

Отже, маємо підстави звернутися до аналізу опосередковуючих механізмів, які й дозволяють суспільним політичним інтересам впливати на діяльність політичних суб'єктів, чи, якщо можна так сказати, визначати діяльність політичних суб'єктів.

Одним з таких механізмів є політична ідеологія. Як сукупність оформлених у певну доктрину положень, що виправдовують претензії тієї чи іншої групи осіб на державну владу, вона складає невід'ємну частину суспільної політичної свідомості, і тому вже на цьому початковому рівні не можна говорити про її аморфність. Тобто, по суті, вже від самого початку

політична свідомість виступає структурованою. Ця первинна структуризація набуває свого виразу в поєднанні суспільного інтересу з тією чи іншою ідеологічною програмою.

До речі, про глибинний зв'язок політичної ідеології з суспільним інтересом говорить П. Шляхтун. Визначаючи поняття ідеології, він описує її не лише як будь-яку довільну систему ідей і поглядів, а тільки як таку, що виражає інтереси суспільних класів стосовно політики і процесу здійснення влади [1]. Такої ж думки дотримується й І. Дзюбко, для якого ідеологія завжди є однією з форм, що відбиває основні суспільні інтереси суб'єктів політики [2]. Аналогічне визначення політичної ідеології пропонує і Л. Моргунов. В його тлумаченні політична ідеологія завжди обумовлюється політичними інтересами тієї чи іншої соціальної групи (тієї чи іншої верстви суспільства) [3].

Інакше кажучи, між тим чи іншим політичним інтересом і діяльністю конкретних політичних суб'єктів практично завжди виникає третій елемент, яким і є ідеологія. І саме вона дозволяє згрупувати суспільні інтереси, перетворити їх на чітку програму дій (як правило, ці дії носять системний характер і охоплюють усі сфери суспільного життя – економічну, політичну, соціальну, правову, культурну тощо) і, зрештою, перевести на рівень державної діяльності (коли політичні суб'єкти – носії цієї ідеології отримують реальну можливість реалізувати її в державницькій діяльності, насамперед в діяльності органів виконавчої і законодавчої влади). До речі, про таку „синтезуючу” роль ідеології стосовно суспільних політичних інтересів писав ще К. Мангейм [4].

Отже, окреслюючи первинний (суб'єктивний) політичний інтерес як сукупність бажань і настанов окремих громадян, їх груп чи об'єднань щодо участі в процесі управління суспільством, а також напрямів здійснення і характеру реалізації цього управління, можемо говорити, що він у значній кількості випадків включається в ширшу, ніж ідеологія, систему.

Проте в цьому сенсі варто чіткіше визначити деякі терміни, що нами вживаються. Перш за все, всі політичні інтереси можна розподілити на первинні і вторинні. Перші з них завжди мають суб'єктивний характер і формуються на індивідуальному рівні навіть тоді, коли йдеться про так звані аполітичні суб'єкти. (До слова, давньогрецьке поняття „ідіот” означає саме того, хто не переймається життям полісу, тобто політикою). Ці первинні політичні інтереси, як правило, мають форму преференцій і виражаються у вигляді оціночних позицій („цей політичний крок невдалий”, „це політичне рішення позитивне”) чи політичних бажань („слід було б вчинити так, а не інакше”). Звісно, вони є частиною політичної свідомості, але такої, яка ще не актуалізувала себе у будь-які політичні дії (політичні дії завжди пов'язані з практикою влади, насамперед державної).

На противагу цьому, вторинні політичні інтереси носять груповий

характер. Стосовно них можна цілком слушно застосувати визначення С. Рябова. Він однією з основних властивостей політичного інтересу вважає готовність та уміння громадян реалізовувати й захищати свої політичні свободи [5]. А тому ці властивості мають такі ознаки: а) інтегративність (формують більш-менш цілісну систему чи комплекс, що складається з кількох взаємопов'язаних чи близьких суб'єктивних політичних інтересів); б) артикульованість (для того, аби їх зрозуміли всі члени групи, вони мають бути чітко сформульовані і вербально виражені); в) практичність (передбачається не просто публічна актуалізація, але й практична реалізація, коли політична дійсність конститується чи видозмінюється згідно з цими політичними інтересами).

По-друге, на відміну від політичних інтересів, які завжди органічно виростають з суспільного середовища і для того, аби бути втіленими у політичній практиці, мають пройти шлях від первинних до вторинних, ідеології можуть формуватися штучно, оскільки тут основна мета – інтеграція суспільних інтересів, їх оформлення у певну цілісну доктрину, яка б була спроможною охопити якомога ширшу і впливовішу частину сукупного суспільного інтересу. Творцем і реалізатором ідеології виступає не суспільство в цілому (розглянуте як сукупний громадянин, що є носієм усіх суспільних інтересів), а окремі групи (в такому сенсі ці групи можна позначити „партіями”, тобто частинами – латинське „parts”), які прагнуть перетворити ідеологію „партії-частини” на ідеологію суспільства, встановити пряму асоціацію між інтересом партійним та інтересом суспільним.

На перший погляд може здатися, що ідеологія має справу винятково з вторинними політичними інтересами (адже вона завжди реалізується групою). Однак насправді специфіка взаємозв'язку ідеології з політичними інтересами полягає в тому, що вона діє не тільки на рівні груп, об'єднань громадян, але й на індивідуальному рівні (за умови належної політичної культури, під якою зараз розуміємо лише такий її аспект, як політична обізнаність і наявність мінімуму знань про основні сучасні політичні ідеології), оскільки первинні політичні інтереси можуть набувати оформленості, системності та практичної реалізації не тільки шляхом перетворення на вторинні суспільні інтереси, але й шляхом безпосереднього поєднання з тією чи іншою ідеологією. Щоби це краще пояснити, можна звернутися до такого прикладу. В реальному політичному житті дуже часто стаємо свідками того, що за ту чи іншу політичну партію (коли її діяльність пов'язана з певною і легко ідентифікованою політичною ідеологією) голосують не тільки її члени, але й інші громадяни, які є позапартійними або навіть членами інших партій (останній випадок окреслюється поняттям „стратегічного голосування”).

Отже, виявлення специфіки ідеологічної структуризації політичних інтересів у тому чи іншому суспільстві стає гранично важливим з огляду

на те, що такий аналіз дозволяє визначити безпосередні тенденції, які існують в суспільстві щодо подальшого розвитку політичної системи, самого суспільства, і, відповідно, визначення загальної державної політики. Понад те, як пишуть І. Кресіна та Є. Перегуда, чинник ідеологічної структуризації суспільних політичних інтересів фактично визначає рівень політичної стабільності, коли політичні ідеології дозволяють реалізовувати процес самоідентифікації політичних інтересів [6]. По суті, завдання аналізу ідеологічної структуризації політичних інтересів є важливим для будь-якого суспільства, для будь-якого політичного процесу. Але в умовах його неусталеності, коли рівень політичної і правової культури сягає лише мінімальних показників, а сама політика характеризується превалюванням конфліктних відносин над всіма іншими, вивчення феномена ідеологічної структуризації політичних інтересів стає якщо не найактуальнішим напрямком наукових досліджень в галузі політичної теорії, то принаймні одним з таких.

З суто теоретичної точки зору, явище ідеологічної структуризації як суспільства в цілому, так і окремих політичних інтересів, може бути висвітлено в двох аспектах. По-перше, як ступінь поширення ідеологічної системи (сукупність усіх наявних в суспільстві ідеологій) на все суспільство. І, по-друге, як ступінь ідентифікації громадянами своїх політичних інтересів з тією чи іншою ідеологією. В межах цієї статті розглянемо тільки другий із названих аспектів, оскільки перший стосується таких об'ємних питань, як політична культура та загальна політична структуризація суспільства.

Проте, перш ніж переходити до дослідження ідеологічної структуризації політичних інтересів українського суспільства, слід зробити кілька зауваг загального методологічного характеру. Перше з них стосується того, що навіть на теоретичному рівні ми далеко не завжди маємо змогу чітко встановити певну універсальну класифікаційну структуру, яка б охоплювала всі наявні політичні ідеології. Так, на думку Ф. Кирилюка, сучасний ідеологічний спектр конституюється з шести складових частин: комунізм, соціал-демократія, лібералізм, консерватизм, націоналізм та фашизм [7]. На відміну від цієї точки зору, російські дослідники В. Пугачов та А. Соловйов говорять лише про чотири типи ідеологій (лібералізм, консерватизм, соціалізм і фашизм) [8]. Тим часом К. Гаджієв поділяє весь ідеологічний спектр на п'ять ідеологій (лібералізм, консерватизм, соціал-демократія, марксизм і тоталітаризм [9]), але вважає, що реально конкурують нині лише три з них (лібералізм, консерватизм, соціал-демократія).

Другий момент, на якому варто акцентувати увагу в контексті аналізу специфіки ідеологічної структуризації політичних інтересів в сучасному українському суспільстві, стосується того, що в політології описується поняттям „загальної трансформації ідеологічного дискурсу”. Йдеться про

те, що практично всі без винятку традиційні ідеологічні програми та цінності зазнають певних змін та нової інтерпретації відповідно до зміни соціально-історичних та політико-правових умов життя. В цьому плані доволі показовим стає свідчення Л. фон Мізеса, який у праці „Лібералізм” (1927 р.) писав, що сучасний йому лібералізм вже не є класичним у тому сенсі, що він радше нагадує „політику торі чи соціалізм”, але жодним чином не традиційну ліберальну доктрину [10]. Що ж до фактичних змін, які свідчать по змістові ідеологічні трансформації, то вони даються взнаки бодай у появі таких течій, як „неоконсерватизм”, „неолібералізм” (у цьому плані прийнято говорити про трансформації в межах цих класичних ідеологій [11]), а також у змінах традиційних ідеологічних орієнтацій чи то в напрямку їх пом’якшення (це властиве комуністичній ідеології), чи в напрямку розширення (у цьому випадку можна послатися на зміни в соціал-демократичній ідеології; так, на думку В. Бебика, розвиткові сучасної соціал-демократії властиве включення до її базових положень таких цінностей, як правова держава, демократичний плюралізм, про що говориться, зокрема, в такому документі, як Франкфуртська декларація Соцінтерну 1951 року [12]).

Отже, говорячи про специфіку ідеологічної структуризації сучасного українського суспільства, не можна пояснювати її тільки винятковістю ситуації, в якій опинилась Україна (спадок тоталітаризму, трансформація політичної системи, низький рівень політичної культури громадян тощо). Адже сьогодні трансформуються не лише суспільства й держави, але й самі ідеології, які довго лишалися незмінними і справляли враження своєрідних „вічних істин” у політиці.

Досліджуючи ідеологічну структуризацію сучасного українського суспільства (та суспільно-політичних інтересів громадян України), можна йти двома шляхами: а) від окремих суспільних інтересів громадян та їх груп (найважливішими з них, на нашу думку, є, безумовно, політичні партії) до ідеологій; б) від існуючої класифікаційної моделі ідеологій до того, як вони представлені в сучасній Україні.

Звісно, перший шлях охоплює значно більший масив емпіричного матеріалу. Але в цьому й полягає його складність, оскільки формальний аналіз політичних програм окремих політичних партій може призвести до доволі несподіваних висновків (наприклад, до однієї й тієї ж групи ідеологій будемо змушені зарахувати партії, в назвах яких містяться посилення на прямо протилежні ідеології). Тому нині доцільніше звертатися до другого способу, коли, виходячи з традиційної чотиричленної класифікації ідеологій, можна спробувати з’ясувати, як усі вони представлені в Україні і які суспільні інтереси висловлюють.

Та навіть перше ознайомлення з політичними партіями, які репрезентовані в нашому парламенті (а відтак мають реальні важелі впливу на державотворчий та правотворчий процес), змушує визнати, що

формально тільки дві з них можуть бути визначені як традиційно-ідеологічні. Маємо на увазі українських комуністів та соціал-демократів. Адже тільки у їхніх програмах є вагома ідеологічна складова, яка чітко пов'язує їх діяльність з конкретними системно визначеними суспільними інтересами (вітчизняні соціалісти, наприклад, настільки розпливчасто формулюють свої ідеологічні позиції, що їх не можна розглядати а ні як частину комуністичної, а ні як частину соціал-демократичної ідеологічної платформи). Причому і для комуністів, і для соціал-демократів характерне намагання представити власні ідеологічні програми як відображення не просто політичних інтересів окремих груп громадян, але як реалізацію загального суспільного інтересу, як своєрідний ідеологічний „шанс”, який дається українському суспільству й державі [13]. У зв'язку з цим варто згадати, що В. Медведчук наголошував, що стратегічні інтереси його партії повністю збігаються з загальними суспільно-політичними інтересами, якими є побудова в Україні демократичної, правової, соціальної держави та сприяння розвитку громадянського суспільства [14].

Що ж до інших політичних партій, які мають реальний вплив на процес реалізації державної влади, то їх не можна чітко співвіднести з жодною з існуючих на сьогодні ідеологій. У цьому сенсі досить згадати, що два найпотужніші суб'єкти парламентської діяльності отримали місця у Верховній Раді тільки завдяки передвиборчому блокуванню (блоки „Наша Україна” та „За єдину Україну!”). До речі, навіть побіжний аналіз програм обох блоків робить майже цілком марною спробу уявити ці дві політичні сили як складові елементи, що завершують ідеологічну структуризацію суспільства (тобто коли діяльність „Нашої України” співвідноситься з ліберальною ідеологією, а „За єдину Україну!” – з класичним консерватизмом). А це, в свою чергу, робить вкрай складним процес ідентифікації тих політичних суспільних інтересів, які представлені партіями, що утворили згадані блоки. Справді, в програмах партій, які увійшли до них, одночасно знаходимо посилення на політичні інтереси та політичні цінності, що традиційно асоціюються з такими різними ідеологічними програмами, як консерватизм, соціал-демократія, націоналізм і лібералізм.

Серед політичних партій, які утворюють поле реального державницького політикуму України (тобто впливають на формування і реалізацію державної влади) не знайдемо жодної класичної (в точному значенні цього терміна) консервативної чи ліберальної партії. Так, зокрема, за словами Л. Дунаєвої, зараз можна говорити лише про формування „партії ліберальної орієнтації, здатної стати суб'єктом партійної системи” [15]. Звісно, це не означає, що в суспільстві немає політичних інтересів, які асоціюються з діяльністю політичних сил такого спрямування. Більше того, звертаючись до основних принципів і цінностей консервативної ідеології, можна зазначити, що вони відображаються не

лише в діяльності багатьох вітчизняних політичних партій, але й мають широку соціальну базу. Наприклад, характерний для консерваторів наголос на таких цінностях, як сім'я і приватна власність, за даними останніх соціологічних опитувань, широко підтримується практично в усіх верствах.

Дещо складнішою, на нашу думку, є ситуація з ліберальною ідеологією. В цьому сенсі цілком виправданим видається пояснення специфіки розвитку ліберальної ідеології в Україні. Справа в тому, що вітчизняним лібералам майже завжди бракувало того, що можна окреслити поняттям „позитивної програми дій”. Справді, маючи на початку 1990-х років важелі впливу на державну владу, українські ліберали „так нічого з нею і не зробили, а коли під ліберальними гаслами діяли зовсім інші політичні сили, то вони майже нічого не зробили, аби дистанціюватися від них чи не допустити подібного „використання” власної ідеології” [16].

Проте, в будь-якому випадку, незалежно від того, наскільки впливовими є політичні сили (насамперед політичні партії), які представляють в Україні згадані ідеологічні програми, можемо впевнено стверджувати, що ідеологічний чинник в структуризації суспільних політичних інтересів відіграє у вітчизняній політичній системі дедалі вагомішу роль. Це пояснюється поступовим підвищенням рівня політичної культури (чи підвищенням рівня участі в політичному житті країни), коли політичні інтереси, по-перше, виходять за межі локальних та індивідуальних і піднімаються до загальнодержавного рівня, а, по-друге, ці інтереси набувають системного характеру (громадяни, як суб'єкти політики, починають чітко усвідомлювати, що реалізація тих чи інших конкретних політичних інтересів можлива лише в межах певної комплексної ідеологічної програми).

Інакше кажучи, виходячи з аналізу ідеологічної структуризації українського суспільства, можемо говорити про існування чітко окреслених груп політичних інтересів (зараз не беремо до уваги специфічні політичні інтереси, пов'язані з приходом тієї чи іншої партії до влади і які, по суті, виступають умовою практичного втілення загальних політичних інтересів), які співвідносяться принаймні з чотирма ціннісними комплексами, а також основними принципами, що визначають, відповідно, комуністичну, соціал-демократичну, консервативну та ліберальну ідеологічні програми.

Отже, проаналізувавши ідеологічну структуризацію політичних інтересів в сучасному українському суспільстві та її вплив на політичний процес, можемо зробити **висновки**:

1. Крім суто традиційних функцій (їх перелік може варіюватися залежно від прихильності дослідника до певної школи політичної теорії), політична ідеологія дозволяє реалізовувати процеси структуризації суспільних інтересів. Це проявляється в тому, що суспільні інтереси, по-

перше, акумулюються навколо певних політичних ідеологій, а, по-друге, набувають системності за рахунок свого співвіднесення з комплексною гамою суспільно-політичних цілей, представлених в конкретній ідеологічній програмі.

2. Важливість дослідження специфіки ідеологічної структуризації політичних інтересів пояснюється тим, що доволі часто просто неможливо вивчити весь спектр суспільних політичних інтересів (будь-які соціологічні моніторинги чи опитування завжди даватимуть дуже приблизні дані, які, до того ж, є хронологічно обмеженими). Тоді одним з найефективніших шляхів виявлення структури та змісту цих політичних інтересів є звернення до ідеологій, коли ті сегменти суспільства, що підтримують чи консолідуються з певною політичною ідеологією, розглядаються як носії певних політичних інтересів. Що, в свою чергу, дозволяє зробити висновок про домінування тих чи інших політичних інтересів у суспільстві (більше того, маючи соціологічні дані щодо прихильників різних ідеологічних програм, можемо робити висновок про характер розподілу політичних інтересів відповідно до різних регіонів країни, а також відповідно до вікового, майнового, соціального, професійного статусу громадян).

3. Аналіз стану ідеологій, представлених в політичному житті сучасної України, дозволяє висунути тезу, що головна різниця між ними полягає не стільки в цілях, які ними ставляться, скільки в тому: а) як зазначені цілі тлумачаться (в цьому плані надзвичайно цікаве порівняння поняття свободи в соціал-демократичній та ліберальній інтерпретації робить О. Чувардинський [17]); б) які методи пропонується застосувати для досягнення цих цілей. А це, в свою чергу, свідчить про специфіку співвідношення загальних та групових (індивідуальних) політичних інтересів. Тобто, якщо на загальносуспільному рівні засвідчуємо цілісність політичних інтересів, то на рівні безпосередньої реалізації політики та участі в політичному житті ці інтереси виявляються неузгодженими, а часто й такими, що повністю заперечують одні одних.

4. Рівень ідеологічної структуризації політичних інтересів прямо впливає на характер політичного процесу, оскільки сам політичний інтерес є не чим іншим, як постійним стимулом, що змушує політичних суб'єктів діяти та перетворює окремі й випадкові акти політичної активності на цілісний і, головне, цілеспрямований політичний процес. Тому політичний процес в стабільних демократичних державах (а також в країнах, де задекларовано намір розбудувати демократичну, правову, соціальну державу) завжди відбувається на основі ідеологічної структуризації окремих політичних інтересів, їх інтеграції на основі певної ідеології, діяльності державної влади відповідно до ідеологічних настанов тієї політичної сили (політичної партії), яка вважається носієм і виразником домінуючих в суспільстві політичних інтересів.

5. „Криза ідеологій” (цей термін стосовно перехідних політичних систем

і транзитивних суспільств вживають Д. Гончаров та І. Гоптарева [18]) чи „ідеологічно-орієнтаційна криза” (доцільність використання цього поняття обґрунтовує М. Михальченко [19]), яку спостерігаємо в умовах реформування посттоталітарних держав, часто супроводжується розривом органічного зв'язку між суспільним інтересом та функціонуванням суб'єктів державної влади. В результаті цього суспільні інтереси не лише не отримують своєї структуризації, але й не доходять до рівня державної влади, яка виявляється ідеологічно невизначеною, а відтак її діяльність не може бути чітко окреслена як практична активність, спрямована на пріоритетну реалізацію конкретних суспільних інтересів громадян та їх груп. Дійсно, низька питома вага ідеологічної визначеності в діяльності багатьох парламентських сил (цей феномен був справедливим для України не тільки в минулому, але лишається актуальним і нині) не дозволяє чітко пов'язувати їх з тими чи іншими суспільними інтересами.

Література:

1. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки). К., 2002. С. 483.
2. Політологія (за заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського). К., 1998. С. 333.
3. Сморгунів Л. В., Семенов В. А. Политология. СПб., 1996. С. 140.
4. Манхейм К. Идеология и утопия. М., 1992. Ч. 1. С. 182.
5. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. К., 1996. С. 212.
6. Кресіна І., Перегуда Є. До питання про доктринальні тенденції розвитку лівої опозиції в Україні // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. К., 2002. Вип. 3. С. 106.
7. Політологія: історія та методологія. (За ред. Ф. М. Кирилюка). К., 2000. С. 413.
8. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. М., 1997. С. 293 – 303.
9. Гаджиев К. С. Политическая философия. М., 1999. С. 121.
10. Мизес Л. фон. Либерализм в классической традиции. М., 2001. С. 9.
11. Панарин А. С. Политология. М., 2001. С. 373.
12. Бебик В. М. Політологія: теорія, методологія, практика. К., 1997. С. 41.
13. Медведчук В. В. Соціал-демократичний вибір – історичний шанс для України. К., 2000. С. 36 – 38.
14. Медведчук В. В. СДПУ(о) і сучасні процеси державотворення в Україні // Вісник Академії правових наук України. №1 (24). 2001. С. 44.
15. Дунаєва Л. Тенденції та перспективи модернізації партійно-політичної сфери й утвердження партійної системи в Україні // Людина і політика. 2001. №5 (17). С. 153.

16. **Медведчук В. В.** Роль і перспективи соціал-демократії в ідеологічному просторі сучасної України // Правова держава. К., 2001. Вип. 10. С. 564.

17. **Чувардинський О. Г.** „Аксіологічний трикутник” новітньої соціал-демократії: політико-правовий аналіз // Держава і право. К., 2001. Вип. 10. С. 501 – 504.

18. **Гончаров Д. В., Гоптарева И. Б.** Введение в политическую науку. М., 1996. С. 182.

19. **Михальченко М.** Сутність і характеристики сучасної української політики // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. К., 1999. С. 11.

„Агресія” і „насильство” – поняття не тотожні

Іван Шаблінський,

політолог

Запропонувавши нове розуміння сили як дії в контексті соціально-політичних процесів, ми підходимо до іншої проблеми. А саме: парадигма сили, що виникає в сучасних соціально-історичних умовах, вимагає нового розуміння понять таких руйнівних феноменів, як „агресія” та „насильство”, і створення ефективної моделі їх мінімізації та нейтралізації.

Розуміючи силу і насильство як могутність у стадії реалізації, коли актуалізована могутність розщеплюється на творчу дію – силу і деструкцію – насильство (сила примножує і зберігає ресурси, збільшуючи могутність, а насильство руйнує і розпорошує ресурси, підриваючи могутність), постаємо перед необхідністю визначити місце поняття „агресія” (лат. *aggressio* – напад) в контексті втрат ресурсів, що викликаються деструктивною дією в суспільстві.

Реконструкція і впорядкування розуміння феноменів „сили”, „насильства”, „агресії” викликана новітніми соціально-історичними умовами і має сприяти конструктивному зняттю кризи взаємовідносин між правлячою владою й тими, ким вона править, кризи, яка викликає ухвалення і реалізацію так званих силових рішень, що призводить до втрат і розпорошення духовних, матеріальних і людських ресурсів. Ймовірно, це викличе певні зміни в стратегіях наукових досліджень в галузі теорії і практики політики та зосередження їх на вивченні цілей, ресурсів і моделей їх організації, на проблемі створення адекватної силової картини світу, доступної всім суб'єктам політичного процесу, виробленні нової філософії і теорії сили як суспільно-політичного феномена. Така постановка питання викличе, скоріше за все, низку резонних зауважень, а, можливо, й спротив, але, в будь-якому випадку, не вступить у протиріччя з концепцією методологічного анархізму П. Фейербанда, яка стверджує, що „зростання знання відбувається в результаті поліферації, множення теорій і підходів” [9, с. 7].

Досі поняття „агресія” і „насильство” ототожнювалися в суспільній

свідомості як на побутовому рівні, так і на рівні наукового мислення. Так, німецький соціолог Н. Еліас вважав, що агресія тотожна жорстокості і почуттю насолоди від катування людей і руйнування, від доведення своєї тілесної переваги над іншими [21, с. 272]. Австрійський вчений, засновник порівняльної етології К. Лоренц вважав, що прояви агресивності і у „півнів, що побилися на „смітнику”, і „у собак, що гризуться”, і „у хлопчаків, що розбивають одне одному носи”, і у юнаків, що розпочинають „в корчмі бійку, вже трохи підфарбовану політикою”, і в тих, хто хапається зопалу за ядерну бомбу, є одна підстава – внутрішньовидова агресія. А це серйозна небезпека, яка загрожує людству в сучасних умовах культурно-історичного і технічного розвитку” [10, с. 44 – 45].

В сучасній політології („Політологічний словник” Ю. Авер'янова) агресія кваліфікується як „пряме чи непряме застосування збройної сили однією державою проти політичної незалежності або територіальної цілісності іншої. Цей напад... характеризується ініціативою та задумом. Найнебезпечніша форма – збройний напад” [2, с. 18].

Визначення агресії, прийняте 1974 року XXIX сесією Генеральної Асамблеї ООН, гласить: „До прямої агресії відносяться: вторгнення збройних сил держави на територію іншої держави; військова окупація території держави; анексія території держави; застосування будь-якої зброї однією державою проти іншої; блокада воєнна портів або берегів держави збройними силами іншої держави; напад збройних сил держави на збройні сили іншої держави; застосування державою власних збройних сил, розташованих на території іншої держави за угодою, проти третьої держави на порушення умов угоди; перебування таких збройних сил на території іншої держави після припинення дії угоди” [1, с. 34].

У тому ж джерелі („Военный энциклопедический словарь” за редакцією А. Горкіна та В. Золотарьова, 2002 р.) ті ж дії визначаються як „наси́льство воє́нне – примусовий вплив на реального чи потенційного противника... Його ознаками виступають: політичний характер цілей і змісту; використання особливої організації (армії та інші збройні формування); застосування спеціальних засобів (зброї); багатоманітність форм реалізації. ...Виокремлюються 2 основні види насильства збройного: безпосереднє фізичне використання воєнної сили і загроза її застосування” [12, с. 981].

Отже, агресія ототожнюється з насильством. Більше того, у воєнній сфері агресія розглядається як окремий випадок насильства – „пряме чи непряме застосування збройної сили („застосування збройної сили” – це один з видів насильства – збройне насильство – прим. **I. III.**) однією державою проти політичної незалежності або територіальної цілісності іншої” [2, с. 18], а не навпаки. Хоча при цьому й зауважується, що „агресія може бути економічною, психологічною, ідеологічною тощо” [2, с. 18], тобто водночас поняття „агресія” поширюється за межі воєнної сфери.

Агресія в соціальній сфері визначається за допомогою гегелівського формулювання поняття насильства: „...наси́льство ззовні є особливе, що протистоїть особливому, захоплення його власності, нове страждання” [5, с. 179]. Це формулювання можна прийняти і використовувати як фундаментальне.

В наведених визначеннях агресії у „Політологічному словнику” Ю. Авер’янова та у „Воєнному енциклопедичному словнику” А. Горкіна і В. Золотарьова в наявності ототожнення агресії з силою. Тут немає навіть натяку на те, що агресія в даному випадку має форму збройного насильства, бо здійснюється в суспільстві: веде до „страждання” суспільства – руйнування і незворотних втрат ресурсів у найширшому розумінні.

В новітніх соціально-історичних умовах, коли формується „унітарний антропокосмічний науково-техно-натурний комплекс з автономними закономірностями функціонування і самозмінення” [7, с. 20], вже не можемо дозволити собі при визначенні гострих соціально-політичних проблем, що приходять до нас, за словами Г. Гегеля, як „покарання”, як явища, в яких людина „не знаходить сама себе”, визначати їх „як зло, як насильство, як чужу силу” [6, с. 68], не думаючи, що ці поняття не тотожні. Ми змушені обрешніше і коректніше вживати терміни „сила” і „наси́льство” та споріднені з ними, зокрема й термін „агресія”. Це повинно сприяти забезпеченню за практичною політикою права бути більше мистецтвом гармонізації і стабілізації, ніж мистецтвом дисгармонізації і дестабілізації [7, с. 3]. Під мистецтвом дисгармонізації і дестабілізації треба розуміти „мистецтво” насильства.

Підґрунтям насильства завжди виступає нігілізм – „позиція того, хто відкидає все суще, хоча водночас неспроможний бодай припустити, ніби щось може змінитись на краще, – й тому неминуче приходить до знищення або самознищення” [8, с. 9]. „Нігілізм, як форма заперечення загальноновизнаних цінностей, нерідко тісно пов’язаний з психічними захворюваннями” [8, с. 91]. „Численні випадки анархічної та політичної агресивності (тобто насильства – прим. **І. Ш.**), ...дедалі частіше розглядаються тепер під кутом зору психіатрії та психології” [8, с. 91]. „Коли в суспільстві панують міцні державні і релігійні структури, психопатологічних проявів нігілізму майже не спостерігається. В політичній галузі нігілізм проявляється лише тоді, коли суспільні структури втрачають силу” [8, с. 93]. Тобто стають неоптимальними і не відповідають покладеним на них суспільним завданням, що сприяє виникненню нігілізму – насильству над суспільною свідомістю та руйнуванню фундаментальних моральних цінностей.

Нігілістичні філософські погляди складають підґрунття будь-якої соціальної деструкції. Найнебезпечнішими формами її завжди були терор і війна.

Терор – означає „жахати”, „залякувати”. Це соблива форма політичного насильства, що „характеризується жорстокістю, цілеспрямованістю і вдаваною ефективністю. Ці особливості зумовили широке використання терору протягом всієї людської історії як засобу політичної боротьби в інтересах держави, організацій та окремих груп осіб. Власне, сам факт публічної страти карних чи політичних злочинців чи процес „аутодафе” в період середньовічної інквізиції являли собою класичну форму терору в інтересах держави або католицької церкви” [17, с. 372]. „Тероризм – це узагальнене поняття визначає вже комплексне явище, що означає жах і переляк як мету певних (терористичних) актів і дій, самі акти і дії, їх конкретні результати і весь спектр ширших наслідків. В загальноприйнятому розумінні тероризм звужується до набору окремих терористичних актів” [13, с. 18].

Дослідник сучасного тероризму Д. Ольшанський виокремлює політичний, економічний, інформаційний та побутовий тероризм [13, с. 19]. Інший російський дослідник тероризму, В. Шестаков, вважає, що людина за своєю природою надзвичайно агресивна і немилосердна в боротьбі за життєві ресурси [20, с. 22]. Він констатує, що терор – це „відкрите знищення окремих людей для залякування багатьох інших” [20, с. 25]. „Тероризм – це сьогоднішня форма тотальної війни” [20, с. 20], „один з найстаріших методів вирішувати проблеми за допомогою насильства, причому насильства не на полі бою, а переважно спрямованого проти мирного населення чи окремих політичних і господарських діячів” [20, с. 15]. „Тероризм не кращий і не гірший за так звані звичайні війни, ...це форма війни” [20, с. 16].

Під час війни, на відміну від тероризму, збройне насильство здійснюється в широких масштабах і призводить до величезних втрат ресурсів у найширшому розумінні.

В міжнародній спільноті і нині спостерігається так званий традиційний підхід до збройного насильства, який, як вважається, поки що не протирічить політиці. По-перше, тому що людина начебто сприймає свою належність до політичного світу саме через боротьбу з іншими, а в міждержавних стосунках збройне насильство є основним засобом політики – це умова виживання держави. По-друге, війна (збройне насильство) не суперечить людській сутності і навіть надає змісту існуванню людини, начебто коли людина готова жертвувати собою, то вона здатна усвідомити справжнє значення свободи, а без свободи немає політичної демократії. По-третє, війна не суперечить загальнолюдській моралі: біблійне „не убий” начебто не стосується знищення озброєного противника – представника іншої держави-нації на полі бою [14, с. 69].

Починається з того, що насильство, з використанням прихованих чи наявних нігілістичних настановлень, проголошується певною необхідністю суспільного життя. „Моральна” аргументація не пом’якшує насильства, а

навпаки – збільшує, бо робить його обов'язком і не обмежує просто перемогою, а доводить до приниження і знищення противника. У війнах між країнами, коли вони ведуться під ідеологічними (по суті – нігілістичними) гаслами і начебто в ім'я моральних цілей, рівень жорстокості виходить за межі військових цілей, що відбувалося в жахливих формах і масштабах, наприклад, підчас обох світових війн у XX столітті.

Біологічна взаємодія живих істот одне з одним та з оточуючою природою існувала до виникнення соціальної взаємодії, а з виникненням її біологічна взаємодія, з одного боку, стала необхідною передумовою існування та розвитку соціальної, а з іншого – її було включено в рух, що відбувається в соціальній сфері, вона трансформується ним і „перетворюється на модифікований момент руху соціального” [4, с. 33].

Н. Еліас вважає, що, „говорячи про агресивність, про насолоду від боротьби, ми не маємо на увазі якогось окремого прагнення. Ми говоримо про нього, цілком усвідомлюючи, що йдеться про певну функцію в межах цілісного організму, а трансформації цієї функції вказують на трансформації моделювання всього організму” [21, с. 271]. Вчений говорить про потяг до насильства, який в плині історії піддається трансформації. Проте не Н. Еліас зробив це відкриття. Ще Г. Гегель у „Конституції Німеччини” писав, що суспільство здійснює „за допомогою правового устрою” перехід „від стану прямого насильства до стану насильства розрахованого” [6, с. 115].

Як біологічне є передумовою соціального, так і агресія в природі є передумовою насильства у сфері соціальній. В соціальній сфері агресія людини проти людини, або групи людей проти іншої групи людей, має нові риси і якості порівняно з агресією хижака в природі, і тому в соціалізованому вигляді вже виступає як насильство, хоча досі ніхто не прагнув чітко розділити поняття „агресія” і „наси́льство”.

„Поставивши в центр своєї уваги явища взаємної агресивності, К. Лоренц з'ясував, що вони є проявом життєвої сили, нерозривно з нею пов'язані й необхідні для самозбереження виду. Але в будь-якому разі у всіх видів тварин вони регулюються гальмівним механізмом, який чітко обмежує їх прояви щодо представників власного виду... Тим часом при виявленні найвіддаленішого нашого предка – синантропа поряд із залишками вогнища та первісних знарядь було знайдено й рештки з'їденої ним людини; між тваринами одного виду щось подібне неможливе,” – пише В. Краус [8, с. 71].

Агресія в природі є доцільною необхідністю і проявляється в одних і тих же формах майже без змін, забезпечуючи виживання виду. Агресія в суспільстві – насильство. З розвитком суспільства вона набирає поміркованих форм завдяки прогресу розподілу функцій, посиленню взаємодії між індивідами, завдяки зростанню їх залежності одне від одного

та від технічного апарату [21, с. 271]. Вона виходить за межі необхідності забезпечення фізіологічного виживання людської істоти і стає соціальною дією, здійснює руйнівний вплив на об'єкт не стільки фізично, скільки психічно, підпорядковуючи і руйнуючи його суб'єктивну волю, його світогляд, настановлення, мотиви діяльності та емоції.

Р. Берон і Д. Річардсон розглядають тваринну агресію як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи настановлення [3, с. 27]. **Агресія ж у суспільстві не відбувається без певних мотивів і настановлень, і тому це явище складніше, ніж тваринна агресія, і саме тому її доцільно визначати як насильство.**

Агресія в тваринному світі є доцільною деструкцією, бо діє як один з чинників еволюційного відбору. Вбивство хижаком, вовком, наприклад, оленя – це природний акт. Вовк вибирає з усього стада найслабшу тварину (хвору чи поранену) і вбиває її з єдиною метою – підтримати свої життєві сили. При наявності в стаді ослаблених і хворих тварин хижак майже ніколи не нападає на сильних і здорових. Цей природний акт, в основі якого лежить рефлекторна діяльність організму хижака, не є свідомим вольовим актом і не має соціальних підстав. Отже, тварина здатна до агресії, але не здатна до насильства. Насильство є прерогативою людини як спотворена реакція її організму і особистості на подразнення від оточуючого природного і соціального середовища. Найнебезпечнішими видами цієї спотвореної реакції є нігілізм, тероризм та війна.

Т. де Шарден в книзі „Феномен людини” зауважував, що „перед твариною закрита одна частина реальності, в якій ми розвиваємось, але куди вона не може ступити. Нас розділяє рів або поріг, який вона не здатна подолати. Будучи рефлектуючими, ми не тільки відрізняємось від тварини, але ми інші порівняно з нею. Ми не просто зміна ступеня, а зміна природи як результат зміни стану” [19, с. 67]. Ні хижак, ні його жертва не вступають у психічну взаємодію, бо не здатні на це. Вони не пов'язані в соціальному плані і не є носіями свідомості, не володіють інтелектом, аналогічним людському. Будь-яка психічна взаємодія є явищем соціальним, це – „соціальна душа”, цивілізація, культура, „світ цінностей”, як стверджує П. Сорокін [16, с. 39].

Тварини не здатні надавати матеріальним артефактам значення психічних символів і вести колективну творчу діяльність. Людина ж може вступати у психологічну взаємодію, більше того – вона не може існувати без цієї взаємодії. Вдаючись до агресії проти іншої людини, вона, в першу чергу, вдається до агресії в суб'єктивному просторі особистості, агресії проти внутрішньої волі, здійснюючи тиск, деформуючи або навіть руйнуючи чужу волю і особистість, руйнуючи духовні ресурси, і тільки після цього вдається до руйнування ресурсів матеріальних і фізичного насильства проти іншої особи.

Такі дії не можна кваліфікувати як раціональні, котрі спрямовуються

обґрунтованими знаннями і є нормативно орієнтованими [15, с. 535]. На цьому тлі дії хижака, що вбиває іншу тварину для підтримання свого фізіологічного існування, мають вигляд раціональних і навіть у якійсь мірі шляхетних, бо хижак, як правило, вбиває хвору, ослаблену або приречену тварину, запобігаючи виродженню популяції та поширенню заразних хвороб у стаді.

Агресія в суспільстві, на відміну від агресії в природі, має підґрунтя, яке робить її насильством. Це нігілізм, тероризм та війна.

В новітніх соціально-історичних умовах виникає нагальна потреба створити таку атмосферу в суспільстві, в якій нелюдська поведінка – насильство, зустрічала б загальний і безумовний осуд, ставала б безумовно невідповідною і безглуздою для суб'єкта, що вдається до насильства.

Р. Берон і Д. Річардсон вважають, що агресивні прояви можна зменшити, якщо створити таку ситуацію, коли в суспільстві:

- ³⁵₁₇ потенційні агресори не зазнають сильного провокування;
- ³⁵₁₇ практично не отримують вигоди від застосування агресії;
- ³⁵₁₇ можливе покарання за агресивні дії буде суворим;
- ³⁵₁₇ імовірність покарання висока [22, р. 11 – 13].

У наш час чи не найбільшим провокатором агресивності є телебачення. До закінчення середньої школи дитина „завдяки” йому проглядає близько 8 тисяч сцен з убивствами і 100 тисяч інших дій із застосуванням насильства. Дж. Гербнер (Пенсільванський університет, США) констатує: „В історії людства були й кровожерливіші епохи, але жодна з них не була до такої міри пронизана образами насильства, як наша. І хто зна, куди нас віднесе цей страхітливий потік зримого насильства, що просочується в кожний дім через екрани телевізорів у вигляді сцен бездоганно відрежисованої жорстокості” [22, р. 11 – 13]. З усього цього випливає, що потрібно терміново зупинити зливу насильства і аморальності в ЗМІ, припинити оспівування гвалтівників, шахраїв, збоченців і моральних виродків. Водночас необхідно демонструвати моделі поведінки, які сприяють посиленню в людях людяності.

Встановлено, що серед осіб, які вчинили тяжкі злочини, переважають люди або з надзвичайно „слабкими”, або з надзвичайно „сильними” бар'єрами, що стримують агресію. Перших прийнято називати „абсолютно нестриманими агресорами” або „наси́льниками”. Вони вважають агресію цілком прийнятною і легко застосовують її як засіб досягнення своїх цілей. Характерно, що абсолютно нестримані агресори зовсім не відчують провини за свою поведінку, позитивно ставляться до агресії і демонструють високий рівень імпульсивності. І, навпаки, злочинцями іноді стають так звані надмірно стримані агресори – „пасивні, м'які за характером люди. Вони зовсім не імпульсивні і їх важко спровокувати. Вони здаються дуже терплячими, здатними страждати протягом тривалого часу і вміють себе стримувати”. Надмірно стримані агресори

демонструють те, що Е. Фромм називав доброякісною агресією, тобто такою, що є реакцією на загрозу вітальним інтересам. Це люди, які „зірвалися” під пресом непомірно тяжких зовнішніх обставин. Отже, правопорушники (насилъники), як і всі інші люди, досить чітко поділяються на дві групи, поведінку яких можна умовно назвати „людською” і „не-людською” [22, р. 10 – 13].

Агресія органічно пов’язана з насильством і є його природним підґрунтям, як для людського суспільства – соціальної матерії підґрунтям є природне середовище, зокрема, жива матерія, в якій агресія є обов’язковим атрибутом. Проте агресія як явище не є тотожною насильству, як не тотожні жива матерія і соціальна матерія.

П. Сорокін зазначав: „Соціальне явище є соціальний зв’язок, що має психічну природу і реалізується у свідомості індивідів, виступаючи водночас за змістом і тривалістю за його межі” [16, с. 39]. І ще: „Під психічною взаємодією ми розуміємо такий процес, „матерією” якого слугують відчуття, сприйняття, уявлення і поняття, страждання і насолода та вольові акти в точному значенні цих термінів, яке зобов’язує завжди вважати ці елементи усвідомленими; ...неусвідомлене будь-яке відчуття або уявлення не є відчуття і уявлення, неусвідомлена воля – не є воля, неусвідомлені страждання і насолода – не є страждання і насолода” [16, с. 38]. Й насамкінець: „Всі „неусвідомлені переживання”, зокрема „фізіологічні акти” і простіші емоції, а так само рефлекси, інстинкти, автоматичні акти не можуть слугувати „матерією” психічної взаємодії. Це – матерія, якщо завгодно, біологічних процесів (фізіології і психофізіології), а не психічних” [16, с. 39].

Насильство як вид агресії, що відбувається тільки в суспільстві, є продуктом спотвореної, хворої свідомості людини, сумою негармонійно усвідомлених станів – хибно організованої психосоціальної енергії. Носієм психосоціальної енергії може бути тільки людина, бо тільки вона здатна до „дієвого контролю над неусвідомленими мотивами через усвідомлені цілі діяльності, в досягнення яких вона включається” [11, с. 37].

Висновки

1. Агресія – це вид деструкції на рівні біологічної матерії (енергії), яку характеризують доцільність та обмеженість, обумовлені процесом еволюційного розвитку біологічних організмів.

2. Насильство – це вид деструкції на рівні соціальної матерії (енергії), обумовлений психічною природою соціальної взаємодії, соціальна дія (явище), яке пов’язане і є наслідком тільки певних (спотворених) станів людської свідомості.

3. Насильство є видом агресії особливої якості порівняно з агресією в природі і трапляється тільки в людському суспільстві. Насильство – окремий випадок по відношенню до ширшого поняття „агресія”, бо має

підставою тільки усвідомлені спотворені психічні стани людини. Поняття „агресія” ширше за поняття „насильство”, воно включає в себе поняття „насильство”.

Література:

1. Агрессия. Военный энциклопедический словарь. – Редкол.: А. П. Горкин, В. А. Золотарев и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, „РИПОЛ КЛАССИК”, 2002. – 1664 с.
2. Агрессия. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. – М.: Моск. коммерч. ун-та. – 1993. – 431 с.
3. **Берон Р., Ричардсон Д.** Агрессия. – СПб.: Питер, 1998. – 336 с.
4. **Вазюлин В. А.** Логика истории. Вопросы теории и методологии. – М.: Изд-во МГУ. 1988. – 328 с.
5. **Гегель Г.** Конституция Германии. Политические произведения / Под ред. Б. М. Кедрова. – М.: Изд-во Наука, 1978. – 437 с.
6. **Гегель Г.** Философия религии. В 2 т., Т. 2. Общ. ред. А. В. Гулыги. Пер. с нем. П. П. Гайдено. – М.: Мысль, 1977. – 573 с.
7. **Ильин В. В.** Политическая антропология / Под редакцией В. В. Ильина. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 254 с.
8. **Краус В.** Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії / Перекл. з німецької М. Павлюка; – К.: Основи, 1994. – 124 с.
9. **Кузнецов В.** Понять науку в контексте культуры. Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Кун Т.; Сост. В. Ю. Кузнецов. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2001. – 608 с.
10. **Лоренц К.** Агрессия (так называемое „зло”) / Пер. с нем. Г. Швейника. – СПб.: Амфора, 2001. – 349 с.
11. Мышление: процесс, деятельность, общение. – Отв. ред. А. В. Брушлинский. – М.: Наука, 1982. – 287 с.
12. Насилие военное. Военный энциклопедический словарь. – Редкол.: А. П. Горкин, В. А. Золотарев и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, „РИПОЛ КЛАССИК”, 2002. – 1664 с.
13. **Ольшанский Д. В.** Психология терроризма. СПб.: Питер, 2002. – 288 с.
14. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч. 4.: Міжнародна політика / Б. Кухта, Г. Ткаченко, Л. Старицька та ін. – Львів: Кальварія, 1999. – 436 с.
15. **Парсонс Т.** Роль идей в социальном действии. Парсонс Т. О социальных системах / Под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М.: Академический Проект, 2002. – 832 с.
16. **Сорокин П. А.** Общая социология / Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

17. Террор. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та. – 1993. – 431 с.
18. **Шаблінський І. І.** До поняття про „силу” і „силову картину світу” / / Стратегічна панорама. – 2002. – №2. – С. 194.
19. **Шаронов В. В.** Основы социальной антропологии / СПб.: Изд-во Лань, 1997. – 192 с.
20. **Шестаков В.** Террор – мировая война. – М: ОЛМА – ПРЕСС Образование, 2003. – 320 с.
21. **Элиас Норберт.** О процессе цивилизации. Социогенетические и психологические исследования. Т. 1. Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада. – М.: СПб.: Университетская книга, 2001. – 332 с.
22. [http: //www. perehid. kiev. ua / editors /7. html](http://www.perehid.kiev.ua/editors/7.html)

Парламентаризм як об'єкт електоральної комунікації

Юрій Ганжуров,

кандидат історичних наук,
докторант Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
НАН України

Політичні події останнього часу в українському парламенті продукуються законодавчими ініціативами стосовно конституційного оформлення розподілу повноважень між інститутами державної влади з метою створення парламентсько-президентської республіки. З огляду на це в політичній комунікації суспільства поняття „парламентаризм” висувається на перший план в інформаційному просторі політичного дискурсу і набуває ознак основної теми дискусії щодо конституційної реформи як з боку практичних політиків, законодавців, так і з позицій фахівців, представників різних наукових шкіл міждисциплінарного аналізу суспільних процесів.

Термін „парламентаризм” як категорія суспільно-політичної думки з'явився ще в XIV столітті і згодом набув визнання в різних політичних колах Європи. Він, зокрема, використовувався в працях К. Каутського, в яких досліджувалася історія представницьких органів, починаючи з „періоду варварства”, та для обґрунтування засад теорії народного представництва через відповідні державні органи [1]. Максимально наближають поняття парламентаризму до самого парламенту й автори енциклопедичного довідника з державного права ФРН: „Під парламентаризмом слід розуміти форму представництва народу, коріння якої заглиблюється в середньовіччя у вигляді обраних чи скликаних зборів” [2]. Теза про визначальну роль народної демократії як вирішального чинника формування парламентаризму – суттєвого елемента політичної системи суспільства – є однією з провідних у дослідженні історії й теорії держави і права.

Свій вклад у розбудову цього підходу зробили й українські дослідники. Як зазначає В. Смолій, „традиції українського парламентаризму містяться

у світанковій далечині історії східного слов'янства. Саме тоді народився звичай скликати сходки, на яких вирішувалися найважливіші питання життя племені. В них могли брати участь, крім князя з його дружиною, всі вільні люди. Сходки мали й спеціальну назву – віче. Віче було верховним органом племінного самоврядування й суду у слов'ян" [3]. Отже еволюція українського парламентаризму має тривалу історію: від стародавнього віча до козацьких рад, від конституції Пилипа Орлика до Центральної Ради й, нарешті, до сучасного українського парламентаризму.

В наш час форми парламентського правління стали предметом пильної уваги дослідників. Фахівці, що працюють у цій галузі, помітно поглибили знання про характер представницької законодавчої влади, її вплив на суспільно-політичні процеси. Про це свідчить аналіз концептів оцінки сутності парламентаризму як сукупності явищ, пов'язаних із практикою діяльності парламенту, його процедурами. Саме в такому розумінні вживається це поняття в працях багатьох вітчизняних політологів, вчених, правознавців [4].

Досить докладно цю тему висвітлює, зокрема, В. Журавський, всебічно аналізуючи дефініцію поняття „парламентаризм” [5]. Він, зокрема, розглядає доцільність вживання цього поняття як у вузькому, так і в широкому розумінні. У вузькому розумінні парламентаризм – це система організації і функціонування державної влади, що характеризується поділом законодавчих і виконавських функцій за зверхності парламенту, наявності у нього виняткових прерогатив і повноважень. Парламентаризм у широкому розумінні – це система організації державної влади, яка характеризується вагомою роллю парламенту, передбаченими конституцією можливостями його активного впливу на суспільне життя завдяки наявності демократичних функцій (законодавчої, бюджетної, контрольної), процедур та механізмів взаємодії з іншими органами державної влади. В поняття парламентаризму, в широкому розумінні, входить також сукупність поглядів, ідей, спрямованих на утвердження верховної ролі парламенту в системі організації державної влади. Цю думку поділяє і Ю. Древаль, хоча, власне, сукупність поглядів, ідей і цінностей він розглядає в межах практичної діяльності реально діючих представницьких законодавчих установ – парламентів [6].

В контексті викладених концептів доречно проаналізувати складові визначення поняття „парламентаризм” крізь призму категорії політичної комунікації, оскільки, як слушно зазначає А. Георгіца, „обов'язковою ознакою сучасного парламентаризму має бути захист прав і свобод громадян – свободи слова, засобів масової інформації, свободи об'єднань” [7].

Важливість структуризації політичної комунікації відповідно до видових ознак парламентаризму як якісної ознаки політичної системи

суспільства пов'язана з проблемою перетворення теоретичних засад моделювання конституційної реформи на практичне відтворення законодавчих ініціатив та оцінки готовності суспільства до пропозицій політичної еліти, що мають адекватно сприйматися всіма складовими громадянського суспільства.

Отже, просування ідеї парламентаризму не може обмежуватися системою організації влади у формі парламентського правління. Вона, себто парламентська модель, має бути органічно сприйнята масовою свідомістю, іншими словами – відповідати системі цінностей суспільства, засадам політичної культури населення. В кінцевому підсумку парламентаризм може набутися дієвих форм, якщо його ідеї опанують свідомість громадян і стануть основою електоральної поведінки.

Розкриваючи цю тему, Л. Нагорна зазначає: „Очевидно, мають рацію прибічники теорії певного „життєвого циклу” становлення політичної культури, темп якого залежить від здатності даного соціуму сприймати й демократичні цінності, процедури, правила і не піддається істотному прискоренню за бажанням політиків” [8]. Тим часом, еволюція політичної культури соціуму, як свідчить практика, може бути пригальмована, несвідомо чи навмисно, суб'єктами інформаційної політики. Доволі промовистим фактом рівня політичної культури більшості громадян, з одного боку, та можливостей механізмів управління масовою свідомістю, з іншого, можуть бути результати квітневого 2000 року референдуму, спрямованого на трансформацію визначальних засад парламентаризму в Україні. Адже імплементація його результатів могла призвести до звуження народного представництва (а отже й кожного виборця зокрема) в єдиному законодавчому органі держави через зменшення кількості депутатів.

Вочевидь, громадська активність у політичному житті суспільства, що акумулюється у виборчому та референдумному процесах, є доволі керованою. Можливо, саме в умовах нерозвинутості інститутів громадянського суспільства суттєвим вимірником ставлення до влади взагалі і парламенту зокрема є абсентизм. С. Рябов пов'язує це явище з нерозвинутою політичною свідомістю або й протестом проти недемократичного виборчого законодавства [9]. З позицій теорії політичної комунікації, абсентизм є доволі цікавим об'єктом вивчення суспільної мотивації. Причому, навіть не з боку тих, хто не бере участі в голосуванні. З точки зору політичної доцільності, противники парламентаризму мають бути зацікавлені у формуванні абсентизму і створенні для цього відповідних організаційних та інформаційних перешкод.

Порушення виборчого законодавства віддзеркалюють тенденцію до цілковитого прагматизму в реалізації особистих чи кланових інтересів, що не співпадають з цивілізаційними нормами трансформації політичної системи до форми парламентського правління. Не справляє позитивного

враження й ситуація, пов'язана з формуванням громадської думки щодо парламенту. Проблеми іміджу Верховної Ради України перебувають в центрі уваги багатьох політологів. Щоправда, джерельною базою їх досліджень і, відповідно, висновків є результати соціологічних опитувань [10]. На нашу думку, до низьких рівнів довіри парламенту, так само, як і до самих запитань на кшталт „Чи довіряєте ви Верховній Раді України?“, треба підходити критично. По суті, вже у самому запитанні програмується підміна частковості поняття загальною категорією. Виборці в принципі не можуть висловлювати недовіру парламенту в цілому, адже там – конкретні депутати, політичні партії, за яких вони голосували. Громадяни можуть мати претензії до якоїсь частини депутатського корпусу чи особисто до якогось депутата, тому постановка питання про ставлення до парламенту в некоректній оціночній редакції очікуваної відповіді вбачається провокативною.

Крім того, оцінка дій депутатів не повинна тлумачитися як ставлення до парламенту як політичного інституту державної влади. Отже, перспективи розвитку парламентаризму в частині впровадження ідей народного представництва, участі складових громадянського суспільства в процесі формування законодавчого органу, як бачимо, поки що перебувають на рівні усвідомлення такої необхідності. Відтак механізми інтенсифікації цього процесу треба вибудовувати в середовищі електоральної комунікації: вивченні інформаційних ресурсів виборчого процесу, аналізі електоральної поведінки виборців, визначенні чинників делегування владних повноважень конкретному політику, а за новим виборчим законом – політичній організації на основі споживацьких репрезентацій та ціннісних ідентифікацій.

Електоральні комунікації традиційно здійснюються за допомогою ЗМІ, політичних організацій, формальних і неформальних контактів, безпосередньої апеляції до аудиторії. Визначаючи роль і місце ЗМІ у структуризації електоральної комунікації, важливо враховувати так звану традицію реконструкції політичної свідомості. Вона ґрунтується на базовому положенні про те, що структура політичної свідомості – це дещо більше, аніж сукупність думок з окремих питань політичного дискурсу.

Традиція реконструкції політичної свідомості базується на конструктивістській моделі У. Геймсона [11]. Її сенс — у вивченні варіативності комунікативного повідомлення, оскільки проблеми політичного життя засоби масової інформації і громадяни інтерпретують по-різному, в усякому разі оцінки не завжди співпадають. Звідси постає питання про правомірність ЗМІ формувати таку думку.

У зв'язку з цим вимальовується інша категорія електоральної свідомості, що відрізняється від громадської думки. Отже, конструктивізм, за У. Геймсоном, фокусується на „звичайному знанні“, на відміну від поняття „громадська думка“. Використання категорії „знання“ актуалізує

якісно іншу організацію інформації в каналах політичної комунікації. У зв'язку з цим постає питання про рівень правової культури виборців, їх здатності не лише сприймати, а й оцінювати факти політичного життя і, зокрема, парламентської практики.

Однією з найважливіших умов та засобом підвищення рівня правової культури громадян є структура відносин і засобів правого інформування. З одного боку, тут постає ціла низка питань щодо забезпечення населення правовою інформацією на систематичному рівні. З іншого – виникає проблема вдосконалення нормативно-правового змісту категоріального апарату сфери правого інформування громадян. На цьому тлі впадає в око те, що для держави з населенням 48 мільйонів чоловік існує доволі обмежена кількість офіційних видань, що поширюють офіційні тексти нормативно-правових актів. При цьому варто враховувати, що такі видання практично не охоплюють масив підзаконних нормативно-правових актів міністерств і відомств, органів державної влади на місцях, актів органів місцевого самоврядування. Тексти нормативно-правових актів, опубліковані в неофіційних виданнях, носять суто інформаційний характер, вони не можуть використовуватися офіційно. Ця обставина значно звужує спектр охоплення населення друкованими ЗМІ правовою інформацією нормативного характеру, яка може бути практично використана громадянами, наприклад, у захисті їх виборчих прав.

Контент-аналіз матеріалів парламентської преси свідчить, що питома вага публікацій офіційного характеру нормативно-правових актів залишається невисокою. Основним джерелом правової інформації стають коментарі, причому як власне законів та підзаконних актів, так і ситуацій навколо парламентської трибуни. А коментар, як відомо, є суб'єктивним продуктом авторської думки. Проте саме він стає вагомим чинником у формуванні громадського ставлення до парламентської практики. В період передвиборчої боротьби відбувається помітна інтенсифікація методів впливу на громадян: потоки політичної комунікації у вигляді аналітичних матеріалів (оцінки соціально-економічної ситуації в країні, прогнози відносно її подальшого розвитку в залежності від результатів виборів, аналіз діяльності нинішньої влади) тощо.

В кінцевому підсумку основний зміст впливу на громадян засобами політичної комунікації має на меті результативність електоральної поведінки. В цій системі формування в суспільстві ставлення до ідеї парламентаризму має дуалістичний характер. З одного боку, зацікавленість основних учасників виборчого процесу в електоральній активності об'єктивно сприяє популяризації виборчого права, а з іншого – через персоніфікацію такої мети значною мірою унеможливується неупереджене ставлення громадян до виборів як процесу конституційного формування законодавчого органу. Адже механізм застосування маніпуляційних прийомів, введення до інформаційного обігу „компромату”

певним чином дискредитує систему обрання представницьких органів.

У зв'язку з цим важливо зазначити, що перетворення усталених форм політичної комунікації за браком традицій проведення передвиборчих кампаній в Україні відбувається, як правило, з використанням західноєвропейських та американських моделей. У даному випадку політична комунікація характеризується переважаючими функціями ЗМІ, передовсім телебачення, в процесі виборів. Часто їх зміст за своєю спрямованістю не співвідноситься з основними принципами суспільної моралі. Розглядаючи цю проблему, Дж. Ваттімо говорить, що було б „достатньо, якби мас-медіа не припускали залежності від ідеологій та приватних інтересів, а певним чином стали б „органами” соціальних наук, підпорядковували себе вимогам неупередженого знання, розповсюджували „науковий” образ суспільства” [12].

Реалізація цього завдання передбачає залучення до інформаційного поля основних комунікативних масивів, які за своєю структурою значно зменшують ймовірність виникнення конфліктів інтерпретацій в процесі пропаганди принципів парламентської демократії.

Ймовірно, поширення правових знань через ЗМІ – справа проблематична. Натомість набирає ваги процес формування громадянської активності за допомогою джерел неопосередкованої комунікації – можливості одержувати інформацію безпосередньо від суб'єктів парламентської комунікації. Йдеться, перш за все, про пряму трансляцію засідань Верховної Ради України. На думку Дж. Сміта, „коли ми розглядаємо функцію законодавчої влади, пов'язану з обговоренням ідей, не можна випускати з поля зору роль громадськості як спостерігача” [13]. Додамо: не лише спостерігача, а й активного учасника комунікативного процесу, котрий впливатиме на формування і структурування законодавчого органу державної влади.

Наступним елементом актуалізації засад парламентаризму в суспільній свідомості є механізм реалізації електоральних вимог до депутатського корпусу. Те, що називають „вимогами виборців”, складає регулятивну основу наближення політичної системи до парламентської моделі, оскільки парламент як представницький інститут повинен мати конституційні повноваження, адекватні реалізації „електоральних пропозицій”. Аналіз структури та кількісних параметрів звернень громадян до Верховної Ради України, здійснений науково-аналітичними службами її апарату, розкриває сталу тенденцію до збільшення питомої ваги таких ініціатив [14]. Актуалізують проблему впливу громадян на соціально-економічну політику й носії електоральної комунікації, матеріалізовані у формі депутатських запитів. В основі цих документів – проблеми виборців і, природно, вони досить адекватно віддзеркалюють стан справ на місцях та перебувають у площині конкретних функцій парламенту. Саме тому мають бути посилені механізми демократичного

контролю за владою, державним чиновництвом, можливості парламенту впливати на дії уряду, виконавчої влади в цілому. Має бути зміцнений зв'язок з урядом, парламентська більшість повинна нести всю відповідальність за урядову політику. Особливо важливою є „необхідність подолання індивідуалізму в парламенті, зміцнення зв'язків парламенту з громадськістю, з виборцями” [15].

Отже, парламентаризм як система організації державної влади, що характеризується вагомою роллю парламенту як демократичного представницького органу, передбаченими конституцією демократичними можливостями активного впливу його на суспільне життя, має перспективи в нашій країні за умов розвитку структури політичної комунікації як процесу формування ідеології громадянського суспільства, коли демократія участі стане вирішальним чинником перетворення теоретичних засад парламентської реформи на непорушну і природну систему цінностей громадян України.

Література:

1. Шаповал В. М., Борденюк В. І, Журавльова Г. С. Парламентаризм і законодавчий процес в Україні. — К., 2000. — С. 22.
2. Государственное право Германии: В 2 т., Т. 1 / Под ред. Й. Изензее. — М., 1994. — 311 с.
3. Смолій В., Ричка В. Влада народу. Український парламентаризм: від Віча Київської Русі до Верховної Ради // Україна – Юкрейн. — 1997. — № 12. — С. 7 – 8.
4. Журавський В. С. Становлення та розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). — К., 2002. — С. 105.
5. Парламентаризм і державна незалежність України: Бібліограф. показник. — К., 2001. — 40 с.
6. Древаль Ю. Д. Парламентаризм у політичній системі України (політико-правовий аналіз). — Харків, 2003. — С. 44.
7. Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики. — Чернівці, 1998. — С. 239.
8. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. — К., 1998. — С. 255.
9. Рябов С. Г. Політичні вибори. — К., 1999. — С. 23.
10. Національна безпека і оборона. — № 2, — 2003. — С. 24 – 25.
11. Вершинин М. С. Политическая коммуникация в информационном обществе. — СПб., 2001. — С. 103 – 104.
12. Ваттимо Дж. Прозрачное общество. — М., 2002. — С. 30.
13. Сміт Дж. Роль законодавчої влади в ліберально-демократичних суспільствах. — Харків, 2001. — С. 17.

14. Верховна Рада України: інформаційний довідник. — К., 2002. — С. 136 – 141.
15. **Журавський В. С.** Зазн. праця. — С. 313.

Деякі аспекти встановлення урядового порядку денного

Олександр Шаян,

асистент кафедри політології

філософського факультету

Національного університету ім. Т. Шевченка

Системне реформування суспільного життя України, становлення демократичних інститутів держави вимагають розробки та реалізації великого обсягу ефективних політичних рішень. Глибокі трансформаційні процеси актуалізували необхідність наукового осмислення такого практичного аспекту сучасного політичного управління, як етап побудови порядку денного уряду в демократичних суспільствах – з метою запозичення, адаптації та органічного інкорпорування теоретичних надбань в українську політичну практику.

Необхідність здійснення наукових розвідок щодо особливостей встановлення урядового порядку денного як компонента політичного процесу зумовлена, зокрема, тим, що ці аспекти лише в останні роки почали знаходити адекватне висвітлення у вітчизняній політичній науці. Питання прийняття рішень, у тому числі й політичних, у західній політології стали одним з провідних напрямків досліджень. Широковідомі праці таких теоретиків цієї наукової проблеми, як Г. Саймон, Дж. Марч, Г. Лассуел, Д. Істон, А. Етціоні, Дж. Кінгдон, Л. Пал, Д. Стоун. Особливо продуктивно ця наукова проблема досліджувалась в рамках системної, функціональної та біхевіористської методологій. Водночас концептуальні межі кожного з цих методологічних напрямків зумовлюють фокусування уваги лише на певних сторонах процесу встановлення урядового порядку денного, тоді як останній, на нашу думку, носить синкретичний характер.

У цій статті автор здійснює спробу розглянути певні закономірності встановлення урядового порядку денного як багатокомпонентного, нелінійного політичного феномена, до осягнення якого слід, на нашу думку, підходити з міждисциплінарних позицій. Отже, **мета статті** полягає у з'ясуванні причин непотрапляння\потрапляння політичної проблеми до урядового порядку денного. Досягнення мети передбачає виконання

таких завдань:

³⁵₁₇ виокремлення чинників, що зумовлюють непотрапляння\ потрапляння політичної проблеми до порядку денного уряду;

³⁵₁₇ з'ясування окремих закономірностей, притаманних процесові непотрапляння\потрапляння політичної проблеми до урядового порядку денного.

Існує думка, що державна політика – це набір цінностей, цілей та знарядь, пов'язаних із визначенням суспільних проблем, що потребують уваги. Отже, вже спосіб, у який проблеми визначено, навіть визнано, істотно впливає на подальше ставлення державної влади до цих проблем. Погоджуючися в цілому з думкою Л. Пала, що політична проблема ніколи не визначається раз і назавжди, слід все ж зауважити, що політичні гравці, діючи протягом кожної фази, прагнуть забезпечити проблемі помітне місце в порядку денному, а їхній погляд на неї увиразнюється під час вибору знарядь для втілення їх у життя [1, с.123].

Насмілюся зазначити, що сьогодні не існує єдиної формули, яка могла б вказати, коли ситуація чи умова може раптом сприйматися колективно як проблемна і тому має з'явитися в порядку денному. Це не тільки суб'єктивні процеси, побудовані на творчому використанні засобів переконання, але й залежні від багатьох впливів. Щодо цього Л. Пал метафорично зазначає: „Вікна можливості відчиняються і зачиняються непередбачувано: випадкові події можуть раптом розпалити громадське зацікавлення проблемою і послужити нагодою для її внесення в порядок денний уряду” [1, с. 180].

Отже, жодна суспільна проблема не визначається і не дає результатів без включення її до урядового порядку денного. На певний день він утворюється внаслідок злиття кількох перехресних процесів. Урядовий порядок денний не змінюється щодня – змінюються лише його головні пріоритети, тобто ті основні питання, яким надають увагу знакові суб'єкти політики, близькі до прем'єр-міністра та його кабінету. Це важлива особливість, бо діапазон цілей, які ставить перед собою будь-який уряд на будь-якому рівні в даний час, справді надзвичайно широкий. Його порядок денний настільки широкий, що охоплює всю сукупність пріоритетів, яких домагається кожен міністр кабінету. Однак питання, яким приділятиметься увага, змінюватимуться. Так, міністерська ініціатива щодо догляду за дітьми не сходитиме з порядку денного навіть якщо їй приділятиметься менше уваги на користь іншим подіям чи пріоритетам. А тому існує різниця між порядком денним, питаннями, яким приділяється увага, та їх пріоритетністю. Порядок денний відносно сталий, такими ж мають бути й пріоритети. Увага до різних пріоритетів змінюватиметься залежно від політичних та інших обставин.

Виникає закономірне запитання: які ж чинники впливають на встановлення урядового порядку денного в демократичних країнах? Л.

Пал пропонує такий їх перелік: структурні тиски, інституційні процеси, непередбачувані події [1, с. 180]. Згідно із запропонованим підходом, кожна країна перебуває під впливом фундаментальних структурних умов, закорінених в її історії, політиці та економіці. Це не означає, що політичні проблеми автоматично потрапляють у державний порядок денний лише тому, що існує певний структурний тиск, яким не можна знехтувати. Їх тлумачення – суб'єктивний процес визначення проблеми. Наприклад, в Канаді існує кілька проблем (осей дискусій), що, здається, стали постійними чинниками порядку денного. Перший – етнічний поділ між франко- та англomовним населенням. Він закорінений у демографічному та політичному поділі і стає об'єктом уваги кожного національного уряду. Ще одна постійна особливість канадського порядку денного – економічні та політичні стосунки країни з США.

Інша група структурних тисків в демократичних суспільствах обумовлена самою природою капіталістичної системи. Приватна власність та вільний ринок робочої сили неминуче породжують класові антагонізми, особливо між промисловими робітниками і працедавцями. В короткотерміновій перспективі вимоги підвищити заробітну платню та поліпшити умови праці вступають у суперечність з капіталістичним імперативом – збільшенням прибутків. Однак, незважаючи на труднощі, уряди капіталістичних країн змушені давати собі раду з тиском, який породжують класові антагонізми й динаміка капіталізму. Будь-яка соціальна політика або програма, звісно, пов'язуються з конкретними обставинами, але основа моделі держави загального добробуту — це, без сумніву, реакція на примхи капіталістичної економіки. Наприклад, усі уряди мають вживати заходів при зростанні безробіття та зниженні інвестицій. Вони мусять реагувати тим чи іншим способом, що обумовлюється панівною системою суспільних цінностей.

Оскільки кожній політичній спільноті властиві певні історичні, інституційні, економічні та соціальні особливості, що виходять за межі тимчасових турбот політичної системи, то мистецтво вироблення політичних рішень частково зводиться до уміння визначати ці особливості і, в разі потреби, перевизначати. Іноді такі особливості здаються очевидними кожному: в Німеччині до возз'єднання — це „німецьке питання”, в нинішній Канаді – „квебекське питання”. В інших випадках значні проблеми лише слабо відчуються. Однак хоч би якими невиразними вони були, їхнім глибинним тиском упродовж тривалого часу нехтувати не можна. В цьому розумінні жоден уряд не є повністю вільним у встановленні порядку денного. Він мусить знати відповіді на ширші питання, навіть якщо їх протягом певного часу можна не вважати пріоритетними.

Розглянемо групу інституційних процесів, що впливають на встановлення послідовності дій уряду. Так, Л. Пал зазначає, що

„функціонування уряду демократичного суспільства позначене повторенням подій, над якими він часто не має контролю” [1, с. 183]. Найважливіша повторювана подія – вибори. Вона справляє тиск на уряди, яким не до вподоби нагінка: неприємні і складні завдання розглядаються на початку урядового правління, а популярні та легкі – наприкінці. Друга повторювана подія – необхідність прийняття проекту бюджету. Процес фінансового планування тягне за собою велику частку урядового порядку денного. Третя – відкриття нової парламентської сесії або її відновлення після парламентських канікул. Четверта – доповіді, подані урядовими агентствами, можуть мати вплив і змістити увагу уряду.

Наведені приклади стосуються урядових інституційних подій. Але ж уряд в демократичних суспільствах утворюється на основі правлячої політичної партії, функціонуванню якої притаманні власні політичні події. Так, огляди партійного керівництва та політичні конференції допомагають формувати урядовий порядок денний та його офіційну платформу.

Наступною групою подій, що обумовлюють урядовий порядок денний, виступають непередбачувані події, для позначення яких суспільствознавці часто використовують термін „екзогенний”. Треба визнати, що в політичному процесі непередбачуваність – це норма. Уряди та опозиція з усіх сил прагнуть контролювати порядок денний, але роблять це з обмеженим успіхом. Завжди існує загроза того, що раптом щось зруйнує стратегію, викличе надмірну реакцію і вижене політичний порядок денний зі сцени в момент наближення кризи. Так, для опозиційних партій „контроль за порядком денним означає започаткування та заохочення подій, які приведуть до відставки уряду. З урядової точки зору, порядок денний зазнає краху, коли увага громадськості (виміряна за кількістю часу та місця, яке відводять питанню засоби масової інформації) повернута до непередбачуваних і складних подій. З аналітичної точки зору, спрямованої на виявлення певних закономірностей у процесі встановлення порядку денного, залучення непередбачуваних подій може здаватися марним. Та, з точки зору теоретиків політики і політиків, батіг непередбачуваного, випадкового та екзогенного – це постійна загроза управлінню порядком денним.

Дж. Кінгдон пропонує модель, яка враховує і закономірності, і випадковості в процесі встановлення порядку денного [2]. Так, він, вказуючи на марність визначення єдиного джерела політичних рішень, зазначає: „Кожна усталена сфера політики, якщо її ретельно проаналізувати, скидається скорше на звивистий потік ідей, аргументів і пропозицій, аніж на точно градуйоване еволюційне дерево” [2, с. 17]. Розв’язок Дж. Кінгдона зводиться до використання модифікованої „моделі відра для сміття”. Згідно з нею, політичний процес складається з трьох окремих потоків:

³⁵₁₇ потік проблем;

³⁵₁₇ потік розв'язків, які плавають серед політичних спільнот у тому, що Дж. Кінгдон метафорично називає „первісним бульйоном”;

³⁵₁₇ політичний потік.

Коли потоки „зустрічаються”, то спільно відчиняють „політичне вікно”, яке потім може використати політичний організатор [2, с. 20 – 21]. Треба відзначити, що кожній політичній сфері притаманні свої потоки. Вони можуть частково перекриватися або координуватися, але проблеми і розв'язки в кожній політичній сфері різні. Наприклад, дискусії про транспортні проблеми та їхнє розв'язання не мають нічого спільного з питаннями догляду за дітьми або національної оборони.

Політичні проблеми супроводжуються активним процесом визнання та визначення. Дж. Кінгдон обмежується обговоренням проблем визнання і стверджує, що вони визнаються за допомогою трьох механізмів. Перший – зміна загальноприйнятих показників. Наприклад, різке зростання або спад відсотка безробітних, кількість банкрутств тощо. Другий механізм – „фокусувальна подія”, що належить до вищезгаданої категорії „непередбачуваних подій”, які привертають до себе увагу, а іноді приводять до дії. Непередбачувана подія – єдиний важіль, що відчиняє „політичне вікно”. Наприклад, висадка сікхів і тамілів на східному березі Канади у 1984 – 1985 роках привернула загальну увагу громадян до процесу визначення статусу біженця в Канаді, внаслідок чого було утворено бар'єри для неконтрольованої імміграції. Третій механізм, на який вказує Дж. Кінгдон, це нормальний зворотний зв'язок із здійсненням програм. Він належить до категорії методів оцінювання.

Американська дослідниця Д. Стоун впевнена, що люди знають розв'язок задовго до того, як проблему визнано і чітко визначено громадськістю. Зацікавлені та захисні групи об'єднуються навколо певних справ або завдань, пропонують розв'язки та політичні пропозиції, а вже потім витрачають чимало часу на переконування влади в тому, що, по-перше, проблема існує, по-друге, вона має властивості, які їй приписує група, і, по-третє, найкращий розв'язок – це розв'язок, запропонований групою [3, с. 129].

Треба зауважити, що в багатьох випадках інформаційний продукт, котрий пропонується як „розв'язок”, іноді має спільні риси із зобов'язанням або метою. Якщо відчиняється політичне вікно, то ситуація визначається відповідно до розв'язку. Дж. Кінгдон наводить як приклад лобіювання громадського транспорту. Воно від самого початку спрямовувалося на розширення цього виду перевезень. Однак ініціатори мусили пристосувати наперед заданий розв'язок до поточних визначень проблем, панівних у цій галузі, і створити можливості для ефективного політичного втручання. Спочатку транспортне лобі представило громадський транспорт як очевидну відповідь на потреби управління транспортом. Згодом, коли увагу громадськості привернув незадовільний

стан довкілля, то громадський транспорт постав як „екологічно чистий вибір”. А ще пізніше його пов’язали з проблемою енергетичного самозабезпечення [2, с. 181].

Останній потік – політичний. Він охоплює деякі структурні тиски та інституційні джерела зміни порядку денного, що обговорювалися раніше. Дж. Кінгдон згадує про „національний настрій” як про одну змінну величину, хоч і слабку, але важливу. Інші складові політичного потоку – це вибори, що вводять у гру новий уряд, призначення комісій та комітетів з окремих питань, чиї доповіді вчасно привертають увагу до проблеми, тиск зацікавлених груп і тактика лобіювання.

Ця модель встановлення порядку денного постулює, що згадані три потоки рухаються у „відрі для сміття” більш чи менш незалежно і зміщуються безладно непередбачуваним способом. Однак, коли три потоки зливаються, то створюються можливості, або вікна, якими можуть скористатися політичні організатори. Ними можуть бути керівники зацікавлених груп, університетські професори, журналісти, громадяни чи політики, готові дати хід своїм улюбленим пропозиціям, як тільки побачать для цього зручну нагоду. Таку нагоду можна передбачити (як у випадку інституційних змін, про що згадувалося раніше) або ні (як тоді, коли фокусувальна подія виводить проблему на передній план). Важливо мати на увазі, що вибір часу – це все, і політичні організатори повинні готуватися до „слухного моменту”.

На нашу думку, схема Дж. Кінгдона корисна і важлива, оскільки порушує два важливі питання: як проблеми з’являються в політичному порядку денному і як вони з нього випадають. На перше запитання вчений дає три відповіді. У першій він посиляється на макроструктурний рівень сил, що чинять тиск на уряд у зв’язку з конкретною проблемою або їх сукупністю. І важливо бути уважним до того, як ми концептуалізуємо цей процес. Великі сили не визначають проблеми, а лише створюють тиск, що започатковує процес встановлення порядку денного за певної сукупності обставин.

Друга відповідь – проста інерція. Політику і програму надзвичайно важко скасувати, бо фінансові зобов’язання та інші ресурси забезпечують посаду і вагу. Причина того, чому проблема випадає з порядку денного, часто є дзеркальним відображенням того, чому вона залишається в ньому. Проблема може зачахнути як стимул для дискусії через те, що сили, котрі її підтримували, більше не діють.

На нашу думку, слід дещо розширити типологію причин, що зумовлюють політичні зміни в країні: природні зміни у складі електорату, зміна партійних ідентифікацій, відхилення, пов’язані з поточними подіями та девіантна поведінка певних суспільних груп.

Політичне змагання з кожного питання відбувається у різних формах. З одного боку, це боротьба між групами за залучення уваги до певних

проблем, а з іншого — це може бути внутрішньогрупова боротьба щодо визначення специфічних шляхів вирішення однієї й тієї ж проблеми. Для того, аби зрозуміти механізм включення проблеми до порядку денного політичної влади, слід враховувати певний набір характеристик, пов'язаних із суб'єктами, що беруть участь в даному процесі, інституційною специфікою політичної влади, правилами та процедурами, що регламентують порядок включення питань до порядку денного.

Отже, передумови встановлення урядового порядку денного в кожній демократичній державі мають специфічну структуру. Водночас, за всієї розмаїтості способів політичного управління, дослідники виокремлюють низку типових чинників розробки політичного рішення (структурні тиски, інституційні процеси, непередбачувані події, які, в свою чергу, мають власні внутрішні складові).

Існує багато проблем, до яких уряд може проявити увагу. Але фактично тільки їх частина може бути присутня на політичній арені в певний час. В кожному складному суспільстві порядок денний не може контролюватися однією політичною групою — він є продуктом дискусії конкурентів.

На наш погляд, така дослідницька схема актуальна і для транзитивних суспільств, яким є, зокрема, Україна. Водночас необхідно враховувати, що в країнах такого типу процес структуризації економічного укладу ще триває. Ця політико-економічна тенденція знаходить закономірне відображення і в інституційній підсистемі політичної системи.

Література:

1. **Л. А. Пал.** Аналіз державної політики. — К.: Основи, 1999.
2. **John W. Kingdon,** *Agedas, Alternatives and Public Policies.* — Boston.: Little Brown and Co., 1984.
3. **Д. Стоун.** Парадокс політики: мистецтво ухвалення політичних рішень.—К.: Альтернативи, 2000.

Релігійний фактор у політичному просторі США

Олена Романова,
головний спеціаліст
Національного інституту
стратегічних досліджень

Проблема регулювання законодавчих та практичних основ партнерства влади, суспільства і релігійних організацій віддавна породжує дискусії як у суспільстві, так і в наукових колах. Часто причиною цього в нашій країні, зокрема, стає різне тлумачення принципу відокремлення Церкви від держави, закладеного в Конституції України. Чимало фахівців трактують його як необхідність тримати релігію у стінах храмів, не допускати Церкву до участі в активному громадському житті. Захисники такої позиції іноді посилаються на досвід таких країн, як Франція і США. Проте ознайомлення з традиціями легітимізації актуальної політики в США спростовує таке трактування.

„США перестали бути лише нацією. Тепер це – релігія”. Така теза міститься в статті Дж. Монбіота „Америка – це релігія”, надрукованій в британській газеті „The Guardian” [1]. Релігійні мотивації, якими все більше пронизується політика адміністрації Дж. Буша-молодшого, викликають пильний інтерес аналітиків на обох берегах Атлантики, підігрівають дискусії щодо місця і ролі релігії в сучасному демократичному суспільстві.

Сполучені Штати країна, безумовно, не ідеальна. Але ж дуже багато що в сьогодиншньому світі залежить від рішень, які приймаються у Білому домі та на Капітолійському пагорбі. У будь-якому випадку, країна, що грає нині на світовій арені „першу скрипку” в політиці, економіці, науці, заслуговує на те, щоб знати про неї більше. Знання про становище Церкви в США, її вплив на політику країни є для України корисним ще й з точки зору досвіду держави, у якій домінує сепараційний тип державно-церковних відносин.

Ще на початку своєї історії американці відмовились від панівної в ті

часи в багатьох країнах Європи концепції державної релігії, тобто релігії, яка користується пріоритетною підтримкою держави. Принципи, які батьки американської Конституції визначили як основу для врегулювання відносин між релігією й політикою, викладені в статті VI Основного закону США та закріплені Першою поправкою до неї. Стаття VI закінчується тезою: „Не може вимагатися належність до котроїсь релігії як умова, щоби обіймати ту чи іншу посаду або виконувати певні громадські обов’язки в Сполучених Штатах”. Відповідно, розділення Церкви і держави постулює Перша поправка до Конституції, в якій говориться: „Конгрес не повинен ухвалювати законів, що запроваджували б будь-яку релігію чи забороняли б вільне відправлення релігійних обрядів” [2, с. 146]. Сукупність цих положень вже понад два століття вважається в США гарантією свободи віросповідання, захистом Церкви від втручання держави в її справи.

Поправку сформульовано досить чітко. Відтак, на перший погляд, може здаватися, що релігійні об’єднання в США відіграють малопомітну роль у життєдіяльності суспільства й держави. Понад те, сьогодні США вважаються країною, де принцип розділення держави і Церкви втілюється значно повніше й послідовніше, аніж у Європі. Проте – закріплення такого розділення було релігійно мотивованим.

Автори Першої поправки Дж. Медисон і Т. Джефферсон аж ніяк не збиралися вилучати релігію з політичного життя. Єдине, що зафіксовано в Конституції, так це те, що держава, в особі уряду, не повинна дотримуватися якоїсь **конкретної** позиції в релігійних питаннях. Положення Конституції базуються на переконанні, що Церква і державна влада виконуватимуть свої функції краще, якщо не залежатимуть одне від одного. Розділення мало на меті не ізолювати, а **зміцнити** Церкву за умови, що її діяльність зосереджуватиметься у релігійній сфері. Політичні мислителі США вважали цю потужну сферу важливою базою для зміцнення демократичної системи влади. Ще А. де Токвіль зауважував, що не можна зрозуміти американського суспільства, не зауваживши його міцної релігійної основи, яка робить можливою демократичну систему [3].

Конфесійна палітра сьогоденної Америки досить строката. За оцінками Інституту Дж. Геллапа, понад 160 мільйонів американців заявляють, що належать до якоїсь конфесії. Римська католицька церква є найбільшою – вона налічує 60 мільйонів вірних. Загальна ж кількість послідовників протестантських церков сягає 94 мільйонів, але вони належать до 220 різних течій. Близько 4 мільйонів євреїв заявляють про свою належність до юдаїзму. В США проживає також 4 мільйони мусульман [4].

Більшість сучасних американців вважають себе однією з найпобожніших націй у всьому промислово розвиненому світі – щодо рівня визнання релігійних вірувань та відправлення культу. Унікальність США, на їхню думку, в тому, що при високій освіченості населення рівень

релігійності в країні також високий – на відміну від інших країн, де релігійність обернено пропорційна рівневі освіти [5]. Можна погоджуватися чи ні з такими твердженнями, але не визнавати своєрідності та унікальності американського досвіду неможливо.

Розвиток американської державності виробив власні історичні традиції, які, на відміну від Європи, ніколи не вимагали повної секуляризації політичного простору. Безперечно й те, що релігія в США не вважається „приватною справою”. Іноді навіть фахівцям з конституційного права важко провести чітку межу між тим, де закінчується американська держава та розпочинається Церква. Деякі аспекти релігійності по-американськи мають вигляд навіть демонстративних. Загальновідома схильність громадян США виявляти свій патріотизм і приналежність до американської нації великою кількістю зовнішньої атрибутики. Чимало таких атрибутивних проявів має і їхня віра в Бога.

Девіз „В Бога ми віруємо” („In God we trust”) друкується на грошових знаках США і спрацьовує як національний. Більшість американських громадян сприймає свою країну як Божу („God's own country”), а президентські промови традиційно закінчуються формулою „Бог благословляє Америку” („God bless America”). Закони багатьох штатів зобов'язують державні школи починати кожний навчальний день з виголошення учнями присяги вірності американському прапору. У тексті присяги є неодмінне – „під Богом” („under God”).

Кожен з цих символів має свою історію. Так, девіз „В Бога ми віруємо” на американських монетах з'явився ще 1908 року. Закон щодо цього було прийнято внаслідок наполегливих вимог Християнської коаліції. Після закінчення кривавої громадянської війни ця впливова група активно мусувала тезу, що національна трагедія була не чим іншим, як карою Божою за нехтування християнськими цінностями, зокрема й з боку американського уряду [6].

Політичні ініціативи американської влади середини XX століття мали притаманне тому часові ідеологічне забарвлення. 1956 року, у розпал „холодної війни”, Конгрес ухвалює резолюцію про поновлення формули „В Бога ми віруємо” як національного девізу. Того ж року президент підписує цю резолюцію, і вона набуває сили закону. Нововведення мотивувалося, зокрема, прагненням продемонструвати принципове несприйняття американцями комунізму, який наполегливо пропагував атеїзм, а також несприйняття позиції європейських демократій, котрі, на думку багатьох американців, християнські цінності вшановували переважно формально. Теза „атеїстичні комуністи” повторювалась так часто, що в американському суспільстві ці поняття стали сприйматися як синонімічні. Більшість громадян США вважала атеїзм, так само, як і комунізм, явищем антипатріотичним та антиамериканським. Поновлений

дев'ять з 1957 року почали друкувати спочатку на однодоларових купюрах, а з 1966 – і на купюрах усіх номінацій [7].

В контексті „холодної війни” з новим натхненням зазвучала присяга зірково-смугому знамену. Щоранку мільйони школярів, поклавши руку на серце, промовляють урочисті слова про вірність прапоріві Сполучених Штатів Америки – тобто державі, яку він символізує. Уперше цю присягу було виголошено ще у жовтні 1892 року, в день святкування відкриття Колумбом нового континенту. На початку 1950-х її текст доповнюється словами „під Богом” („under God”) – після слів „єдина нація” („one nation”). 1954 року Конгрес офіційно затвердив зміни. Для багатьох законодавців слова „під Богом” означали різницю між Сполученими Штатами та атеїстичним Радянським Союзом. Такої ж думки дотримувався й тодішній президент США Д. Ейзенхауер. Він сказав про це на церемонії офіційного підписання нового статуту присяги. Вважаючи багатьох землян інтелектуально обмеженими через їхню прихильність до матеріалістичної філософії, Д. Ейзенхауер підтвердив значущість релігійної віри як важливої складової американської спадщини. „Ми будемо постійно зміцнювати цю духовну зброю, яка завжди буде наймогутнішим ресурсом нашої країни у мирі та у війні,” – виголосив президент [8].

Ще однією протиположною комуністичній ідеології стало встановлення 1952 року Національного дня молитви, який доти проводився нерегулярно. Пізніше, 1988 року, Конгрес затверджує спеціальну регулярну дату проведення такого дня – перший вівторок кожного травня. На важливості цього ритуалу наголошує і нинішній президент США Дж. Буш. В одному із своїх звернень до нації він, зокрема, проголосив: „Я, Джордж Буш, президент Сполучених Штатів Америки, на підставі законних повноважень, наданих мені Конституцією та законами Сполучених Штатів, проголошую 2 травня 2002 року Національним днем молитви. Я закликаю американців просити Божого захисту, висловлювати вдячність за наше благословення та шукати морального і духовного оновлення. Я закликаю всіх наших громадян об'єднатися в цей день у дотриманні відповідних програм, церемоній та заходів” [9].

Однак, попри все, не слід перебільшувати значення цих ритуалів і символів у житті американців. Питання про конституційність використання в державних документах і національних символах згадування про Бога досить часто фігурує в судових справах. Положення щодо розділення держави і Церкви, дія Першої поправки до Конституції, проблеми толерантного сприйняття всіх віросповідань – ці та інші питання дискутуються в численних державних і громадських організаціях. Багато громадян дотримується думки, що теза „В Бога ми віруємо” не стосується вірних нехристиянських конфесій, а відтак ображає почуття, скажімо, агностиків, атеїстів, буддистів, індуїстів і т. д. Дехто вважає, що офіційне

використання девізу порушує принцип розділення держави і Церкви, а отже є незаконним. Це питання, до речі, тричі розглядалося в судових процесах (1970, 1979 та 1994 рр.). В результаті офіційне використання девізу було визнано таким, що не суперечить Конституції. Судді сходилися на думці, що девіз не засвідчує підтримки релігії на державному рівні. В одному із судових рішень, зокрема, стверджувалось, що національний девіз та гасло на грошах „В Бога ми віруємо” не містить у собі нічого, що нагадувало б демонстрацію релігійності: його використання має патріотичний характер [7].

Нещодавно в суді було визнано таким, що не суперечить Конституції, і згадування Бога в тексті присяги американському прапору. Позивач М. Ньюдоу з штату Каліфорнія не раз вимагав вилучити з присяги згадку про Всевишнього. Влітку 2002 року йому вдалося добитися підтримки в судах нижчої інстанції. Однак рішення на користь М. Ньюдоу викликало негативну реакцію Білого дому та Конгресу, а відтак було опротестоване міністерством юстиції у Верховному суді [10].

Цілком очевидно, що ставлення до релігії традиційно відіграє в США неабияку роль у побудові політичної кар'єри. Відповідно, релігійні ініціативи президентської адміністрації – явище для Америки зовсім не нове. Всі 43 президенти Сполучених Штатів були віруючими. (Дж. Кеннеді був католиком, решта – представниками протестантських номінацій). Побутує думка, що релігійна активність президента Дж. Буша-молодшого є лише продовженням політики його попередника – Б. Клінтона. Так, професор права М. Гамільтон твєдить, що всі релігійно аргументовані ініціативи Дж. Буша простежувалися ще в позиції адміністрації Б. Клінтона. Б. Клінтон підготував відповідну платформу, а Дж. Буш використовує її [11]. На підтвердження цієї думки нагадується підписання Б. Клінтоном Закону про відновлення релігійної свободи (The religious Freedom restoration Act of 1993), Закону про захист релігійної свободи та добровільних пожертвувань (The Religious Liberty and Charitable Donation Protection Act of 1998), нормативне забезпечення дозволу на виділення федеральних коштів для підтримки деяких соціальних програм релігійних груп тощо.

Релігійні погляди нинішнього американського президента простежуються у всій ідеології його діяльності. Проблема особливо актуалізується у світлі наступних президентських виборів. Є всі ознаки того, що релігійний фактор у нинішніх президентських перегонах використовуватиметься значно активніше, ніж раніше. Політичні спостерігачі відзначали, що релігія „відіграє більшу роль цього року, ніж у будь-якій кампанії після 1960, коли президентом було обрано католика – Дж. Кеннеді”. Разом з тим, багатьох в США така ситуація не дивувала. Як сказав один із сенаторів, „це є найбільш релігійна країна у світі, але іноді ми намагаємося приховувати цей факт” [12].

Вагомість впливу релігії на виборців підтвердили й опитування, що проводилися під час виборчої кампанії 2000 року. Наведені нижче дані оприлюднені Інтернет-виданням „The Columbus dispatch on-line newspaper” у вересні 2000 року:

У прийнятті рішення „За якого кандидата голосувати?” наскільки для вас важливим, серед інших, є фактор щодо ...			
	релігійної віри кандидата?	позиції кандидата щодо підтримки морального клімату в країні?	довіри кандидата Біблії як слову Божому?
Дуже важливий	30 %	65 %	43 %
Досить важливий	28 %	25 %	25 %
Не дуже важливий	16 %	5 %	12 %
Не важливіший, ніж інші	25 %	4 %	17 %

Майже троє з кожних п'яти респондентів відповіли, що релігійність кандидатів у президенти впливає на прийняття рішення щодо особи, за яку віддається голос. Ще 90 % вважали важливою позицію кандидата щодо підтримки морального клімату в країні – фактора, близько пов'язаного з релігійною вірою.

Дані опитувань тільки підтверджують думку професора Джорджтаунського університету К. Уїлкокса, автора кількох книг про відносини релігії й політики, який вважає, що жоден кандидат у президенти не переможе, якщо не звертатиметься до віруючих виборців. Американці, на його думку, жадають, аби їхній президент – і взагалі всі вищі посадовці – були хоч до певної міри релігійними. При цьому виборці не дуже переймаються, до якої саме християнської конфесії належать вищі посадовці [13].

Під час передвиборчих дебатів 2000 року Дж. Буш назвав Ісуса Христа своїм улюбленим філософом, який відізвався в його серці. Подібні нехитрі публічні сповіді допомогли Дж. Бушеві-молодшому отримати необхідну підтримку. Чи допоможуть йому численні релігійно аргументовані політичні ініціативи обійняти цей пост удруге? Наразі густий релігійний присмак промов Дж. Буша вже викликає дратівливе нерозуміння у частини американських політиків. Навіть ієрархи багатьох християнських конфесій стурбовані змішуванням релігії і політики, яке превалює в офіційних заявах Вашингтона. Але ж обирає главу держави не вузьке коло яйцеголових, а багатомільйонний електорат. Звичайний виборець далекий від політики. Він часто чує лиш те, що воліє почути. На запитання „Чи вважаєте ви, що Америка була б кращою країною, якби релігія мала більший вплив на повсякденне життя?”, 75 % громадян відповіли „Так” [12]. Тому не буде великим ризиком прогнозувати другу перемогу Дж. Буша в президентських перегонях. Пересічний американець скоріш

відреагує на його розповіді про багатогодинні молитви, аніж на аналіз його помилок у політиці.

Література:

1. **Monbiot D.** America – is a religion. – <http://www.guardian.co.uk.usa/story/0,12271,1007813,00.html>
2. **Карп Д. П.** Конституція Сполучених Штатів Америки : Посібник для всіх / Пер. з англ. О. М. Мокровського. – К.: Веселка, 1993. – 192 с.
3. Разделение и взаимодействие: религия и политика в США (интервью с Кеннетом Д. Уолдом). – <http://usinfo.state.gov/journals/itsv/0397/ijsr/rjart7h.htm>
4. U. S. Society and values. Vol. 2, No. 1, March 1997 – <http://usinfo.state.gov/journals/itsv/0397/ijsr/rjart4h.htm>
5. **Джордж Гэллап-младший.** Останутся ли жизнеспособными американские церкви в следующем столетии? – <http://usinfo.state.gov/journals/itsv/0397/ijsr/rjart6h.htm>
6. In God we trust? – http://atheism.about.com/library/FAQs/cs/blcsm_gov_motto.htm
7. U. S. national mottoes: history and constitutionality. – http://www.religioustolerance.org/nat_mott.htm
8. One Nation under God? – <http://rewforum.org/religion-schools/pledge/backgroundunder/pdf>
9. National Day of Prayer Proclamation. – <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2002/04/20020426-2.html>
10. Религия и СМИ – <http://www.religare.ru/news9656.htm>
11. **Hamilton M.** „Why President Bush’s „New” Emphasis on religion Is hardly New”. – <http://writ.news.findlaw.com/hamilton/20030522.html>
12. Religion taking prominent role in 2000 election. – <http://www.dispatch.com/news/newsfea00/sep00/415284.html>
13. Религия и президентские выборы 2004 года (интервью с профессором Уилкоксом). – http://www.nrs.com/news/evets/usa/200604_93523_38517.html

Центральна Азія як зона перетину інтересів конкуруючих держав

Ігор Ткаченко,
аспірант Інституту світової економіки
та міжнародних відносин
НАН України

Динамічний розвиток процесів глобалізації, а також зміни в системі міжнародних відносин, які відбуваються останнім часом, позначаються на економічній і політичній активності провідних акторів світової сцени. Вони, зокрема, все більше уваги приділяють країнам Центральної Азії. У статті розглядаються питання, пов'язані зі змінами в стратегії світових та регіональних держав-лідерів стосовно Центральноазійського регіону.

В Україні політичні проблеми глобалізації ретельно досліджуються такими вченими, як Р. Джангужин, Ю. Павленко, Ю. Пахомов, В. Гура, Ю. Кримський та інші. Російські дослідники (А. Малащенко, А. Литвинова, А. Васильєв) у цьому контексті звертаються, зокрема, до особливостей перебігу політичних процесів у Центральній Азії. Природно, що ці проблеми перебувають і в осерді зацікавлень представників центральноазійської наукової школи, таких, зокрема, як М. Лаумулін і С. Шарапова. Не обходять увагою політичних проблем регіону й західні вчені (М. Шплехер, А. Коен, Л. Беддоес та інші).

Однак аналіз праць, присвячених проблемам Центральної Азії, дає підстави зробити висновок, що науковці й досі не склали цілісного уявлення про політичне майбутнє цього важливого регіону.

Проблема полягає в тому, що світовим лідерам для вироблення стратегії відносин з центральноазійськими країнами необхідно брати до уваги особливості їх цивілізаційної природи. Без врахування цього фактора навіть керівній еліті країн регіону неможливо сформулювати ефективну зовнішньополітичну стратегію.

Зважмо: Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан і Туркменистан посідають важливе стратегічне положення на планеті, володіють багатючими природними ресурсами. І тому вони цікаві

провідним світовим акторам. Але їм, цим акторам, при формуванні своєї політики необхідно враховувати дві обставини. Так, в конституціях центральноазійських країн задекларовано мету – побудувати демократичні держави. Але, по-перше, за всіма політичними ознаками нинішні тамтешні режими не є демократичними. В країнах регіону не існує сталих державних інститутів [1]. Ці нові держави очолюють ті ж лідери, що й за радянських часів. По-друге, в регіоні перетинаються інтереси світових нафтових монополій, в тому числі й російських. По-третє, на цій території сходяться Європа і Азія, християнство та іслам. А поруч – динамічно зростаюча світова держава Китай, розбурханий Афганістан, фундаменталістська ісламська республіка Іран, світська мусульманська держава Туреччина. Як зазначає Л. Беддое, „комбінація великих особистостей, великих грошей та великих амбіцій нафтової промисловості в Центральній Азії створює сильнодіючу суміш [2]”.

Важливою обставиною, яка спонукає великі держави звертати пильну увагу на країни Центральної Азії, є те, що Іран та Ірак сьогодні практично закриті для розгортання світового нафтового бізнесу [3]. Певний (відносно слабкий) інтерес до цього регіону з боку світових транснаціональних корпорацій (ТНК) можна було зафіксувати відразу після проголошення середньоазійськими радянськими республіками державної незалежності. Так, компанія „Шеврон” ще 1993 року підписала угоду про розвиток Тенгізу – величезного родовища нафти на заході Казахстану. З 1998 року до цього проекту приєдналася ТНК „Мобіл”. Досить потужне родовище Карачаганак на півночі Казахстану розвивається консорціумом за участю „Бритиш газ”, „Аджип”, „Тексако” та „Лукойл”. Три найбільші нафтові родовища Азербайджану управляються консорціумом з дванадцяти компаній, серед яких „Бритиш петроліум” та „Амоко”. Туркменистан 1996 року виставив на тендер більше десятка нафтових ділянок у зоні Каспію.

Однією з головних перешкод на шляху реалізації нафтових і газових проєктів є те, що всі діючі нафто- і газомагістралі пролягають через Росію (за винятком газопроводу Туркменистан – Іран), забезпечуючи їй можливість утримувати країни Центральної Азії в орбіті власних інтересів. І Росія цим користується. Так, ще у 1995 – 1996 роках „Газпром” відмовлявся експортувати туркменський газ на західні ринки.

В останні роки окреслилася зміна пріоритетів провідних світових держав у країнах центральноазійського регіону. Одна з основних причин – події в США 11 вересня 2001 року. Як зазначає О. Брагіна, „теракти у вересні 2001 року докорінно змінили стратегічні пріоритети в світовому масштабі. Рішуча підтримка Росією дій США проти терористичних організацій в Афганістані, отриманий ними дозвіл на використання повітряного простору країн Центральної Азії, так само, як і розміщення в Киргизії і Таджикистані військових контингентів, навчання спецпідрозділів Грузії американськими інструкторами засвідчили, що

насталася якісно інша фаза у відносинах з новими незалежними державами Центральної Азії та Закавказзя” [4].

Слід мати на увазі, що Росія, незважаючи на стратегічні зміни політики США в Центральній Азії, все ж дотримується дуалістичної позиції. Так, на думку узбецьких дослідників, „...враховуючи свої можливості, сьогодні Росія прагне діяти в регіоні чужими руками. Користуючись моментом, вона стає головним енергетичним партнером країн Заходу, будучи впевненою, що за будь-якого політичного розкладу історично близька до неї Центральна Азія для балансу в геополітичному плані потребуватиме підтримки з боку Росії. Який би актор (США, Китай) не став у регіоні провідним, будь-яка з цих держав буде зацікавлена в Москві, виходячи з логіки теорії балансу, котрий понад усе сприяє створенню стабільності” [5]. Виходячи з цього, можна припустити, що Російська Федерація ще не програла у стратегічному суперництві з Заходом у Центральній Азії, незважаючи навіть на військову присутність США в регіоні. Навпаки, виходячи зі своїх геополітичних інтересів і теперішніх можливостей, вона зацікавлена у військовій участі США в регіоні, оскільки це дає їй низку переваг.

Цікавою в контексті зіткнення інтересів Росії та США в Центральній Азії є думка американських дослідників. Вони вважають, що „узбецькі та зарубіжні аналітики мають визнати, що американські інтереси в цій країні в перспективі будуть поміркованими. У країн регіону немає енергоресурсів, які можна було б експортувати за межі регіону, а золото і бавовна в достатній кількості є і в інших країнах. Доти, доки влада Узбекистану тримає під контролем ісламістів і наркоторговців, США не має особливих підстав знову розпочинати „велику гру”, хоча багато хто в регіоні на це сподівається. Плани відносно відродження Великого шовкового шляху в рамках проекту ТРАСЕКА (або іншим чином) не приваблюють ні економічно, ні з комерційної точки зору. Те ж саме, навіть, з більшими підставами, можна сказати і про значно менші (за територією, кількістю населення тощо) та віддаленіші гірські республіки – Киргизстан і Таджикистан. І, схоже, президент Киргизстану Аскар Акаєв це розуміє: він зробив низку заяв, у яких запевнив Росію в міцності їх давніх відносин. Природно, це не перешкоджає налагоджувати наукові і культурні контакти, які США підтримують майже з усіма країнами світу. Але все це зовсім не знімає побоювань Тегерана, Москви й Пекіна відносно того, що США прагнуть встановити в Центральній Азії своє панування” [6].

Слід зазначити, що останнім часом держави Центральної Азії привертають значну увагу розвинених країн Заходу саме у зв’язку з широкомасштабною кампанією боротьби з тероризмом, проголошеною США. Побутує думка, що „...найвірогідніший на теперішньому етапі виклик, що вимагає колективної відповіді, виходить від міжнародного тероризму. Американці розуміють, що не змогли б провести операцію в

Афганістані, якби не підтримка та допомога Росії і центральноазійських держав. До повного врегулювання в Афганістані ще далеко, а Сполучені Штати, знову ж таки на думку самих американців, повинні й надалі спиратися на Москву та її союзників у Центральній Азії. Враховуючи глобальні масштаби терористичних мереж, Вашингтону доведеться й у майбутньому співпрацювати з десятками держав у різних куточках світу” [7].

Проте, якщо об’єктивно оцінювати інтереси великих держав у Центральній Азії, то, окрім боротьби з тероризмом, можна помітити й інші переваги цього регіону, які приваблюють великих акторів світової сцени. До них впевнено можна зарахувати інтереси, пов’язані із зоною Каспійського моря. Цікавою видається думка представника Державного департаменту США С. Манна, висловлену 2002 року на міжнародній конференції з правового врегулювання режиму Каспійського моря. Він назвав дві обставини, що обумовлюють значний інтерес, принаймні США, до країн каспійського басейну. С. Манн вважає, що „перша причина є географічною. Країни каспійського регіону розташовані на стратегічному перехресті – між Китаєм, Росією, Південною Азією та Іраном. Відтак держави Середньої Азії відчують загрозу з боку Аль-Каїди, а також потерпають від талібського фундаменталізму, тероризму і наркотовітлі. До початку військових дій Афганістан постачав 70 % світового героїну. Саме він був головним його постачальником у Росію та Європу. Значна частина наркотиків транспортувалася через Середню Азію.

Друга причина – геологічна. У каспійському регіоні зосереджено великі запаси нафти й газу. Політика мого уряду [8] полягає в тому, щоб приділяти, в розумних межах, увагу каспійському регіонові” [9].

Отож політику Сполучених Штатів стосовно Центральної Азії можна визначити як таку, що заснована на двох базових принципах:

³⁵₁₇ Сполучені Штати зацікавлені, щоб у Центральній Азії склалися й стабілізувалися демократичні держави;

³⁵₁₇ найближчим часом США можуть розпочати нову „велику гру”, призом якої буде панування в Середній Азії та на Кавказі. Вони проводитимуть власну політику диверсифікації трубопроводів як засіб забезпечення самостійного вибору зовнішньополітичних союзників.

Треба відзначити, що одним з найважливіших факторів впливу в Центральній Азії, крім країн Заходу, Російської Федерації та Китаю, є Індія. Це обумовлюється історичними традиціями. Міжцивілізаційні процеси, які відбувалися в часи Великого шовкового шляху, суттєво позначилися на взаємовідносинах країн регіону та Індії. Про них не забули і в ХХІ столітті. Міністр закордонних справ Індії Яшвата Сінх зазначає: „Зв’язки Індії з Центральною Азією забезпечують умови для створення ефективних взаємовідносин з країнами регіону, разом з якими ми відшукуємо нові можливості співробітництва та прокладаємо нові

торговельні шляхи на землі, в повітрі і на морі. Індія однією з перших встановила дипломатичні відносини з державами Центральної Азії. Від самого початку Індія брала участь у Конференції із взаємодії та створення довіри в Азії (СІСА). Ми також зацікавлені в участі в Шанхайській організації співробітництва (ШОС)” [10].

Отже можна стверджувати, що Індія з її високою динамікою економічного розвитку, стає активним гравцем на центральноазійському геополітичному полі. Із зростанням економічного потенціалу вона збільшуватиме вплив на країни Центральної Азії, врівноважуючи до певної міри вплив Росії.

Власні інтереси в Центральній Азії чітко окреслює і Китай. Безпосереднє сусідство з цим регіоном, активна участь у створенні ШОС, активізація економічної співпраці дозволяє КНР нарощувати вплив у більшості центральноазійських країн. Президент Киргизької Республіки А. Акаєв якось зазначав: „Унікальні за своїм характером дружні відносини здавна існують з Китаєм, у чому я знову впевнився в ході візиту до Пекіна. Там ми підписали договір про добросусідство, дружбу і співробітництво” [11].

Слід мати на увазі, що навіть потужні азійські країни, плануючи або розпочинаючи реалізацію певних проектів на просторах Центральної Азії, нашкоджуються на численні проблеми, з яким не просто впоратися. Так, зокрема, Китай виношував план будівництва великого нафтогону із Західного Казахстану до Сінцзяну й далі до Пекіна. „Казахів можна купити, – писав М. Шплехер, – але чи зможуть вони залишатись купленими? Поряд з великою кількістю нафти, необхідної Піднебесній, основний політичний інтерес КНР в Казахстані і Киргизстані – це постійний контроль над уйгурськими активістами, які живуть у цих та інших центральноазійських країнах. Щоб забезпечити свої інтереси, Пекін вкладає в Казахстан і Киргизстан чимало коштів. Звичайно, необхідності у значній військовій присутності Китаю в регіоні поки що немає, особливо тому, що й без того ця країна з її величезним населенням вселяє жах у своїх сусідів” [12].

Інший американський дослідник, М. Олкотт, розглядаючи ситуацію з визначенням пріоритетів світових лідерів стосовно країн Центральної Азії на початку 1990-х років, відзначав, що „...Захід вбачав у Росії країну, яка наводитиме порядок в державах Центральної Азії. Однак нафта зіграла свою роль в перегляді політики Заходу на 180 градусів, і держави Центральної Азії стали стратегічно важливими” [13].

Незважаючи на увагу, яку приділяє Захід країнам Центральної Азії, одним з основних чинників економічної, а отже й політичної активності в регіоні є активність самих центральноазійських держав. У цьому контексті особливо важлива проблема модернізації економічних систем. Так, побутує думка, що „до того часу, як Сполученим Штатам можна буде

підійти до питання про розумне інвестування, прикаспійським країнам необхідно продавати власні вуглеводневі скарби найбільш ефективним способом. Це підводить нас до питань про трубопроводи та до необхідності розвитку альтернативних експортних трубопроводів для їхньої нафти і газу” [14]. На думку С. Манна, основна проблема полягає в тому, що „в період незалежності всі трубопроводи, передбачені для експорту енергетичних ресурсів з цього регіону, що не має виходу до моря, прокладено з півдня на північ. Після здобуття незалежності ці країни опинилися в складному становищі, оскільки російські підприємства монопольно контролюють транспортування каспійських ресурсів. Саме тому уряд Сполучених Штатів підтримував концепцію спорудження нових трубопроводів як засіб зміцнення цих країн та сприяння їх процвітання й суверенітету” [15].

Відтак у 2003 – 2004 роках почали здійснюватися проекти з будівництва двох великих нафтогонів: Баку – Тбілісі – Джейхан, яким азербайджанська нафта піде через Грузію в Туреччину до глибоководного середземноморського порту Джейхан, а також газопровід на Шах-Деніз, котрим азербайджанський газ доправлятиметься до турецької мережі.

В контексті міжцивілізаційних процесів у Центральній Азії важливого значення набуває політика Туреччини в цьому регіоні. І сенс її не тільки у прокладанні нафтових та газових магістралей. Відома активна позиція цього регіонального лідера стосовно Азербайджану. Проте, як зазначає М. Лаумулін, „в ряду ісламських гравців у Центральній Азії Туреччина присутня за суто зовнішніми ознаками (хоча внутрішньополітичні тенденції на турецькій політичній сцені не дозволяють виключити того, що в майбутньому цю країну можна буде з повним правом віднести до ісламських держав)” [16].

На нашу думку, якщо глибше розглядати політику Анкари щодо країн Центральної Азії, то можна окреслити два основні критерії:

³⁵₁₇ по-перше, політика Туреччини в центральноазійському регіоні є частиною стратегії Заходу;

³⁵₁₇ по-друге, країни Центральної Азії у зовнішній політиці Туреччини розглядаються під кутом зору тюркського фактора (особливо виразно це проглядалося в першій половині 1990-х років).

Отож, підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що в системі міжнародних відносин, яка продовжує формуватися на початку ХХІ століття, країни Центральної Азії стають привабливими об'єктами, за які точитиметься боротьба між США та країнами Заходу, з одного боку, та Росією і Китаєм – з іншого. Слід відзначити також, що ця боротьба ускладнюється економічними чинниками, прив'язкою країн регіону до російських трубопроводів, що обмежує їх незалежність при виборі стратегічних партнерів.

Диверсифікація зовнішньополітичних партнерів центральноазійських країн залежить насамперед від диверсифікації джерел постачання нафти і газу з регіону, що в будь-якому випадку викликати спротив Російської Федерації, для якої контроль над нафтогазовим експортом з Центральної Азії означає збереження статусу регіонального лідера.

Водночас, незважаючи на економічні труднощі, за цивілізаційним спрямуванням країни Центральної Азії тяжітимуть до розширення відносин з такими потужними регіональними акторами, як Китай та Індія, з одного боку, та Іран – з іншого.

Література:

1. Грунтовний аналіз політичних систем країн Центральної Азії міститься в статті Л. Беддоеса в англійському журналі „Економіст” 1998 року. Порівнюючи конституційне законодавство країн Центральної Азії з реальною політичною системою, яка склалася в цих країнах, дослідник доходить висновку, що всі без винятку країни регіону мають недемократичні (клептократичні та нестабільні) політичні режими.

2. **Beddoes L. M.** Central Asia // Economist. - L. - 1998. - Vol. - 346. - N8054.- P. 1.

3. Незважаючи на те, що військова кампанія в Іраку завершилася ще 2003 року, автор вважає, що про активну діяльність світових ТНК з видобутку нафти в цій країні у найближчі роки говорити не випадає. Це пов'язано з нестабільною політичною ситуацією в країні, обумовленою, з одного боку, партизанською війною проти військ американців та їх союзників; релігійними протиріччями між представниками суннітів та шиїтів; з іншого боку – слабкістю іракської еліти, яка виявилася неспроможною прийняти повноту влади в країні з рук американської адміністрації.

4. **Брагина Е.** Формирование новой экономической общности России и постсоветского пространства // Мировая экономика и международные отношения. - №7.- 2003. - С. 83.

5. **Шарапова Севара.** Треугольник США – Западная Европа – Россия и Центральная Азия // Центральная Азия и Кавказ. - №1 (25).- 2003.- С. 79.

6. **Шплекер Мартин.** Экономика и безопасность государств Центральной Азии после 11 сентября 2001 года: скептический взгляд на ситуацию // Центральная Азия и Кавказ. - №1 (25). - 2003.- С. 46.

7. **Бажанов Е.** Неизбежность многополюсного мира // Международная жизнь. - №8. - 2003. - С. 49.

8. Йдеться про загальну концепцію зовнішньої політики США.

9. **Манн С.** Решения не должны ущемлять чьих-либо национальных интересов (Международная конференция „Каспий: правовые проблемы” // Международная жизнь. - №4. - 2002.- С. 23.

10. **Синха Яшвант.** Многополярный мир – наша общая цель // Международная жизнь. – №3. – 2003. – С. 46.
11. **Фокин Ю.** На пересечении интересов великих держав. Беседа с Президентом Киргизии // Международная жизнь. – №12. – 2002. – С. 38.
12. **Шплекер Мартин.** Экономика и безопасность государств Центральной Азии после 11 сентября 2001 года: скептический взгляд на ситуацию // Центральная Азия и Кавказ. – №1 (25). – 2003. – С. 48.
13. *Russia and Asia. The Emerging Security Agenda.* Ed. By G. Chufrin. – Oxford: Oxford University Press. – 1999. – P. 139.
14. **Манн С.** Решения не должны ущемлять чьих-либо национальных интересов (Международная конференция „Каспий: правовые проблемы” // Международная жизнь. – №4. – 2002. – С. 25.
15. **Манн С.** Решения не должны ущемлять чьих-либо национальных интересов (Международная конференция „Каспий: правовые проблемы” // Международная жизнь. – №4. – 2002. – С. 25.
16. **Лаумулин Мурат.** Исламские игроки на центральноазиатском поле: интересы близлежащих мусульманских государств в странах региона // Центральная Азия и Кавказ. – №2(26). – 2003. – С. 63.

Інститут президентства в Україні: стан і перспективи досліджень

Марія Кармазіна,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

З незалежненням України почався складний і суперечливий процес творення інститутів національної державності. Серед нових владних структур одним з перших, 1991 року, постав інститут президентства. Відтоді статус, правове поле та різні аспекти діяльності Президента, здійснюваної ним політики привертають пильну увагу науковців. Відтак на сьогодні вже нагромаджено значний фактаж та напрацьовано більш-менш об'ємний аналітичний матеріал стосовно функціонування інституту президентства.

Інтерес до новопосталого інституту влади проявляють не тільки українські дослідники, а й вчені інших колишніх республік СРСР [1]. Розвідки, з якими вдалося познайомитися, виконано у Вірменії, Білорусі, Казахстані та Росії. Враження від них далеко не однозначні. Для переважної їх більшості (зокрема, білоруських і казахстанських) характерна констатація фактів та, сказати б, „м'який” (у стилі „президент – Батько і Геній”) аналіз наслідків запровадження інституту президентства, особливістю якого є обґрунтування „доцільності”, „оптимальності”, „перспективності” політики того чи іншого президента, котрий владарює вже кілька конституційних термінів.

Дещо інша ситуація в Росії. Там науковці, відчуваючи специфіку моменту, проводять ґрунтовні, гостро критичні по відношенню до структур і політики президента В. Путіна дослідження (про що свідчать, приміром, публікації в журналах „Власть”, „Общественные науки и современность”, „Полис”). У них прямо вказується, що в країні „виборне самодержавство поступилося бюрократично-авторитарному режиму” [2], що В. Путін прийшов „всерйоз і надовго”, що його керована демократія ще не виявила своєї справжньої сутності, не заявила про себе, так би мовити, на повен

голос. А відтак відзначається, що тільки поки що газети „пишуть, що хочуть”, „садять без суду й слідства” **тільки декого** з олігархів (які „зарвалися”), що кордони **ще відкриті**, що **ще діє** „кілька політичних партій” [3]. Проте одночасно звучать й інші, сказати б, заспокійливі твердження, суть яких зводиться до того, що в Росії (на відміну від Західної Європи) „можлива інша – неліберальна – форма демократії” [4]. Для декого будь-яка демократія є загалом неприйнятною. Такі політики й політологи прагнуть відродити та зміцнити в масовій свідомості імперську ідею, заводячи мову про необхідність творення „ліберальної імперії”, або без обмовок заявляють, що „монархія потрібна Росії, як повітря” [5].

Для нас у цій ситуації цікаво, що в російській науковій, науково-публіцистичній літературі **спостерігається плюралізм думок, позицій, тверджень**. Дехто з російських дослідників ніби припускає, що „кисень невдовзі буде перекрито”, відтак працює багато, чесно, без недовомок. Інші ж готові сприйняти, зрештою, „демократію” (чи те, що так називатиметься) в тому вигляді, в якому її запропонує президент, або, навпаки, робити все, аби суспільство відійшло від демократичного облаштування влади як можна швидше й далі.

З урахуванням такої ситуації закономірно постає питання: в якому стані нині дослідження інституту президентства в Україні? Відтак, метою цієї статті є спроба охарактеризувати джерельну базу досліджень проблеми функціонування інституту президентства в Україні, аналіз ступеня та наслідків осягнення проблеми вітчизняними дослідниками і, зрештою, визначення кола питань, які потребують ретельного осмислення в подальшому.

Публікації стосовно інституту президентства в Україні можна поділити на **дві групи**. До **першої** віднесемо різні документальні матеріали (власне – **джерельну базу**). До **другої** – різнорівневі (за ступенем неупередженості висвітлення, науковості) публікації, присвячені осмисленню, оцінкам наслідків становлення і функціонування інституту президентства.

У межах **першої групи** виділимо кілька підгруп. До **першої підгрупи** відносимо документи стосовно запровадження та розвитку інституту президентства. Передусім – видання нормативного характеру. Серед них – Закони УРСР, оприлюднені у „Відомостях Верховної Ради УРСР” 1991 року; Закони України, Постанови Верховної Ради, Укази та Розпорядження Президента України, постанови Центрвиборчкому, офіційні статистичні дані щодо виборів Президента тощо, розміщені на сторінках „Відомостей Верховної Ради України”, „Урядового кур’єра”, „Голосу України”, „Офіційного вісника України” чи представлені на сайтах Президента України і Верховної Ради України.

До **другої підгрупи** відносимо документи (біографії претендентів на пост Президента, їхні виступи, інтерв’ю, звіти про доходи, матеріали Центрвиборчкому тощо), які містять відомості про кандидатів у

президенти України під час виборів 1991 [6], 1994 [7] та 1999 року [8]. Звернемо увагу на промовистий факт: публікації в пресі (їх кількість, інтенсивність, регіон поширення) є своєрідним індикатором інтенсивності виборчої кампанії того чи того претендента, інтересу мас-медіа і – опосередковано – суспільства до персони кандидата в президенти. Так, нам не вдалося, наприклад, відшукати в пресі (не партійній), що поширювалася 1991 року в Києві, жодного інтерв'ю чи статті, приміром, С. Гуренка. Тільки одним інтерв'ю (в „Правде України”) був представлений О. Бердник; двома документами – Л. Лутковський, В. Пилипчук, В. Яворівський; трьома – Л. Табурянський. Найбільше уваги мас-медіа приділяли Л. Кравчуку, Л. Лук'яненку і В. Чорноволу.

Третя підгрупа представлена безпосередніми зверненнями, виступами, інтерв'ю перших українських президентів – Л. Кравчука [9] та Л. Кучми [10] в Україні та за її межами. Для розуміння суті сприйняття першою особою держави – Президентом, з одного боку, дій соратників та опонентів, спрямованих на зміцнення чи послаблення інституту президентства, з другого – власного місця в системі влади у наступні роки (тобто після 1999 року), його оцінок інституту, персоніфікованим уособленням якого він є, корисним буде ознайомлення з книгами, що вийшли з-під пера Л. Кравчука [11] і Л. Кучми [12].

До **четвертої підгрупи** відносимо виступи (в тому числі – в стінах парламенту, ознайомитися з якими можна на сайті Верховної Ради в Інтернеті), інтерв'ю, статті, книги представників владних структур різних рівнів тощо [13]. В них віддзеркалився мало не весь спектр політичних „переживань”, настроїв „за” і „проти”, актуальних проблем українства. Прикметно, що серед названих осіб є люди, для яких державні справи в тому чи іншому варіанті завжди були пріоритетними. Є й ті, що прийшли в політику тільки в останнє десятиріччя (з бізнесу, науки тощо), чи яких політика „зачепила” найбезпосереднішим чином, звузивши, а відтак і обмеживши, чи, навпаки, розширивши межі сфери професійної діяльності. Осягнення в сукупності цієї багатопластової, різнохарактерної, неупередженої чи, навпаки, заангажованої в той чи інший спосіб творчості дає можливість з'ясувати сутнісні риси, тенденції розвитку інституту президентства не тільки загалом (за весь час його існування), але й в окремі відтинки часу, інколи дуже короткі, однак насичені подіями з їх неоднозначними наслідками.

Зорієнтуватися в масиві таких документальних матеріалів до певної міри допоможе чи не єдине поки що в Україні видання довідкового характеру – бібліографічний покажчик „Президент України” [14]. На його сторінках вміщено відомості про документи нормативного характеру, які з'явилися у 1991 – 1999 роках, і в яких відбився процес створення та функціонування інституту президентства. Тут оприлюднено також документи, в яких віддзеркалився хід виборів Президента України 1

грудня 1991 року, 10 липня 1994 року та 31 жовтня і 14 листопада 1999 року. Є й відомості щодо публікації звернень, виступів, інтерв'ю Л. Кравчука та Л. Кучми.

До окремої – **другої** – групи, як вказувалося, відносимо публікації, присвячені осмисленню, оцінюванню наслідків становлення та функціонування інституту президентства. „Бібліографічний показник” допомагає зорієнтуватися, зокрема, в колі публікацій, що побачили світ у 1991 – 1999 роках на сторінках близько ста українських періодичних видань (найперше тих, котрі є у фондах Національної парламентської бібліотеки та Бібліотеки Верховної Ради України, і які, відповідно, потрапили на сторінки показника). Зрозуміло, що публікації, які потрапили чи не потрапили з якихось причин до показника, як і ті, котрі з'явилися уже в наступні роки (після президентських виборів 1999 року), досить різнопланові. Відтак їх відповідно „сортуюмо” й поділяємо на кілька підгруп.

До **першої підгрупи** відносимо матеріали, котрі побачили світ завдяки старанням журналістів на сторінках офіційних періодичних видань („Голос України”, „Урядовий кур'єр”), а також іншої розмаїтої (в ідейно-політичному, партійному, насамперед, плані) української періодики. Інтерес, з моєї точки зору, викликають, передовсім, видання, яким вдалося „жити” в інформаційному полі країни відносно довго (тижневик „Дзеркало тижня”, щоденні газети „День”, „Сільські вісті”, „Україна молода” та ін). На їхніх шпальтах чітко простежується еволюція означеного владного інституту і, головне, сприйняття його представниками різних політичних сил, верств населення тощо. Зрозуміло, що крім названих заслуговують на увагу й ті видання, яким з різних причин не судилося тривалого „періодичного життя” (в центрі чи регіоні), оскільки їхні публікації в одних випадках віддзеркалюють своєрідний „погляд”, реакцію, приміром, Заходу чи Сходу України на дії „центру” (президентські ініціативи й вчинки, заклики й застереження), а з іншого – є рефлексією самого „епіцентру політичного життя” на наслідки функціонування інституту президентства.

До **другої підгрупи** відносимо дослідження вітчизняних науковців – соціологів, істориків, юристів, політологів, спеціалістів з держуправління та ін. Аналізуючи їхні праці, не зайве пам'ятати, що суспільні науки у нас є ще значною мірою політично заангажованими, а науковці заради поліпшення свого жалюгідного матеріального становища вдаються до обслуговування тих чи інших політичних сил та їхніх лідерів. Тож інколи творам тих, хто претендує на статус науковця, бракує неупередженості [15]. Попри це можемо засвідчити: українські науковці нагромадили досить солідний обсяг знань стосовно інституту президентства, а також здійснили спроби (більш чи менш вдалі) аналізу його функціонування.

Передовсім виокремимо дослідження, присвячені сутності принципу

поділу влади в умовах демократії [16], інституційній природі державної влади та системі її політико-правових інститутів [17]. Коли знайомишся з цими працями, можеш тільки пожаліти, що аж на межі XX – XXI століть українці, відійшовши від настановлень попередніх епох, починають з'ясовувати найелементарніше.

Слід зупинитися на публікаціях, присвячених з'ясуванню сутності самого терміну „президент” [18], інституту президентства, його природи, особливостей функціонування в інших країнах – з різними системами влади: президентською, парламентською чи змішаною [19]. Окремо відзначимо публікації, присвячені з'ясуванню сутності інституту глави держави (в тому числі й президента) та його взаємодії з іншими владними інститутами [20].

Привертають увагу дослідження, в яких робляться спроби проаналізувати інститут глави держави (президента) в Україні в історичній ретроспективі [21]. Особливий інтерес становлять публікації, присвячені осмисленню проблеми необхідності (чи, навпаки, недоцільності) запровадження інституту президенства в Україні [22] та його становлення в першій половині 1990-х років [23], компаративному аналізу специфіки функціонування цього інституту в Україні та інших країнах (в умовах різних систем влади) [24].

Серед чільних дослідницьких проблем – проблеми, пов'язані із становленням та еволюцією конституційно-правового статусу Президента України [25], визначенням його місця та ролі в розвитку демократії, в системі влади [26], здійсненні загальнодержавної, регіональної, муніципальної політики [27], забезпеченні національної безпеки [28], а також з аналізом діяльності адміністрації Президента та інших структур, створених „при” Президентові [29]. Окрема увага зосереджується на проблемі іміджу Президента [30], створенні „політичних портретів” перших українських президентів [31].

Осібний масив публікацій – праці з проблеми розвитку парламентаризму в Україні, а також виконавчої і судової влади, ефективності державного управління. Науковці „паралельно” вдаються до висвітлення багатогранної діяльності Президента, його взаємин з іншими гілками влади тощо [32]. У багатьох публікаціях аналізується хід президентських перегонів (в основному – 1994 і 1999 років) [33].

Аналіз цього масиву публікацій дозволяє, найперше, зробити висновок щодо „дублювання” досліджень окремих аспектів проблеми функціонування інституту президентства (зокрема питання конституційного статусу Президента). Причина: дослідження не координуються. В результаті чимало важливих питань і досі недостатньо або й зовсім не висвітлено в науковій літературі. Так, малодослідженими лишаються питання суто методологічного характеру і, найперше, – в чому суть (ознаки, критерії, характеристики) політичних інститутів загалом та

інституту президентства зокрема. Впадає в око, що часто просто підмінюється (зокрема, в юридичній літературі) поняття „інститут президентства” (у значенні комплексу юридичних норм, які регулюють соціально-правові відносини) поняттям „інститут президента” (як державного органу). Політологи, вживаючи перше поняття, ухиляються від визначення його суті або використовують орієнтири, запропоновані юристами.

На нашу думку, продуктивніше було б звернутися до соціологічних підходів. Згідно з ними, „соціальний інститут” (у тому числі й „політичний інститут”) набуває розширеного, так би мовити, трактування і стає більш ємким поняттям. Він визначає широкий спектр соціально регульованої та організованої поведінки людей (стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, настановлень, які регулюють різні сфери людської діяльності та організовують їх в систему ролей і статусів, утворюючи соціальну систему [34]). Доцільно використовувати й методологічні розробки щодо сутності поняття „політичний інститут”, запропоновані західними політологами (наприклад, Г. О’Донеллом).

Наявність посади президента в структурі влади є чинником, який ускладнив розуміння науковцями й політиками суті форми правління в Україні. Спектр точок зору щодо особливостей форми правління надзвичайно широкий. Пропонується кілька варіантів-висновків: Україну визначають або як „президентську”, або як „напівпрезидентську”, або як „змішану” чи „президентсько-парламентську” республіку. Поверхнева, так би мовити, причина такого „різночитання” полягає в тому, що в Конституції України законодавець не закріпив Президента за жодною з гілок влади. Сутнісна ж – у тому, що дослідники, користуючись термінологією, розробленою в західній науці, вкладають у неї нові смисли, не вдаючись до жодних пояснень.

З урахуванням західного „наповнення” терміна, Україна не є президентською республікою хоча б тому, що одним із критеріїв президентської республіки є те, що Президент очолює виконавчу владу (як у США). Як не є й напівпрезидентською (змішаною), адже в ній Президент має поділяти функції (в межах знову ж таки виконавчої гілки влади) з Прем’єр-міністром.

Що ж до такого поняття, як „президентсько-парламентська” республіка (чи „парламентсько-президентська”), то це поняття є науково неспроможним для характеристики демократичної республіки, оскільки констатує поділ влади між двома „центрами”. При цьому один з „центрів” неодмінно домінує. (В такому випадку доцільніше говорити про одну з форм авторитарного, а не демократичного режиму). Слід відзначити, що „термінологічне сум’яття” характерне й для аналізу українськими дослідниками форм правління в країнах, приміром, Західної Європи.

Що ж до практичних політиків, то їхнє „політичне” невігластво

спричиняє прямі маніпуляції свідомістю електорату. Адже розгляд, наприклад, президентської форми правління „як нижчої форми організації держуправління (якщо оцінювати з позицій демократії)” [35], як і твердження, що „парламентсько-президентська модель є перехідною до парламентської”, не витримує жодної критики. Президентська республіка, як свідчить досвід США, може бути такою ж демократичною формою правління, як і змішана чи парламентська. Як може вона бути й далекою від демократії (декларується демократія, а правління здійснюється авторитарними методами). Що ж до „перехідності” „парламентсько-президентської” моделі як етапу на шляху до парламентської, то, як вказувалося, західні аналітики не відшукали такої форми правління в демократичному світі.

Серед інших питань, які вимагають уваги дослідників, є питання, пов’язанні з прискіпливим вивченням впливу Президента на пострадянське впровадження принципу розподілу влади, на темпи й ефективність інституціоналізації політичної влади в Україні та консолідацію українського політикуму. Необхідний (поза будь-якими вузькоідеологічними рамками) аналіз президентських ініціатив (наприклад, підстав, на основі яких український парламент міг би бути трансформований у двопалатний), методів керівництва (приміром, створення численних структур „при Президентові”, проведення акцій „під патронатом Президента”) та президентської риторики в тих чи інших випадках (наприклад, суджень щодо того, чому б українському Президентові не дозволяти собі вчинків, які дозволяє собі президент США).

Повчальним, думається, буде й компаративний аналіз внутрішньої і зовнішньої політики перших українських президентів, реконструювання особливостей соціально-політичних настроїв народу (в яких віддзеркалилася підтримка чи байдужість, страх чи спротив) як реакції на ті чи інші дії, вчинки, наслідки впроваджуваної українськими „президентами меншості” (обраними за результатами голосування у другому турі) політики. Урахування феномена „президент меншості” буде доцільним й у випадку, коли побажаємо збагнути засади конфліктогенного потенціалу інституту президентства в Україні. Цю проблему варто розглядати й крізь призму виконання/невиконання Президентом функцій гаранта Конституції.

Об’єктивний, неупереджений аналіз як окреслених, так і інших питань підведе до розуміння ключового з них – визначення оптимального статусу Президента в українському соціумі, обґрунтування доцільних меж його компетенції та встановлення переліку виконуваних ним політичних функцій.

Література:

1. Див., наприклад: **Авакян С. А.** Президент Российской Федерации: эволюция конституционно-правового статуса // Вестник Московского университета. – Серия 11. Право. – 1998. – №1; **Арутюнян Г. Г.** Институт Президента Республики Армения (сравнительно-правовой анализ). – Ереван, 1996; **Джунусова Ж. Х.** Республика Казахстан: Президент. Институты демократии. – Алматы: Жеты Жаргы, 1996. – 208 с.; **Елисеев Б. П.** Институт президента Российской Федерации. – М., 1992; **Майлыбаев Б. А.** Становление и эволюция института президента республики Казахстан: проблемы, тенденции, перспективы (опыт политико-правового исследования): Монография. – Алматы: изд-во „Арыс”, 2001. – 532 с.; **Мшавонян Г. А.** Президентская власть и разделение властей в полупрезидентской республике: опыт Армении // Государство и право. – 2000. – №1. – С. 87 – 97; **Окуньков Л. А.** Президент Российской Федерации. Конституция и политическая практика. – М., 1996 та ін.
2. **Шевцова Л. Ф.** Смена Режима или Системы? // Полис. – 2004. – №1. – С. 47.
3. **Лукин А. В.** Диктатура и жизнь // Там же. – С. 14.
4. **Шестопал Е. Б.** Авторитарный запрос на демократию, или Почему в России не растут апельсины // Там же. – С. 28.
5. **Ганапольский М.** Монархия нужна России, как воздух // http://ng.ru/politics/2004-05-25/2_monarchy.html
6. Наприклад: Владимир Яворивский: „Судьба Украины будет решаться 1 декабря” // Правда Украины. – 1991. – 14 сентября. – С. 1; **Гриньов В. Я** – ліберально-буржуазний політичний діяч // Демократична Україна. – 1991. – 16 жовтня. – С. 2; **Дяк О.** Гуренко буде гетьманом? // Молода гвардія. – 1991. – 4 жовтня. – С. 2; Здобудемо добробут розумом і працею: Мала програма кандидата в Президенти України І. Юхновського // За вільну Україну. – 1991. – 27 листопада. – С. 2; Леопольд Табурянський: „Знаю, що обраним не буду” // Київська правда. – 1991. – 23 листопада. – С. 1; **Лук’яненко Л.** Я з дитинства був в опозиції // Молодь України. – 1991. – 17 вересня. – С. 2; **Мокін Б.** Я – прихильник ринкової економіки // Вінницька правда. – 1991. – 5 жовтня. – С. 2; Олександр Ткаченко: „Шанс бути незалежним є. І гріх його не використати” // Київська правда. – 1991. – 6 листопада. – С. 2; Олесь Бердник: „Україну построишь без крови и проклятий” // Правда Украины. – 1991. – 17 окт. – С. 1; Програми кандидатів у Президенти: читайте, порівнюйте, вибирайте: (Л. Кравчук, В. Чорновіл, В. Гриньов, Л. Лук’яненко, І. Юхновський) // Вечірній Київ. – 1991. – 25 листопада. – С. 2 – 3; П’ять „Д” Леоніда Кравчука для нової України: Кілька штрихів до портрета на тлі передвиборчого марафону // Літературна Україна. – 1991. – 28 листопада. – С. 2; **Чорновіл В. М.** Україна: шлях до свободи // Демократична Україна.

– 1991. – 19 жовтня. – С. 3.

7. **Бабич В.** Це – мій час // Вечірній Київ. – 1994. – 28 травня. – С. 2; **Бабич В.** Как решать проблемы полуострова Крым // Правда Украины. – 1994. – 23 июня. – С. 2; Біографічна довідка Голови Верховної Ради України О. Мороза // Голос України. – 1994. – 20 травня. – С. 1; Коротка біографія Валерія Бабича // Голос України. – 1994. – 22 червня. – С. 16; **Кравчук Л.** Коли я стану президентом, то виступатиму... // Культура і життя. – 1994. – 18 червня. – С. 2; **Кучма Л.** Исполнительная власть должна быть в одних руках // Независимость. – 1994. – 6 июля. – С. 1; Лановий В. Передвиборча програма. Біографія // Голос України. – 1994. – 25 червня. – С. 1; Леонід Кучма – Президент України: [Підсумки виборів Президента України] // Голос України. – 1994. – 13 липня. – С. 1; Леонид Кучма: „Украина должна стать мостом между Западом и Востоком” // Всеукраинские ведомости. – 1994. – 28 мая. – С. 3; **Плющ І.** Моя програма як Президента України // Українська газета. – 1994. – 9 – 22 червня. – С. 1; Хліб духовний і матеріальний: [Передвиборча програма П. М. Таланчука] // Демократична Україна. – 1994. – 18 червня. – С. 1.

8. Автобіографія кандидата у Президенти України Базилюка О. Ф. // Голос України. – 1999. – 15 вересня. – С. 3; Александр Базилук: в доску славянин, в доску православный: По-украински может, но не хочет // Киевские ведомости. – 1999. – 11 сентября. – С. 5; Александр Ржавский: „Слабому духом богатство не по силам” // Комсомольская правда в Украине. – 1999. – 23 октября. – С. 4; Віталій Кононов: Буду політичним трупом, якщо сам зніму свою кандидатуру” // Україна молода. – 1999. – 29 жовтня. – С. 4; **Габер Н.** Нельзя терять русский язык: о предвыборной программе // Независимая газета. – 1999. – 10 сентября. – С. 5; Геннадій Удовенко: „Я найменш амбітний і найбільш толерантний” // День. – 1999. – 22 січня. – С. 2; Декларація про майно та доходи кандидата у Президента України, отримані у 1998 році: [Мороз О. О.] // Голос України. – 1999. – 22 травня. – С. 3; **Кармазін Ю.** „Ми на порозі тоталітарного режиму” // Голос України. – 1999. – 24 червня. – С. 3; **Марчук Є.** Чому українець став всесвітнім жебраком? Аналіз новітньої вітчизняної історії частково дозволяє дати відповідь на це питання // Голос України. – 1998. – 29 вересня. – С. 4; Олександр Ткаченко: „Державі потрібен господар, а не експериментатор...” // Хрещатик. – 1999. – 8 жовтня. – С. 4 – 5; **Онопенко В.** Діагноз хвороби – безвідповідальність держави // Голос України. – 1998. – 15 вересня. – С. 4; Симоненко П.: „Я уверен, что от главы государства практически все отвернутся” // Зеркало недели. – 1998. – 7 – 15 мая. – С. 2; Юрий Костенко: „Україну врятують не зони...” // Хрещатик. – 1999. – 20 серпня. – С. 4 – 5 та ін.

9. Див., наприклад: **Кравчук Л. М.** Виступ на урочитому засіданні Верховної Ради України 5 грудня 1991 р. // Голос України. – 1991. – 7 грудня. – С. 3; Його ж. Не поступаючись власним суверенітетом... // Молодь

України. – 1991. – 13 грудня. – С. 2; Його ж. У конфлікті з Чорноморським флотом винна тільки одна держава – Росія // Україна молода. – 1992. – 10 квітня. – С. 2; Його ж. Знайти формулу спільного життя // Голос України. – 1992. – 19 липня. – С. 2; Його ж. Шукаю рішення, які відповідали б інтересам України // Робітнича газета. – 1993. – 14 січня. – С. 1; Його ж. Есть верное средство сохранения независимости // Киевские новости. – 1994. – №8 (февр.). – С. 1 та ін.

10. Див., наприклад: **Кучма Л. Д.** Ми маємо останній шанс зупинити мафіонізацію українського суспільства: Виступ Президента України Леоніда Кучми на розширеній Колегії МВС України 5 серпня 1994 р. // Голос України. – 1994. – 10 серпня. – С. 3; Президент Украины Леонид Кучма: „За моей спиной 52-миллионный народ. Думая об этом, особенно чувствуешь, как тяжела шапка Мономаха”: Эксклюзивное интервью спецкору „Киевских ведомостей” Л. Жаловаге // Киевские ведомости. – 1995. – 25 февраля. – С. 1, 4 – 5; Його ж. Недостаточно провозгласить независимость, важно состояться: Интервью Президента Украины издателю „Нового русского слова” В. Вайнбергу // Зеркало недели. – 1997. – 5 июля. – С. 4; Його ж. Суверенна Україна – закономірний вияв історії / Стратегічна панорама. – 1999. – №3. – С. 3 – 11 та ін.

11. Див.: **Кравчук Л. М.** Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні. – К.: Інтеллект, 2001. – 192 с.; Його ж. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К.: Століття, 2002. – 392 с.; Леонід Кравчук: „Є така держава Україна”. Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Упорядк. та передм. М. Шпаковатого. – К.: Глобус, 1992. – 223 с.

12. Див.: **Кучма Л. Д.** Про найголовніше. – К., 1999. – 351 с.; Його ж. Україна – не Росія. – М.: Время, 2003.

13. Наприклад: Александр Лавринович: „Можно оказаться перед выбором без выбора” // Киевские ведомости. – 1999. – 19 мая. – С. 4; **Бродский М.** Такой милый трутень. Метаморфозы „конструктивной оппозиции” // Киевские ведомости. – 1999. – 17 июня. – С. 5; **Головатий С.** Вбивство України „на замовлення” хуторянства: про драму Руху і реалізм у політиці // День. – 1999. – 7 жовтня. – С. 7; **Джемілев М.** Курултай вирішить, кого підтримають кримські татари // День. – 1999. – 4 серпня. – С. 2; Євген Марчук: „Я не можу підтримати комуністичну схему” // День. – 1999. – 5 листопада. – С. 1; **Карпенко В.** Преса і незалежність України. Практика медіа-політики 1988 – 1998 рр. – К.: Ін-т журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка, Нора-Друк, 2003. – 350 с.; **Крючков Г.** И это называется „незалежністю”? // Комуніст. – 1999. – №33. – С. 3; **Марчук Є. К.** Україна: нова парадигма поступу: Аналітичне дослідження. – К.: Аваллон, 2001. – 216 с.; **Мороз О. О.** Політична анатомія України. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 388 с.; **Мусієнко Г.** Україна для українців. Хто за і проти? – К., Біла Церква: Б.В., 2003. – 432 с.; Слава Стецько: „Наш вибір – процвітання

України" // Демократична Україна. – 1999. – 9 вересня. – С. 1 – 2; **Хмара С.** Десять років номенклатурної незалежності. – К., 2002. – 142 с.; **Чиж І.** Люди ще стогнатимуть від такого вибору // Вечірній Київ. – 1999. – 3 листопада. – С. 4.

14. Президент України. Бібліографічний покажчик (1991 – 1999) / Нац. парлам. б-ка України, Секретаріат Верховної Ради України. Відділ інформ.-бібл. забезпечення. Упоряд.: Е. А. Афонін, Т. О. Яковлєва, І. А. Душ, Ю. А. Левенець, О. О. Рафальський. – К., 2000. – 272 с.

15. Див., наприклад: **Батенко Т.** Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі). – Львів: Кальварія, 2000. – 216 с.; **Бень А. Б.** Правди і суду! Полковник Омельченко і його команда про: Л. Кравчука, Л. Кучму, П. Лазаренка, Д. Табачника, Г. Ворсінова, А. Хорішка, Ю. Карасика та інших. – Рівне, 1998. – 208 с.; **Харченко П.** Дзеркало для Леоніда Кравчука (від Політбюро КПУ до Політбюро СДПУ(о)). — К.: АУНДП, 2002. – 122 с.

16. **Каневський О. С.** Доктрина розподілу влади: від теоретичної концепції до політико-конституційного принципу: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1999. – 19 с.; **Ладиченко В. В.** Поділ влади: теорія і практика. – К.: Україна, 1998. – 32 с.; **Харитончук М. В.** Зарубіжні концепції і практика децентралізації державного управління: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2000. – 17 с.

17. Наприклад: **Скрипнюк В. М.** Конституційні основи функціонування системи демократичної державної влади // Держава і право: Зб наук. праць. Юр. і політ. науки. – В. 9. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 186 – 192; **Тихомиров С. И.** Основные направления развития современных политических систем / Севастопольский гос. технический ун-т. – Севастополь, 1999; **Шаповал В. М.** Виконавча влада в розвинених країнах. – К., 1996. – 60 с.; Його ж. Державний лад країн світу: Довідник / Українська правнича фундація. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 318 с.; **Шевчук В. О.** Влада у неklasичних формах демократії: політико-антропологічний вимір: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – 18 с.

18. **Кульчицький С.** „Президент” // Президент. – 1999. – № 1. – С. 4 – 5; Політологічний довідник (Президент, президентське правління) // Політика і час. – 1991. – № 4. – С. 45 – 47; **Рябов С.** Словник політичної думки: [Поняття та традиції застосування терміну „президент”, права та повноваження президента в конституціях країн з президентською форм. правління] // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 293.

19. Наприклад: **Батракова І. В.** Президентська влада та її різновиди // Актуальні проблеми політики: Зб наук. праць. – Вип. 10/11. – Одеса: „Юр.

літ-ра”, 2001. – С. 649 – 654; **Бостан С. К.** Змішана форма республіканського правління: Проблеми теорії і практики // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 2 (15). Ч. 1. – С. 53 – 56; **Воскресенский Ю. В.** Понятие формы правления и критерии ее различия // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні науки. – 2002. – Вип. 15. – С. 178 – 185; **Дем’янець В.** Інститут президентства в країнах Центрально-Східної Європи // Нова політика. – 1999. – № 3. – С. 5 – 7; **Закусило О., Мельниченко В.** Для чого державі президент // Віче. – 1993. – №12. – С. 18 – 28; **Кононенко Н. А.** Інститут президентства в країнах з партійною формою правління // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 1997. – Вип. 1. – С. 126 – 169; **Павленко Р.** Президент і механізм здійснення державної влади. – К., 1995. – 30 с.; **Ткач О. І.** Деякі особливості типології політичних систем і режимів // Політологічний вісник. – 2002. – № 11. – С. 87 – 101; Його ж. Президентська система влади в країнах Латинської Америки: Особливості формування та функціонування // Політологічні обрії: Зб. наукових праць / За ред. Кирилюка Ф. М., Хилька М. І. – К.: Укр. Центр дух. культури, 2001. – С. 78 – 94.

20. Наприклад: **Георгіца А. З.** Взаємодія парламентів з главами держав: досвід інших країн // Науковий вісник Чернівецького університету. – 1999. – Вип. 55. – С. 27 – 32; **Коломієць Ю. М.** Інститут глави держави в системі вищих органів влади зарубіжних країн : Автореф. дис... канд. політ. наук 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 1999. – 20 с.; Його ж. Інститут глави держави в системі вищих органів влади й управління зарубіжних країн / Університет внутрішніх справ. – Х. : Основа, 1998. – 245 с.; **Чуйко З. Д.** Інститут глави держави в структурі вищих органів державної влади країн СНД // Українська державність: Становлення, досвід, проблеми: Зб. наук. ст. – Х.: Право, 2001. – С. 64 – 65; **Шатіло В.** Інститут глави держави // Віче. – 1999. – № 10. – С. 137 – 144.

21. **Манюк П. Т.** Глава держави в конституційних актах Української держави // Держава і право: Зб. наук. праць. Юр. і політ. науки. – В. 12. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 145 – 149; **Романенко О. В.** Розвиток політико-правової думки XIX – XX ст. про інститут Президента в Україні // Там же. – С. 201 – 206.

22. **Дмитренко Г., Лунев І.** Нужен ли Украине „просвещенный монарх”? // Персонал. – 1998. – №6. – С. 39 – 43.

23. **Кононенко Н. В.** Інститут президентства в Україні: політологічний аналіз: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досл.-нв. – К., 1996. – 16 с.; **Михальченко Н. І., Андрущенко В. П.** Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991 – 1995. — К. : Укр. Центр духовной культуры, 1996. – 512 с.; **Плахотнюк Н.** Становлення і розвиток інституту президентства в Україні // Вісник Укр. Академії держ. управл. – 1998. – №4. – С. 47 – 56.

24. Наприклад: **Бойко О. В.** Інститут президентства в Україні і США (порівняльно-правовий аналіз): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 20 с.;

Кислий П., Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду. – К.: Абріс, 2000. – 414 с.; **Кононенко Н. В.** Інститут президентства в Україні: тенденції розвитку у контексті використання австрійського досвіду // Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України. – Львів, 1996. – С. 135 – 139; **Назаренко О. А.** Вибори президента: європейський досвід і українська перспектива // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: Наук.-практ. збірник. – 1999. – №1. – С. 43 – 46; Парламентсько-президентська форма правління: Україна та німецький досвід: Зб. наук. праць – К.: К. І. С., 2003. – 194 с.; **Стасюк Ю. Є.** Інститут президентства в контексті досвіду України та Росії: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 19 с.

25. **Бурчак Ф. Г.** Президент України. – К.: Ін Юре, 1997. – 24 с.; **Головатенко В.** Окремі аспекти конституційно-правового статусу Президента України // Право України. – 1999. – №5. – С. 30 – 33; **Кривенко Л.** Президент України: еволюція конституційно-правового статусу // Віче. – 1999. – №10. – С. 77 – 94; **Кушниренко А.** Вето Президента України: Юридическая природа и содержание // Бизнес-Информ. – 1996. – №6. – С. 24 – 25; **Плахотнюк Н. Г.** Інститут президентства в Україні: конституційно-правовий аспект: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1999. – 20 с.; **Тодыка Ю. Н., Яворский В. Д.** Президент Украины: конституционно-правовой статус. – Х.: Факт, 1999. – 256 с.; **Цвік М., Процюк О.** Про державно-правову природу влади Президента України в системі розподілу влади // Вісник Академії правових наук України. – Х.: Право, 1999. – №1.

26. **Агафонов С. А.** Інститут Президента в системі державної влади України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 16 с.; **Батракова И. В.** Роль президентской власти в развитии новых демократий (на примере Украины) // Актуальні проблеми політики: Зб наук. праць. – Вип. 12. – Одеса: „Юр. літ-ра”, 2001. – С. 589 – 595; **Городецький О. В.** Парламент і президент (проблеми відносин) // Науковий вісник (Чернівецького ун-ту). – Серія „Правознавство”. – В.4–5. – Чернівці, 1996. – С. 144 – 149; **Конончук С. Г.** Розвиток демократії в Україні: 2000 рік / Український незалежний центр політичних досліджень. – К.: Агентство „Україна”, 2001. – 315 с.; **Серьогіна С. Г.** Компетенція Президента України: теоретико-правові засади. Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Х., 1998. – 18 с.

27. **Кампо В., Пухтинський М.** Муніципальна політика Президента України / Фонд сприяння місцевому самоврядуванню України при

Президентів України; Академія муніципального управління. – К., 2002. – 49 с.; **Томенко М. В.** Яку Україну буде команда Президента Леоніда Кучми?!: Експертна оцінка. – К.: Фонд „Українська перспектива”, 1996. – 10 с.; Президент України та державна регіональна і муніципальна політика / Фонд сприяння місцевому самоврядуванню України; Українська асоціація місцевих та регіональних влад / О. О. Дьомін (заг. ред.), О. М. Іщенко (упоряд.). — К.: Логос, 2003. – 230 с.

28. **Чуйко З. Д.** Президент України в механізмі забезпечення національної безпеки // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Зб. наук. праць. – В.5. – Х.: Факт, 2003. – С. 175 – 182.

29. Адміністрація Президента України: статус та структура // Політичний календар. – В. 2. – 1997. – С. 3 – 4; **Кононенко Н. В.** Президентські інституції 1991 – 1997 років // Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Ред. кол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. – К.: Парл. вид-во, 1998. – С. 104 – 118;

30. **Вознесенская Е. Л.** Формирование имиджа президента Украины средствами документальной фотографии // Наук. студії з політ. психології. – В. 2. – К., 1996. – С. 158 – 167; **Выдрин Д.** Чем бесполезнее имиджмейкер, тем меньше ошибок у кандидата // Киевские ведомости. – 1999. – 28 сентября. – С. 4; Для кандидата в президенты интеллект является главным деловым качеством, считает философ Сергей Крымский // День. – 1999. – 22 мая. – С. 6.

31. **Литвин В. М.** Украина: политика, политики, власть: На фоне политического портрета Л. Кравчука. – К.: Альтернативи, 1997. – 334 с.; **Луканов Ю.** Третий президент (Політичний портрет Леоніда Кучми). – К.: Такі справи, 1996. – 158 с.

32. **Авер'янов В. Б.** Проблемы организации исполнительной власти // Правова держава. – К., 1996. – Вип. 7; **Бакуменко В., Бакаєв Ю., Кравченко С.** Технології формування правових державно-управлінських рішень // Сучасні проблеми державного управління: дослідження, технології, методики / За заг. ред. В. М. Князева. – К.: УАДУ, 1999. – С. 43 – 46; **Битяк Ю.** Оновлення змісту діяльності органів виконавчої влади – головна мета адміністративної реформи в Україні // Вісн. Акад. правов. наук України. – Х.: Право, 1999. – №4; **Коваленко А. А.** Виконавча влада в Україні на сучасному етапі: теорія та практика: монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2002. – 512 с.; **Кордун О.** Політико-юридичний характер діяльності Конституційного Суду // Людина і політика. – 1999. – №5. – С. 2 – 12; **Литвин В. М.** Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) – К.: Наук. думка, 2001. – 559 с.; **Павленко Р. М.** Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід. – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2002. – 253 с.; **Сацький П. В.** Становлення політичної системи в Україні наприкінці 1980-х – в першій половині 1990-х років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /

**Інститут президентства в Україні:
стан і перспективи досліджень**

Марія Кармазіна

Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 16 с.; **Сухонос В. В.** Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Українська академія банківської справи. Юридичний факультет. – Суми: Університетська книга, 2003. – 336 с.; **Томенко М. В.** Самоозначення України: від історії до політики. – К.: Заповіт, 1998. – 271 с.; **Француз Т. І.** Політико-правові проблеми становлення і розвитку судової влади в незалежній Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.13 / Одеська національна юридична академія. – О., 2001. – 18 с.; **Цветков В. В., Горбатенко В. П.** Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.; **Цветков В. В.** Державне управління: основні фактори ефективності: Політико-правовий аспект / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Академія правових наук України. – Х.: Право, 1996. – 164 с.

33. Наприклад: **Вибори в Україні 1994 року / Міжнародна фундація виборчих систем (IFES).** – 2. вид., доп. – К., 1995. – 231 с.; **Вибори Президента України – 99: проблеми теорії і практики: Зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф. (доп., виступи, рек.) / Центральна виборча комісія / М. М. Рябець (голов. ред.).** – К., 2000. – 283 с.; **Вовк Р.** Формування законодавства про вибори Президента України (1991 – 1999 роки) // *Політичний менеджмент.* – 2003. – №2. – С. 74 – 82; **Кононенко Н.** Інститут президентства в Україні: трансформація напередодні виборів 1999 року // *Людина і політика.* – 1999. – №3. – С. 3 – 5; **Кульчицький С.** Виборча кампанія як дзеркало нашої еволюції // *Голос України.* – 1994. – 8 липня. – С. 3; **Курас І.** Вибори і вибір: 1991 – 1999 // *Стратегічна панорама.* – 1999. – №3. – С. 38 – 47; **Михальченко М.** Зоряний час соціології чи брудна виборча кампанія? // *День.* – 1999. – 16 жовтня. – С. 2; **Плотников О.** Вибори і економіка. Сподіваємося з надією? // *Віче.* – 1999. – №2. – С. 84 – 93; **Почепцов Г.** Еліти линяють восени // *Політика і економіка.* – 1999. – №13. – С. 14 – 15; **Пухтинський М.** Вибори і влада в Україні // *Урядовий кур'єр.* – 1994. – 18 червня. – С. 6; **Шкурат І.** Залежність електоральних уподобань виборців від рівня їх політичної культури // *Вісник Укр. академії держ. управ. при Президенті України.* – 1999. – №1. – С. 154 – 164.

34. Современная западная социология. – М.: Изд-во полит. лит-ры. – 1990. – С. 118, 117.

35. **Мороз О. О.** Політична анатомія України. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – С. 300.

Політичний маркетинг і менеджмент

Олексій Картунов,

доктор політичних наук,
завідуючий кафедрою гуманітарних дисциплін
Університету економіки і права „КРОК”

Ольга Маруховська,

кандидат філософських наук,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін
Університету економіки і права „КРОК”

Методичний комплекс містить тематичний план та програму навчальної дисципліни „Політичний маркетинг і менеджмент”, перелік рекомендованої літератури до кожної теми курсу, плани лекцій та семінарських занять. Подаються орієнтовний перелік запитань та завдань для самостійної роботи студентів, тематика рефератів, тестові завдання для перевірки знань. Наводиться перелік запитань підсумкового контролю.

Комплекс розрахований на студентів вищих навчальних закладів. Схвалений Вченою радою Університету економіки та права „КРОК”.

1. Вступне слово

1.1. Мета курсу „Політичний маркетинг і менеджмент”

Головна мета курсу – вивчення сутності, характеру, закономірностей та основних функцій політичного маркетингу і політичного менеджменту; ознайомлення зі специфікою функціонування політичного ринку, виборчої інженерії та політичного рекламування; з’ясування загальних вимог до розробки стратегії і тактики виборчої кампанії та її менеджменту.

1.2. Вимоги до знань та вмінь

У результаті засвоєння курсу студенти повинні **знати**:

³⁵₁₇ історію зародження і розвитку політичного маркетингу, його основні теоретичні засади;

³⁵₁₇ сутність, основні види та функції політичного маркетингу;

³⁵₁₇ специфіку функціонування політичного ринку та його складових елементів;

³⁵₁₇ особливості існуючих у світовій політичній практиці типів виборчих систем;

³⁵₁₇ тонкощі виборчої інженерії як легального засобу впливу на виборчий процес;

³⁵₁₇ принципи політичного менеджменту і, зокрема, менеджменту виборчої кампанії;

³⁵₁₇ причини зародження, сутність, типологію та шляхи врегулювання політичних конфліктів.

Вміти:

³⁵₁₇ застосовувати набуті знання для аналізу політичного ринку та його основних складових елементів;

³⁵₁₇ орієнтуватися в перевагах та недоліках різних типів виборчих систем;

³⁵₁₇ виявляти сильні і слабкі позиції передвиборчої політичної реклами тих чи інших політичних партій та політичних лідерів;

³⁵₁₇ викривати деструктивний характер „чорного PR” у політичній рекламі виборчої кампанії;

³⁵₁₇ орієнтуватися в прийомах, методах і засобах формування та створення у суспільній свідомості відповідних іміджів реальних суб’єктів політики;

³⁵₁₇ допомагати своїм співбесідникам-виборцям зорієнтуватися у тонкощах і хитросплетіннях виборчих програм різних політичних партій і рухів та їх політичних лідерів;

³⁵₁₇ виявляти основні елементи соціотехніки політичного менеджменту, зокрема маніпуляції суспільною свідомістю;

³⁵₁₇ з’ясовувати справжні причини і рушійні сили політичних конфліктів;

³⁵₁₇ вести пошук найоптимальніших шляхів і методів цивілізованого менеджменту політичних конфліктів;

³⁵₁₇ створювати навколо себе атмосферу політичної толерантності, вести політичні дискусії з оцінки передвиборчої ситуації з позиції високих норм етики і моралі та політичної культури;

³⁵₁₇ переконувати співбесідників у необхідності збереження і зміцнення політичної стабільності в Україні.

2. Тематичний план курсу

„Політичний маркетинг і менеджмент”

Розділ І. Політичний маркетинг

Тема 1. Теоретично-методологічні засади курсу

Тема 2. Політичний маркетинг

Підтема 1. Поняття маркетингу та його типологія

Підтема 2. Характеристика політичного маркетингу

Тема 3. Політичний ринок

Підтема 1. Дослідження політичного ринку

Підтема 2. Аналіз результатів політичних виборів в Україні та Росії

Підтема 3. Вивчення громадської думки

Тема 4. Політичні партії та рухи

Підтема 1. Теоретичні аспекти партології

Підтема 2. Політичні партії та рухи в Україні, Росії й на Заході

Тема 5. Виборчі системи

Підтема 1. Виборчі системи: зарубіжний та вітчизняний досвід

Підтема 2. Сучасний парламентаризм

Підтема 3. Виборче законодавство

Підтема 4. Політична реформа

Тема 6. Політична реклама**Тема 7. Політична еліта**

Підтема 1. Проблема політичної еліти: теоретичні аспекти

Підтема 2. Політична опозиція

Підтема 3. Політична еліта в Україні, Росії та на Заході

Тема 8. Політичне лідерство

Підтема 1. Теоретичні проблеми політичного лідерства

Підтема 2. Політичне лідерство в сучасній Україні та Росії

Тема 9. Іміджологія політичного лідерства

Підтема 1. Теоретичні проблеми політичної іміджології

Підтема 2. Іміджологія політичного лідерства в Україні та Росії

Розділ II. Політичний менеджмент**Тема 10. Теоретичні засади політичного менеджменту****Тема 11. Менеджмент правлячої команди****Тема 12. Менеджмент виборчої кампанії**

Підтема 1. Теоретичні проблеми виборчих кампаній

Підтема 2. Особливості виборчих кампаній в Україні та Росії

Тема 13. Політичне маніпулювання

Підтема 1. Маніпуляція суспільною свідомістю.

Підтема 2. Електоральна поведінка

Тема 14. Виборчі технології

Підтема 1. Виборчі технології

Підтема 2. Західний досвід виборчих технологій

Тема 15. Політичні конфлікти

Підтема 1. Сутність, типологія та функції політичних конфліктів

Підтема 2. Основні шляхи врегулювання політичних конфліктів

3. Програма курсу**„Політичний маркетинг і менеджмент”****Тема 1. Теоретико-методологічні засади курсу „Політичний маркетинг і менеджмент”**

Структура курсу політології як навчальної дисципліни. Місце практичної політології в структурі всього курсу політології. Місце й роль

спеціального курсу „Політичний маркетинг і менеджмент” в структурі політології.

Політичний маркетинг і менеджмент (ПММ) як новий науковий напрям і навчальна дисципліна. Основні цілі та завдання курсу ПММ. Основні функції курсу ПММ: теоретико-пізнавальна, прикладна, світоглядна, інтерпретаційна, інноваційна, творчо-конструктивна, культурно-виховна, гуманістична, прогностична.

Співвідношення і взаємозв'язок курсу ПММ з іншими соціально-політичними науками: теоретичною політологією, політичною соціологією, політичною історією, політичною психологією, політичною філософією, філософією права та ін. Понятійно-категоріальний апарат курсу ПММ як наукової галузі знання і навчальної дисципліни: політичний маркетинг, політичний менеджмент, політичний ринок, маркетингове мікро- та макросередовище, виборча інженерія, виборча система, виборча кампанія, електорат, електоральна поведінка, виборчі технології, політичне лідерство, політична еліта, політична опозиція, політичний лобізм, політична реклама, „чорний PR”, політичний конфлікт, політична криза, політична стабільність.

Основні методологічні засади курсу ПММ. Нове (критичне) політичне мислення як головна методологічна засада. Загальнонаукові та спеціальні методи як інструментарій прикладної політології.

Значення вивчення курсу ПММ для формування громадянських якостей, цивілізованої електоральної поведінки та високої політичної культури політичної особи.

Рекомендована література:

1. **Бебик В. М.** Політичний маркетинг // Політологічні читання. – 1995. – № 1. – С. 198 – 214.
2. **Бебик В. М.** Політичний маркетинг і менеджмент. Підручник. – К.: МАУП, 1996. – 144 с.
3. **Морозова Е. Г.** Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. – М., 1998. – 247 с.
4. **Нежданов Д. В.** Политический маркетинг: вчера, сегодня, завтра. – СПб.: Питер, 2004. – 160 с.
5. Політичний маркетинг і менеджмент. Розділ III // Ребкало В. А., Бебик В. М., Пойченко А. М. Практична політологія: Навч. посібник. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – С. 93-135.
6. Политический менеджмент. Учебное пособие. / Под ред. В. И. Жукова. – М.: Изд-во психотерапии, 2004. – 944 с.
7. **Пушкарева Г. В.** Политический менеджмент. Уч. Пособие. – М.: Дело, 2002. – 400 с.

Тема 2. Політичний маркетинг**Підтема 1. Поняття маркетингу та його типологія**

Поняття маркетингу. Походження та введення в науковий обіг терміна „маркетинг”. Багатоманітність визначень маркетингу. Розуміння маркетингу Ф. Котлером.

Типологія маркетингу: 1) комерційний (класичний); 2) некомерційний; 3) політичний (електоральний та адміністративний); 4) соціальний.

Поняття „електорального” і „соціального” маркетингу. Поняття державно-адміністративного маркетингу. Поняття некомерційного маркетингу. Класифікація видів некомерційного маркетингу: 1) маркетинг державних некомерційних суб'єктів; 2) маркетинг недержавних некомерційних суб'єктів; 3) маркетинг фізичних осіб, які здійснюють некомерційну діяльність. Політичний маркетинг державних, політичних та суспільних інституцій, політичних партій, суспільних рухів, організацій, політичних лідерів, а також їх ідей, програм, концепцій тощо.

Маркетинг політичного лідера як система „особистісного” (створення іміджу), „програмного” (розробка програмних документів) та „інформаційного” (реклама, PR) впливу на виборців з метою одержання влади.

Підтема 2. Характеристика політичного маркетингу

Поняття „політичного маркетингу” як сучасного виду політичної технології. Багатоманітність визначень терміна „політичний маркетинг”. Політичний маркетинг як система заходів або діяльність, спрямована на створення, підтримання чи зміну поведінки виборців щодо конкретних політичних лідерів, політичних партій та організацій. Західні трактування поняття „політичного маркетингу” (Д. Ліндон, М. Бонгран та ін.). Російські (В. Халіпов, Ф. Ільєсов, С. Морозова та ін.) та вітчизняні (В. Бебик, В. Полторак та ін.) трактування поняття „політичного маркетингу”.

Основні ознаки політичного маркетингу. Основні функції та цілі політичного маркетингу: 1) отримання повної інформації про суб'єкти та об'єкти політичного життя; 2) розробка методів аналізу і опрацювання цієї інформації; 3) вивчення і аналіз умов політичного ринку, маркетингового мікро- і макросередовища; 4) аналіз ринкових можливостей різних політичних партій, суспільних ідей і політичних лідерів; 5) вивчення існуючого уявлення виборців про політика (претендента на владу), політичну партію чи ідею; 6) розробка і втілення у життя конкурентоспроможної програми дій, розрахованої на підтримку політичної партії чи лідера тощо. Поняття маркетингового мікро- та макросередовища. Суб'єктні та об'єктні типи політичного маркетингу. Розгорнута схема функціонування політичного маркетингу.

Найважливіші види і невід'ємні частини політичного маркетингу: 1) дослідження політичного ринку; 2) вивчення громадської думки; 3) виборчі технології; 4) політичне рекламування.

Рекомендована література:

Підтема 1. Поняття маркетингу та його типологія

1. Андреев С. Н., Мельниченко Л. Н. Основы неkomмерческого маркетинга для политических партий, властных структур, некоммерческих организаций, физических лиц – М., 2000. – 256 с.
2. Борщевський В., Олійник О. Адміністративний ринок України: витоки та наслідки // Віче. – 2001. – №4. – С. 124 – 134.
3. Ламбен Ж.-Ж. Стратегический маркетинг. Европейская перспектива / Пер. с фр. – СПб.: Наука, 1996.
4. Лобанов В. Маркетинг в государственном управлении // Проблемы теории и практики управления. – 1994. – №4.
5. Нетрадиционный маркетинг: Учебно-методическое пособие. – Екатеринбург: УрАГС, 1999. – 138 с.

Підтема 2. Характеристика політичного маркетингу

1. Андреев С. Н., Евстафьев В. А., Лисовский С. Ф. Основы предвыборного маркетинга // Маркетинг и маркетинговые исследования в России. – 1998. – №3.
2. Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент. Підручник. – К.: МАУП, 1996. – С. 25 – 27.
3. Бебик М. Політичний маркетинг // Політологічні читання. – 1995. – №1. – С. 198 – 214.
4. Ильясов Ф. Н. Политический маркетинг, или Как „продать” вождя / Политические исследования („Полис”). – 1997. – №5. – С. 99 – 106.
5. Ильясов Ф. Н. Политический маркетинг: искусство и наука побеждать на выборах. – М.: ИМА- Пресс, 2000. – 200 с.
6. Ковлер А. И. Основы политического маркетинга. (Технология организации избирательных кампаний). – М., 1993.
7. Поляков Д. Н. Специфический маркетинг: PR в политике // Маркетинг и маркетинговые исследования в России. – 1998. – №3.
8. Майструк О. Політичний маркетинг і демократичні процеси: фактори використання та рівень розвитку // Актуальні проблеми політики. – 2000. – Вип. 8. – С. 114 – 115.
9. Морозова Е. П. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. – М., 1998. – 247 с.
10. Морозова Е. Г. Политический маркетинг в избирательной кампании и государственно-политическом управлении // Политическое управление. – М., 1996.
11. Нежданов Д. В. Политический маркетинг: вчера, сегодня, завтра. – СПб.: Питер, 2004. – 160 с.
12. Политический маркетинг: Практические советы. – М., 1993. – 40 с.
13. Полторак В. А. Політичний маркетинг та організація виборчих

кампаній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №1.

14. Полторак В. А. Політичний маркетинг. – Дніпропетровськ, 2001. – 94 с.

Тема 3. Політичний ринок

Підтема 1. Дослідження політичного ринку в Україні

Поняття „політичного ринку”. Багатоманітність визначень терміна „політичний ринок”. Умови виникнення політичного ринку. Формування „ринкової” концепції політики. Ринкові підходи в „теорії економічної та політичної рівноваги” (В. Парето) та у „конкурентній теорії демократії” (Й. Шумпетер).

Теорія політичного ринку (П. Бурдье). Політичний ринок як ототожнення політичних відносин і процесів з формами ринкового обміну. Процес електорального вибору як специфічний ринок. Політичний суб’єкт як споживач ринкових товарів у формі влади, політичних ідей, політичних лідерів та партій.

Основні складові цивілізованого політичного ринку: демократична правова держава, громадянське суспільство, конституційний лад, політичний режим, форма державної влади, розподіл політичної влади, політично-партійна система, політичні партії, суспільно-політичні рухи і громадські об’єднання та законодавство про них, політичні лідери, політична еліта, політична культура, суспільна свідомість та громадська думка.

Дослідження політичного ринку. Поняття та основні ознаки демократичної правової держави. Атрибути демократії. Типи демократії: безпосередня (пряма) і представницька. Юридичне визнання принципу верховенства права. Сутність демократичного політичного режиму. Принцип розподілу гілок політичної влади. Моделі політичної влади. Президентська, парламентська та змішана форма державної влади. Структура та типологія політичних систем.

Дослідження політичного ринку України 1990-х років. Історичні засади формування нинішнього політичного ринку України. Процес національно-державного будівництва України як втілення в життя світової тенденції. Проблеми, тенденції розвитку та перспективи політичного життя в суверенній Україні. Характеристика моделі політичної влади та політичного режиму в сучасній Україні. Втілення принципу розподілу влади в Україні. Актуальні проблеми та особливості формування партійно-політичної системи України.

Підтема 2. Аналіз результатів політичних виборів в Україні та Росії

Аналіз результатів президентських виборів (1991 р., 1994 р., 1999 р., 2004 р.) та парламентських виборів (1994 р., 1998 р., 2002 р.) в Україні. Порівняльний аналіз актуальних проблем президентських виборів у Росії 1996 р., 2004 р. та в Україні 1999 р., 2004 р.

Підтема 3. Вивчення громадської думки

Політичне маркетингування громадської думки через прямі, опосередковані та спеціалізовані канали політичної комунікації. Основні функції опитувань громадської думки: політична, ідеологічна, соціальна. Види опитувань громадської думки: інтерв'ю та анкетні опитування. Роздавальні, телефонні, поштові, пресові та комп'ютерні анкетні опитування громадської думки.

Рекомендована література:

Підтема 1. Дослідження політичного ринку

1. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна: Навчальний посібник, – К.: Асоціація молодих українських політологів і політиків, 2000. – 200 с.
2. Бистрицький Є., Білий О. Державотворення в Україні: шляхи легітимації // Політична думка. – 1996. – №1. – С. 11 – 23.
3. Борисюк В. Политические институты на рубеже тысячелетий. – Дубна: Феникс плюс, 2001. – 480 с.
4. Васькович Й. Проблеми та перспективи побудови правової держави в Україні // Право України. – 2000. – № 1. – С. 32 – 35.
5. Верховна Рада України IV скликання: Передвиборчі програми / Авт. – упорядник Ю. Шайгородський / К.: Український центр політичного менеджменту, 2002. – 576 с.
6. Гавриш С. Парламентаризм на чолі суспільного прогресу// Віче. – 2001. – №7.
7. Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики. – Чернівці: Рута, 1998.
8. Журавський В. Політична система України: особливості, фактори, чинники права // Віче. – 2000. – № 2. – С. 49 – 65.
9. Журавський В. С. Методологічні проблеми дослідження політичної системи. – К.: Парлам. вид-во, 2000. – 64 с.
10. Златопольский Д. Л. Институт президента в Восточной Европе: порядок выборов и ответственность // Вестник Московского университета. – Серия 11. – Право. – 1994. – № 5. – С. 13 – 21.
11. Исаев М. А., Чеканский А. Н., Шишкин В. Н. Политическая система стран Скандинавии и Финляндии. – М.: РОССПЭН, 2001. – 279 с.
12. Каменская Г. В., Родионов А. Н. Политические системы современности: Учебное пособие. – М.: Онега, 1994.
13. Кириченко В. Президент у структурі влади. Із досвіду країн Латинської Америки і Карибського басейну // Віче. – 2003. – №7. – С. 70 – 74.
14. Кириченко О., Кириченко В., Матвієнко В. Роль держави і влади в політичній стабілізації у перехідний період (досвід країн Латинської

Америци) // Право України. – 1996. – № 7. – С. 63 – 67.

15. **Ковачев Д. А.** Парламентская процедура: понятие, виды, регламентация (из опыта зарубежных стран) // Вестник Межпарламентской ассамблеи СНГ. – 1994. – № 4.

16. **Кремень В.** Політична стратегія України. Порівняльні перспективи // Віче. – 1995. – № 11. – С. 17 – 30.

17. **Кривенко Л. Т.** Законодавча влада в системі державної влади // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 1. – С. 58 – 72.

18. **Кудінова Н. В.** Криза сучасної політичної системи // Актуальні проблеми політики. – Вип. 10 – 11. – 2001. – С. 568 – 570.

19. **Кынев А. В.** Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // Политические исследования. – 2002. – № 2. – С. 126 – 137.

20. **Лавринович О.** Конституційне забезпечення народовладдя в Україні // Віче. – 2000. – № 2. – С. 3 – 11.

21. **Лагутин А. В.** Этнические аспекты институционализации политического процесса на Украине // Полис. – 2001. – № 4. – С. 100 – 108.

22. **Любимов А. П.** Правовые институты демократии в России и странах Европы: выборы, лоббизм и парламентаризм (сравнительный анализ). – М., 1999. – 57 с.

23. **Мілова М.** Президент у парламентській системі правління. Досвід Болгарії. // Віче. – 2003. – №7. – С. 66 – 70.

24. **Павловський М.** Криза демократії – основа для розвитку авторитаризму // Віче. – 2000. – № 4. – С. 40 – 52.

25. **Петракова Є.** Традиції українського „ринку влади” // Політичний менеджмент. – 2003. – №3. – С. 114 – 123.

26. Политическая система в США: Актуальные измерения. – М.: Наука, 2000.

27. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол.: Ф. М. Рудич. – К., 1998. – 352 с.

28. **Пшизова С. М.** Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе // Политические исследования. – 2000. – № 2. – С. 30 – 44; №3. – С. 6 – 17.

29. **Пшизова С. М.** Какую партийную систему воспримет наше общество? // Политические исследования. – 1998. – № 4.

30. Ринку політичного теорія // Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – С. 300 – 301.

31. **Холодовский К. Г.** Эволюция политических институтов на Западе. – М., 1999.

33. **Шугарт М. С., Кэри Дж. М.** Президентские системы // Голосов Г. В., Галкина Л. А. Современная сравнительная политология: Хрестоматия. –

М.: МОНФ, 1997. – С. 198 – 246.

34. **Эндрейн Ч. Ф.** Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования. – М., 2000. – 320 с.

Підтема 2. Аналіз результатів політичних виборів в Україні та Росії

1. **Амджадін Л. М.** Політична та фінансова роль бізнесу в парламентських виборах в Україні 2002 року: спроба соціального діалогу: Монографія. – К.: Стилос, 2003. – 184 с.

2. **Андреев А. В.** Анализ результатов выборов президента РФ 2000 – что сказал нам exit poll? // Власть. – 2000. – №5.

3. **Бибик В. М.** Местная политическая элита Украины: к итогам выборов 1994 года // Персонал. – 1995. – № 2. – С. 137 – 142.

4. **Вешняков А. А.** Традиции и новеллы избирательного процесса в России // Журнал о выборах. – 2002. – № 4.

5. **Вибори в Україні 1994 р.** – К.: Міжнародна фундація виборчих систем, 1995. – 231 с.

6. **Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики:** Збірник // Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К.: Центральна виборча комісія, 2001.

7. **Вишняк О.** Вибори-98: прогнози і реальність // Розбудова держави. – 1998. – № 5 – 6. – С. 8 – 15.

8. **Вишняк О., Шевель О.** Дослідження і прогнозування виборів в Росії та Україні: досвід і проблеми (1990-1998 рр.) – К.: Стилос, 1998. – 150 с.

9. **Головатий М.** Хто стане третім Президентом України? Про ідеологічні метаморфози наступних президентських виборів // Політичний менеджмент. – 2003.-№ 2.- С. 65 – 73.

10. **Зотова З. М.** Выборы в России: Взгляд политолога. – М., 1996.

11. **Кресіна І. О., Перегуда Е. В.** Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. Монографія. – К., 2003.

12. **Місцеві ради України: вибори – 2002** / Апарат Верховної Ради України; Упр. по зв'язках з місцевими органами влади і органами місцевого самоврядування. – К.: Парлам. вид-во, 2003. – 399 с.

13. **От Ельцина к ... Ельцину: президентская гонка** – 96 / Сост. и предисл. Л. Н. Доброхотова, – М.: ТЕРРА, 1997.

14. **Пахарев А.** Парламентські вибори в Україні: проблеми формування партійної системи // Держава і право. Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 397 – 403.

15. **Президентские выборы (социальный психоанализ).** – М., 1996.

16. **Президентські вибори в Україні: політичні ресурси та імідж кандидатів:** Аналітична доповідь // Політична думка. – 1999. – № 1 – 2. – С. 3 – 25.

17. **Радкевич С.** Выборы в России: результаты и оценки //

Политический маркетинг. – 2002. – № 10. – С. 71 – 78; № 9. – С. 60 – 76; № 8. – С. 56 – 83.

18. **Сокольский С.** Посттоталитарные парламентские выборы в России, странах Восточной Европы и Балтии // МЭ и МО. – 1995. – № 3.

19. **Толпыго А. К.** Интерпретация украинских политических выборов в Украине // Полис. – 1999. – № 6.

20. **Толпыго А. К.** Украинские выборы: кандидат и избиратель // Полис. – 2001. – № 4. – С. 86 – 99.

21. **Томенко М.** Підсумки парламентських виборів в Україні // Політична думка. – 1998. – № 2.

22. Україна напередодні та після виборів: огляд політичних сил // Політична думка. – 1994. – № 2. – С. 34 – 43.

23. **Фролов А. В.** Выборы-99: дрейф в сторону двухпартийности? // Власть. – 2000. – № 2.

24. **Холодковский К. Г.** Парламентские выборы 1999 г. и партийное структурирование российского общества // Полис. – 2000. – № 2.

Підтема 3. Вивчення громадської думки

1. **Артертон Ф. К.** Використання опитувань громадської думки у виборчих кампаніях // Вибори у Сполучених Штатах Америки 1996 р. (Вик. ред. Дж. Кларк). – К.: Міжнародна фундація виборчих систем, 1996. – С. 19 – 23.

2. **Бурдые П.** Социология политики / Пер. с фр. – М., 1993. – 336 с.

3. Вибори-98 у громадській думці населення України // Політичний портрет України. – 1998. – № 21. – С. 68 – 95.

4. **Вишняк О.** Технологія та результати дослідження громадської думки. // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 68 – 73.

5. **Вишняк О., Пилипенко В.** Влада і політики в дзеркалі громадської думки // Генеза. – 1994. – № 1. – С. 226–230.

6. **Вишняк О. І.** Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 310 с.

7. **Дмитренко О.** Громадська думка: історія і сучасність // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 101 – 108.

8. **Довгош О.** Вибори і референдуми: шляхи вдосконалення // Віче. – 2001. – № 11. – С. 142 – 148.

9. **Любарев А. Е.** Голосование „против всех”: мотивы и тенденции // Полис. – 2003. – № 6. – С. 104 – 114.

10. **Маклаков В. В.** Референдум в странах-членах Европейского Союза. – М.: Институт научной информации по общественным наукам, 1997. – 70 с.

11. **Марченко Г. В.** Россия между выборами (социологический анализ и прогноз состояния электората) // Политические исследования („Полис”). – 1996. – № 2. – С. 101 – 115.

12. Мищенко М., Яременко А. Политические предпочтения украинцев как фактор влияния на политические процессы // Політична думка. – 2000. – №1.
13. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания. – М., 1996. – 352 с.
14. Ольшанский Д. В. Массовые настроения в политике. – М., 1995.
15. Осовський В. Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації // НАН України. Ін-т Соціології. К., 1999. – 136 с.
16. Осовський В. Л. Полінг Versus соціологічне дослідження громадської opinii // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4.
17. Петров О., Полторак В. Опитувальні технології у виборчій кампанії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4/5. – С. 56 – 75.
18. Петров О. В. Социологические избирательные технологии. – Днепропетровск, 1998. – 164 с.
19. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 248 с.
20. Шестопаєв Е. Б. Оценка гражданами личности лидера // Полис. – 1997. – № 6.

Тема 4. Політичні партії та суспільні рухи

Підтема 1. Теоретичні аспекти партіології

Поняття та сутність політичної партії. Політична партія як активна, свідомо та організаційна частина соціальних груп. Основні етапи генези політичних партій. Основні історичні форми розвитку партійної організації: угруповання, клуби, масові організації. Причини виникнення політичних партій як суспільного інституту.

Критерії класифікації та типологія політичних партій. Різні підходи щодо класифікації політичних партій (М. Дюверже, С. Коен). Соціально-класові типи партій: пролетарські, робітничі, буржуазні, селянські та ін. Багатоманітність типів політичних партій: кадрові й масові; легальні й нелегальні; революційні, реформістські, консервативні, реакційні, демократичні, комуністичні, соціал-демократичні, християнські та ін.

Основні характерні риси та ознаки політичних партій. Головні індикатори політичних партій. Відмінності політичних партій від інших суспільних інститутів. Організаційна будова політичних партій. Проблеми внутрішньопартійної демократії. Фракції в політичних партіях.

Основні функції політичних партій у політичній системі. Оцінка діяльності політичних партій у суспільстві. Аспекти наукового дослідження діяльності політичних партій: соціальна база і склад, політична платформа, ідеологічна орієнтація, електорат.

Поняття партійної системи. Типологія партійних систем: багатопартійні, двопартійні та однопартійні; блокові, альтернативні,

коаліційні та ін. Актуальні проблеми багатопартійності в сучасних політичних системах. Поняття політичного плюралізму. Порівняльний аналіз партійних систем у розвинених країнах Заходу.

Сутність суспільно-політичних організацій та рухів. Причини їх виникнення. Відмінність суспільних організацій та об'єднань від суспільно-політичних організацій та рухів. Види суспільних організацій та об'єднань: традиційні, релігійні, кооперативні, професійні, молодіжні, жіночі, пацифістські, екологічні, альтернативного способу життя. Нові професійні, жіночі, молодіжні організації та народні рухи та рівень їх політизації. Особливості їх структури і внутрішньої організації. Неформальні молодіжні об'єднання: їх соціальна база, політико-правовий статус, ідейна орієнтація. Національно-культурні товариства.

Міжнародні організації та об'єднання, їх роль у житті суспільства. Типи міжнародних об'єднань: політичні, економічні, державні, неурядові організації: ООН, ЮНЕСКО та ін.

Підтема 2. Політичні партії та рухи в Україні

Становлення та перспективи розвитку багатопартійності в Україні. Класифікація політичних партій, суспільно-політичних об'єднань та рухів у суверенній Україні. Їхні історичні передумови, соціальна база, політико-правовий стан, ідейна орієнтація, політична ефективність.

Рекомендована література:

Підтема 1. Теоретичні аспекти партології

1. **Громова Р. Г.** Анализ причин выбора респондентами политических партий // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 1996. – №3. – С. 16 – 19.

2. **Джанда К.** Сравнение политических партий: Исследования и теория // Голосов Г. В., Галкина Л. А. Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М.: МОНФ, 1997. – С. 84 – 143.

3. **Дюверже М.** Политические партии / Пер. с фр. – М., 2000. – 558 с.

4. **Колодій А.** Політичний спектр: про деякі критерії „лівих” і „правих” політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 9 – 10. – С. 3 – 24.

5. **Кулик А.** Посттоталитарные партии в политическом процессе: методология исследования // Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – № 2.

6. **Пахарев А.** Багатопартійність і партійна система – поняття не тотожні // Віче. – 2002. – № 2. – С. 3 – 7.

7. **Примуш М.** Політичні партії та виборчий процес // Право України. – 2001. – № 3. – С. 124 – 143.

8. **Юдин Ю. А.** Политические партии и право в современном государстве. – М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. – 288 с.

Підтема 2. Політичні партії та рухи в Україні, Росії й на Заході

1. **Бойко О.** Початок формування багатопартійної системи в Україні: основні етапи, проблеми, характерні риси та особливості // Сучасність. – 2003. – № 11. – С. 59 – 89.
2. **Голосов Г.** Партийные системы России и стран Восточной Европы: генезис, структуры, эволюция. – М., 1999.
3. **Голосов Г. В.** Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации // Политические исследования. – 1998. – № 1.
4. **Голосов Г. В.** Элиты, общероссийские партии, местные избирательные системы (О причинах развития политических партий в регионах России) // Общественные науки и современность. – 2000. – № 3.
5. **Грязнова О.** Політичні партії та вибори 2002 р. до Верховної Ради України // Часопис ПАРЛАМЕНТ. – 2002. – № 1 – 2. – С. 2 – 5.
6. **Гузенкова Т. С.** Политические партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998 – 2000). – М.: Росс. ин-т стратегических исследований, 2001. – 231 с.
7. **Зельницький А.** Політичні партії і вибори (довідник партійного працівника) / А. Зельницький, П. Удовенко. – К.: ІУЕП „Гарант квалі”, ФКП „НДІСЕП” ВПЦ „Тираж”, 2003. – 600 с.
8. **Зотова З. М.** Политические партии России: организация и деятельность. М.: Рос. центр обучения избирательным технологиям, 2001. – 122 с.
9. **Кремень В. Г., Базовкін Є. Г.** Політичні партії в Україні: порівняльний аналіз програмних документів. – К., 1994.
10. **Кривоцюк П.** Створення партій демократичного типу: світовий досвід та українські реалії // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 44.
11. **Пахарєв А.** Перспективи української багатопартійності у контексті можливих змін в організації влади // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 57 – 64.
12. **Пахарєв А.** Політичні ідеології та багатопартійність в Україні: знайомі незнайомці // Віче. – 2002. – № 10. – С. 24.
13. **Передвиборчі програми політичних партій і виборчих блоків** // Віче. – 1998. – № 2.
14. **Политические партии Европы: стратегия и тактика в период между выборами: Сборник.** – М., 1999.
15. **Політичні партії та місцеві вибори** / Д. М. Горшков, В. М. Кампо, Є. М. Петренко; За заг. ред. В. М. Кампо. – К.: Видавничий дім „Юридична книга”, 2001.
16. **Політичні партії України** / Укл. Андрущак І., Марченко Ю., Тесленко С. – К., 1998. – 702 с.
17. **Попович М.** Європа – Україна: праві та ліві // І. Незалежний культурологічний часопис. – Вип. 16. – 2000. – С. 4 – 24.

18. **Примуш М.** Інституційні та партійні системи // Віче. – 2003. – №4 – С. 28 – 32.
19. **Примуш М.** Порядок утворення і діяльності політичних партій // Віче. – 2001. – №5.
20. Про політичні партії в Україні: Закон України, прийнятий Верховною Радою України 28 квітня 2001 р. // Голос України. – 2001. – 12 травня.
21. **Слюсаренко А., Томенко М.** Спроба класифікації політичних партій України // Політичні читання. – 1992. – № 1.
22. **Чиркин В. Е.** Правовое положение политических партий: российский и зарубежный опыт // Журнал российского права. – 1999. – № 3 – 4. – С. 124 – 135.
23. **Щербак А. Н.** Коалиционная политика российских партий // Полис. – 2002. – № 2.
24. **Яблонський В., Латко Я.** Сучасні політичні партії України – К.: Альтерпрес, 1999. – 227 с.
25. **Яблонський В. М.** Сучасні політичні партії України: Довідник. – К., Лексикон, 1996. – 149 с.

Тема 5. Виборчі системи

Підтема 1. Виборчі системи: зарубіжний та вітчизняний досвід

Поняття виборчої системи як сукупності передбачених законом виборчих процедур, пов'язаних з формуванням органів влади. Основні ознаки класифікації виборчих систем: 1) кількість голосів на одного виборця; 2) спосіб комплектації виборців в округи; 3) кількість депутатів, які обираються від виборчого округу. Основні у світовій політичній практиці види виборчих систем: мажоритарна, пропорційна, змішана (пропорційно-мажоритарна), куріальна.

Поняття виборів як засобу формування керівних органів державної влади всіх рівнів. Виборче право та принципи його реалізації. Суб'єктивне виборче право. Об'єктивне виборче право. Активне та пасивне виборче право. Різноманітність виборчих цензів: майновий ценз, віковий ценз, ценз осілості. Основні принципи виборчого права: всезагальність, рівноправний характер виборів; прямі й непрямі вибори; таємне голосування. Принципи рівноправного виборчого права: формальна та матеріальна рівноправність.

Характеристика основних видів виборчих систем, їх переваги та недоліки. Мажоритарні виборчі системи 3-х видів: одномандатні, багатомандатні, преференційні. Мажоритарні системи абсолютної та відносної більшості. Конкретно-історичні особливості мажоритарної системи.

Пропорційні виборчі системи. Особливості пропорційної виборчої системи: переакцентування оціночних поглядів електорату з особистостей політичних лідерів на програми політичних партій і рухів. Голосування

за політичні партії, представлені списком кандидатів за рейтингом. Різновиди пропорційної виборчої системи: „жорстока”, „напівжорстока”, „м’яка”.

Змішані (пропорційно-мажоритарні) виборчі системи. Особливості змішаної виборчої системи: комбінація елементів пропорційної та мажоритарної систем з урахуванням специфіки політичного ринку.

Куріальні виборчі системи. Особливості куріальної виборчої системи: проблема забезпечення представництва у парламенті поліетнічної країни, яку населяють кілька етнонаціональних груп.

Підтема 2. Сучасний парламентаризм

Парламент як найвищий виборчий законодавчий орган, що здійснює представництво основних політично активних груп населення. Одно- та двопалатні парламенти. Основні функції парламенту: законодавча творчість, контроль за діяльністю уряду, контроль над фінансами держави та ін. Основні етапи законодавчого процесу: 1) законодавча ініціатива (винесення законопроекту на розгляд); 2) його обговорення в кількох читаннях; 3) прийняття закону.

Поняття парламентаризму як системи представницьких органів влади, в якій чітко розподілено функції законодавчих і виконавчих органів. Історія парламентаризму. Становлення парламентаризму в Україні. Західний досвід парламентаризму.

Підтема 3. Виборче законодавство

Виборче законодавство України. Закон України „Про внесення змін до Закону України „Про вибори Президента України” (від 6 квітня 2004 р.). Закон України „Про вибори народних депутатів України” (від 6 квітня 1994 р.). Закон України „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” (від 10 квітня 2004 р.).

Підтема 4. Політична реформа

Поняття політичної реформи як перетворення чи зміни політичного життя суспільства, що здійснюється без зміни основ існуючого ладу. Політична реформа як еволюційний розвиток суспільства та його інститутів влади. Три основні способи здійснення політичної реформи: 1) зверху владою; 2) зречення влади; 3) поступове реформування влади погодженими зусиллями правлячої еліти та опозиції.

Рекомендована література:

Підтема 1. Виборчі системи: зарубіжний та вітчизняний досвід

1. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна. – К., 2000. – 200 с.

2. Білоус А. О. Пропорційні вибори в Україні: ілюзія чи реалії // Нова політика. – 2001. – № 1.

3. **Веденеев Ю.А., Васильев А.В.** Сравнительный анализ избирательных систем России и Германии // Журнал о выборах. – 2001. – № 4.
4. **Глубоцкий А. Ю., Кынев А. В.** Опыт смешанных выборов в российских регионах // Полис. – 2003. – № 2. – С. 124 – 142.
5. **Голосов Г. В.** Измерения российских региональных избирательных систем // Полис. – 2001. – № 4. – С. 71 – 85.
6. **Голосов Г. В.** Пределы электоральной инженерии: смешанные „несвязанные” избирательные системы в новых демократиях // Полис. – 1996. – № 4.
7. **Кіс Т. І.** Виборчі системи та їх політичні наслідки // Нова політика. – 1996. – № 2, 3, 4.
8. **Мазур О. Г.** Виборчі системи: загальне й особливе (на прикладі Англії, Франції, Бельгії, Німеччини) // Наукові записки. Збірник. Серія „Політологія і етнологія”. Випуск 11. – К.: ІПіЕНД, 2000. – С. 312 – 322.
9. **Мазур О. Г.** Виборчі системи: світовий досвід. – Луганськ: Східноукраїнський державний університет, 1999. – 36 с.
10. **Мазур О. Г.** Виборча система України: у пошуках оптимального варіанту // Нова політика. – 2001. – № 1.
11. О форме избирательной системы в Италии // Полис. – 1993. – №3. – С. 79 – 85.
12. **Постников А.** Мажоритарные и пропорциональные системы: плюсы и минусы // Народный депутат. – 1993. – № 12.
13. **Рейнолдс Е., Рейлли Б.** Посібник з розробки виборчих систем. – К.: „Нора-Друк”, 2003. – 168 с.
14. **Рейнольдс Э., Рейли Б.** Справочник по международным избирательным системам. – Стокгольм, 1997.
15. **Таагепера Р., Шугарт М. С.** Описание избирательных систем // Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М.: МОНФ, 1997. – С. 144 – 197.
16. **Таагепера Р., Шугарт М. С.** Описание избирательных систем // Полис. – 1997. – № 3.
17. **Яромская Н. Б.** Избирательная система и уровень партийной фрагментации в России // Полис. – 1999. – № 4. – С. 121 – 129.

Підтема 2. Сучасний парламентаризм

1. **Автономов А. С., Захаров А. А., Орлова Е. М.** Региональные парламенты в современной России. – М., 2000.
2. **Бандурка О. М., Древаль Ю. Д.** Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток. – Харків, 1999. – 290 с.
3. **Баталов Э.** Парламент и президент в конституциях зарубежных стран // Российская Федерация. – 1994. – № 5.
4. **Гавриш С.** Парламентаризм на чолі суспільного прогресу // Віче. – 2001. – №7.

5. **Георгіца А. З.** Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики. – Чернівці: Рута, 1998.
6. Депутатська недоторканність (сучасна парламентська та судова практика: правовий аналіз) / За заг. ред. О. В. Задорожного. – К.: Логос, 2004. – 288 с.
7. **Древаль Ю.** Парламентаризм: „приглушений” чи раціоналізований? Різновиди парламентської форми державного правління // Віче. – 2003. – № 9. – С. 50 – 53.
8. **Древаль Ю. Д.** Парламентаризм у політичній системі України (політико-правовий аналіз): Монографія. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 280 с.
9. **Євгенєва А.** Німецьке „серце демократії” (парламенти країн світу) // Часопис ПАРЛАМЕНТ. – 2002. – № 1 – 2. – С. 74 – 79.
10. **Євгенєва А.** Франція – країна „раціоналізованого” парламентаризму // Часопис ПАРЛАМЕНТ. – 2002. – № 4. – С. 59 – 68.
11. **Журавський В. С.** Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 344 с.
12. **Кислий П., Вайз Ч.** Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду. – К.: Абрис, 2000. – 414 с.
13. **Кривенко Л.** Історико-порівняльний погляд на проблеми парламенту // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4 (19). – С. 50 – 60.
14. **Кривенко Л.** Світовий досвід і утвердження парламентаризму в Україні // Віче. – 1996. – № 2. – С. 28 – 40.
15. **Миронов О. О.** Конституционный статус депутатов парламентов // Журнал российского права. – 1997. – № 4.
16. **Миронов О. О.** Конституционный статус депутатов парламентов зарубежных стран // Очерки конституционного права иностранных государств: Учебное и научно-практическое пособие / Отв. ред. Д. А. Ковачев. – М.: Спарк, 1999. – С. 165 – 174.
17. **Моргунова М.** Скандинавский парламентаризм. Теория и практика. – М.: РГГУ, 2001. – 350 с.
18. **Павленко Р.** Парламентська відповідальність уряду: порівняльний аспект // Людина і політика. – 1999. – № 5. – С. 13 – 19.
19. Парламент и президент (опыт зарубежных стран). – М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, 1995. – 147 с.
20. **Сімон Г.** Крах парламентаризму в Білорусі, Росії й Україні // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 59 – 63.
21. **Струтинський В.** Україна і Польща на шляхах парламентаризму // Віче. – 1998. – № 9.
22. **Тетерук С.** Україна – Росія. Партії і парламентаризм сьогодні //

Віче. – 2000. – № 2.

23. **Федоренко В. Л., Серeda Ю. А.** Інститут депутатського імунітету: порівняльно-правові аспекти // Держава і право. – Вип. 9. – 2001. – С. 106 – 117.

24. **Шаповал В. М.** Зарубіжний парламентаризм. – К.: Основи, 1993. – 143 с.

25. **Шемшученко Ю. С., Мироненко О. М., Погорілко В. Ф.** та ін. Український парламентаризм: сучасне і минуле. – К., 1999.

Підтема 3. Виборче законодавство

1. **Абросимова Е. Б.** Принятие и изменение Основного закона: из мирового опыта конституционных процедур // Конституционный вестник. – 1991. – № 8.

2. **Автономов А. С., Морозова Е. Г.** Избирательная кампания: основные категории и институты избирательного права. Менеджер избирательной кампании. – М., 1995.

3. **Білоус А.** Виборче законодавство та партійна система України в порівнянні з деякими країнами ЄС та Східної Європи // Нова політика. – 1998. – № 1.

4. **Вашкевич А., Альфер С.** Избирательное законодательство: республика Беларусь и международный опыт. – Минск: Тесей, 2000. – 120 с.

5. Виборче законодавство України: наявні проблеми та шляхи вирішення // Часопис ПАРЛАМЕНТ. – 2002. – № 1 – 2. – С. 6 – 12.

6. Виборче законодавство і політична реформа в контексті європейської інтеграції України. Матеріали конференції. – К., 12 вересня 2003 р. – К.: Нора-друк, 2003. – 58 с.

7. **Вовк Р.** Формування законодавства про вибори Президента України (1991 – 1999 роки). // Політичний менеджмент. – 2003. – №2. – С. 74 – 82.

8. **Гельман В. Я.** Создавая правила игры: российское избирательное законодательство переходного периода // Полис. – 1997. – № 4. – С. 125 – 147.

9. **Долежан В., Василюк С.** Оновлення виборчого законодавства: на користь чи на шкоду? // Право України. – 2001. – № 3. – С. 35 – 38.

10. Закон України „Про вибори Президента України” // Урядовий кур’єр. – 1999. – № 54. – 25 березня.

11. Закон України „Про внесення змін до Закону України „Про вибори Президента України” // Урядовий кур’єр. – 364. – 2004. – 6 квітня. – С. 3 – 17.

12. Закон України „Про вибори народних депутатів України” // Урядовий кур’єр. – №64. – 2004. – 6 квітня. – С. 18 – 32.

13. Зарубежное законодательство о политических партиях (сборник нормативных актов). – М., 1993.

14. Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи / Міжнародна Фундація Виборчих систем (IFES). – Вашингтон, 2002. – 536 с.
15. **Каюнов О. Н.** Незримая логика избирательных законов. – М., 1997.
16. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики / За ред. Погорілка В. Ф. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 356 с.
17. **Кравченко В. В., Пухтинський М. О.** Науково-практичний коментар Закону України „Про вибори народних депутатів України”. – К., 1997. – 192 с.
18. **Лаки К.** Сравнительная таблица законов о выборах двенадцати стран // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1994. – № 2. – С. 19 – 26.
19. **Любарев А. Е.** Избирательные системы и российское электоральное законодательство. // Полис. – 2003. – № 4. – С. 120 – 129.
20. **Маклаков В.** Избирательное право стран – членов Европейского сообщества. – М., 1992.
21. Очерки парламентского права (зарубежный опыт) / Под ред. Топорнина Б. Н. – М.: Институт государства и права РАН, 1993. – 179 с.
22. Очерки по истории выборов и избирательного права / Под ред. Ю. А. Веденеева, Н. А. Богодаровой. – Калуга: Символ, 1997. – 388 с.
23. **Перегуда Є. В.** Реформування виборчого законодавства: пошуки шляхів // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Вип. 14. – К., 2003. – С. 495 – 506.
24. **Примуш М.** Політичні партії на виборах. Виборче законодавство як засіб організації партійної діяльності // Віче. – 2003. – №10. – С. 47 – 52.
25. **Телешун С.** Нові перспективи Закону „Про вибори народних депутатів України”: версії розвитку // Право України. – 2001. – № 1. – С. 85 – 87.
26. **Федосов П. А.** Двухпалатные парламенты: европейский и отечественный опыт // Политические исследования. – 2001. – № 1 – 2.
27. **Федосов П. О.** Російський бікамералізм у європейському контексті. – Політична думка. – 2000. – № 21.

Підтема 4. Політична реформа

1. **Васильєв Г.** Конституційний аспект політичної реформи // Віче. – 2003. – № 4. – С. 3 – 11.
2. Виборче законодавство і політична реформа в контексті європейської інтеграції України. Матеріали конференції. – К., 12 вересня 2003 р. – К.: Нора-друк, 2003. – 58 с.
3. **Кресіна І., Перегуда Є.** Політична реформа: проблеми і перспективи // Віче. – 2003. – № 2. – С. 22 – 27; №3. – С. 15 – 21; № 4. – С. 12 – 15.

4. **Кувалдін В.** Президентська і парламентська республіки як форми демократичного транзиту / Україна та Росія: уроки реформ. Матеріали українсько-російського експертного семінару // Політична думка. – 1998. – № 3 – 4. – С. 21 – 31.
5. **Лавринович О.** Реформа виборчої системи і парламент України // Право України. – 2000. – № 1. – С. 97 – 100.
6. **Мороз О.** На шляху до державно-правової реформи // Віче. – 1995. – № 1.
7. **Осятынський В.** Правовая реформа в посткоммунистической Европе: взгляд изнутри // Конституционное право: восточно-европейское обозрение. – 1996. – № 2 – С. 88 – 93.
8. Політична реформа в Україні: ключові питання і суперечності. Матеріали „круглого столу”, 16 травня 2003 р., м. Київ. – К.: НІСД, 2003. – 64 с.
9. Регіональні аспекти політичної реформи в Україні: Матеріали „круглого столу” 22 квітня 2003 р., м. Ужгород. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2003. – 56 с.
10. **Ставнійчук М.** Вибори в умовах політичної реформи // Віче. – 2003. – № 3. – С. 3 – 10.

Тема 6. Політична реклама

Поняття реклами. Основні принципи Міжнародного кодексу реклами (Париж, 1987 р.). Поняття комерційної та політичної реклами: основні відмінності. Головна мета комерційної реклами: конкурентоспроможність, впровадження нових технологій і товару на ринку та отримання значного прибутку. Головна мета політичної реклами: формування іміджу, ідентифікація і популярність кандидатів чи політичних партій для перемоги на виборах.

Поняття політичної реклами як комунікації за допомогою засобів масової інформації та інших форм зв'язку задля впливу на настановлення виборців (електорату) по відношенню до політичних суб'єктів чи об'єктів. Зміст понять „політичний суб'єкт” і „політичний об'єкт”. Політичні суб'єкти: кандидати на виборах, діючі політики, політична еліта, політичні партії, рухи, організації, державні структури (уряд, міністерства) і т. ін. Політичні об'єкти: політичні ідеї, ідеології, програми, документи, політичні події і т. ін.

Основні різновиди політичної реклами: усна, письмова та візуальна; політична радіореклама і телевізійна реклама; політичні плакати, листівки, карикатури, фотопортрети; сувенірна продукція і т. ін. Багатоманітність рекламних тем політичних інформаційно-пропагандистських матеріалів: 1) реклама імені кандидата чи назви політичної партії; 2) реклама іміджу; 3) проблемна реклама (акцент на 2 – 3 основних програмних питаннях); 4) контрастна реклама (вигідне

представлення на фоні опонентів та конкурентів); 5) реклама на підтримку (демонстрація підтримки відомих політичних діячів з високим рейтингом популярності); 6) негативна політична реклама („чорний PR”).

Типологія політичної реклами: 1) пряма, безпосередня політична реклама – платна агітація у пресі, на радіо чи телебаченні (тематичні статті, виступи, рекламні теле- і радіоролики); 2) опосередкована – безплатна інформація новин про події, які проводяться за участю кандидата чи партії (партійні з'їзди, зустрічі, „круглі столи” тощо); 3) наочна агітація (плакати, транспаранти з фото кандидата та основним гаслом); 4) особистий контакт з виборцями (зустрічі кандидатів чи довірених осіб на вулицях, підприємствах; поштові розсилання друкованої політичної реклами); 5) поширення інформаційно-пропагандистських матеріалів (листівок, буклетів, газет, брошур) і т. ін.

Політичне рекламування як різновид політичного маркетингу, спрямованого на формування позитивного політичного іміджу лідерами чи ідеями. Етапи політичного рекламування: 1) дослідження характеристик ідеологічних і соціопсихологічних настанов громадян щодо іміджу „ідеального” політичного суб'єкта (лідера партії), які є домінуючими в суспільній свідомості; 2) вивчення і аналіз характеристик іміджу реального політичного суб'єкта (сформованого громадськістю на основі виступів кандидата до початку політичної кампанії); 3) створення („конструювання”) іміджу, що має бути впровадженим внаслідок проведення рекламної кампанії; 4) розробка форм, методів і способів використання ЗМІ у поширенні політичної реклами; 5) реалізація („продаж”) створеного іміджу та аналіз ефективності рекламної кампанії.

Рекомендована література

1. **Викентьев И. Л.** Приемы рекламы и Public Relations. Часть 1. – СПб.: ТРИЗ-ШАНС, 1995. – 228 с.
2. **Владыкина И. К., Плесовских С. Н.** Феномен доверия и политическая реклама // Вестник МГУ. – Серия 18. – 2000. – №1.
3. **Гринберг Т. Э.** Политическая реклама: портрет лидера. – М., 1995.
4. **Егорова-Гартман Е.В., Плешаков К.В., Байбакова Р.Б.** Политическая реклама. – М.: ИПО „Профиздат”, 1999.
5. **Королько В.** Політична реклама: уроки виборів, проблеми // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С. 53 – 65.
6. **Костенко Н.** Мас-медіа у виборах // Політична думка. – 1999. – № 17.
7. **Лисовский С. Ф.** Политическая реклама. – М.: ИВЦ „Маркетинг”, 2000.
8. **Ляпина Т. В.** Политическая реклама. – К., 2000. – 152 с.
9. **Мицкевич Е., Фаейрстоун Ч.** Телебачення і вибори. – К., 1994.

10. **Музыкант В. Л.** Теория и практика современной политической рекламы. Монография. Ч. II. – М.: Евразийский регион, 1998. – 328 с.
11. Политическая реклама / Отв. ред. Е. Егорова-Гартман, К. Плешаков. – М.: Центр политического консультирования „Никколо М”, 1999. – 240 с.
12. **Почепцова А.** Телевізійна політична реклама – 98 // Нова політика. – 1998. – № 3.
13. **Почепцов Г. Г.** Символы в политической рекламе. – К.: Принт Сервис, 1997.
14. **Соловьев А. И., Решетков К. И.** Политическая реклама в коммуникативной стратегии государства // Вестник Московского университета. – Серия 12. – Политические науки. – 1999. – № 3.

Тема 7. Політична еліта

Підтема 1. Проблема політичної еліти: теоретичні аспекти

Поняття „еліта”. Походження та введення в науковий обіг терміна „еліта” (В. Парето, Ж. Сорель). Обґрунтування ідей поділу суспільства на „вищих” і „нижчих” у творчості Конфуція, Платона, Н. Макіавеллі та ін.

Багатоманітність визначень поняття „еліта”. Еліта як соціальна верства, представники якої мають такі соціальні та інтелектуальні якості, які дають їм можливість відігравати провідні ролі в суспільстві або в його окремих сферах.

Виникнення і становлення окремого наукового напрямку – елітології, яка вивчає діяльність верстви, що безпосередньо здійснює функції державного, соціального чи політичного управління. Виникнення перших концепцій еліт В. Парето, Р. Моска, Р. Міхельса (кінець XIX – початок XX ст.). Розуміння „еліти” за М. Вебером, А. Тойнбі, Г. Лассуелом та ін.

Поняття „політична еліта”. Багатоманітність визначень поняття „політична еліта”. Політична еліта як суспільна верства (сукупність осіб), яка виділяється з політичного середовища на основі високого ступеня розвитку політичних якостей.

Гене́за ідей і концепцій „політичного елітизму”. В. Парето як один з засновників сучасної теорії політичних еліт. Розуміння В. Парето „кругообігу еліт як універсального закону історії”. Концепція „залізного закону олігархії” Р. Міхельса. Концепція „коефіцієнту еліти” М. Бердяєва. Концепція „національної аристократії” В. Липинського.

Типологія політичних еліт. Багатоманітність критеріїв типологізації політичних еліт: 1) за способом формування („відкрита” та „закрита”); 2) за способом приходу до влади (легітимна і нелегітимна); 3) за сферами життєдіяльності (політична, економічна, культурна, соціальна, релігійна, інтелектуальна та ін.); 4) за видами політичної діяльності (державна, адміністративна, депутатська, муніципальна, партійна); 5) за обсягом політичного простору (загальнонаціональна, регіональна, місцева та ін.);

6) за ідеологічними цінностями (ліберальна, консервативна, соціалістична та ін.).

Основні функції політичної еліти: стратегічна, комунікативна, інтегративна, організаторська, представницька, керівна, регулятивна, аналітична, прогностична та ін.

Основні риси політичної еліти: 1) право на привілеї; 2) закритість або напівзакритість; 3) психологія вищості; 4) доступ до закритої інформації; 5) здатність до самопожертви заради збереження влади та ін.

Підтема 2. Політична опозиція

Структура політичної еліти: правляча еліта (еліта влади), еліта впливу, опозиційна еліта та контреліта. Поняття опозиційної політичної еліти. Опозиція як політично організована група, що критикує правлячу еліту і прагне здобути владу. Контреліта (т. зв. антисистемна опозиція) як протипава правлячій еліті, що прагне змінити напрям суспільного розвитку.

Підтема 3. Політична еліта в Україні, Росії та на Заході

Поняття національної еліти як інтегрованої сукупності еліт усіх сфер діяльності, об'єднаних прагненням втілити в життя національну ідею. Структура політичної еліти сучасної України. Особливості формування політичної еліти сучасної України.

Рекомендована література:

Підтема 1. Проблема політичної еліти: теоретичні аспекти

1. Ашин Г. Правящая элита и общество // Свободная мысль. – 1993. – №7.
2. Ашин Г. Формы рекрутирования политических элит // Общественные науки и современность. – 1998. – № 1.
3. Бебик В. М. Еліта, елітарність, лідерство // Віче. – 1993. – № 7.
4. Видрін Д. Еліти – це проблема будови суспільства // Віче. – 2003. – № 5.
5. Вовканич С. Еліта – найбільш конвертована валюта // Віче. – 1997. – №5.
6. Галан-Голутвина О. В. Определение основных понятий элитологии. // Полис. – 2000. – № 3. – С. 97 – 103.
7. Кривошея В. Еліта нації та еліта суспільства // Політична думка. – 1998. – № 1.
8. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і політичне лідерство. – Львів. 1995.
9. Малькова Т., Фролова М. Массы. Элита. Лидер. – М. 1992.
10. Мейс Д. Блукання лабіринтом, або Дисфункціональність українських еліт // Сучасність. – 1997. – № 3. – С. 58 – 64.
11. Мясников С. Г. Смена правящих элит: „консолидация” или „вечная

схватка"? // Поліс. – 1993. – №1.

12. **Пахарєв А.** Політична еліта. Формальна? Справжня? // Віче. – 1997. – № 11.

13. **Полохало В., Слюсаренко А.** Політичний процес і політична еліта / Політична думка. – 1994. – №1.

14. Роль еліт у трансформаційному суспільстві: Матеріали засідання „круглого столу” 16 квіт. 2003 р., Київ / Нац. ін-т стратегічних досліджень. – К., 2003. – 96 с.

15. **Струтинський В.** Політична відповідальність правлячих еліт у посткомуністичному суспільстві: етичний вимір проблеми // Політологічні та соціологічні студії. – Т. 1. – 2000. – С. 165 – 176.

16. **Тощенко Ж. Т.** Еліта? Касты? Клань? Как назвать тех, кто правит нами? // Социс. – 1999. – № 11. – С. 123 – 133.

Підтема 2. Політична опозиція

1. **Бадзьо Ю.** Влада – опозиція – держава в Україні сьогодні: думки проти течії. – К.: Смолоскип, 1994.

2. **Забродіна К.** Політична опозиція в західноєвропейських країнах (політологічний аналіз) // Політологічні та соціологічні студії. – Т. 1. – 2000. – С. 196 – 201.

3. **Золотухін Г.** Влада – опозиція: боротьба проти себе? // Віче. – 2003. – № 10. – С. 71 – 74.

4. **Лага В.** Феномени „опозиційної ідеології” та „ідеології опозиційності” // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 91 – 100.

5. **Михальченко М.** Позиції опозиції. Хто є хто в Україні // Віче. – 2002. – №3. – С. 5.

6. **Павленко Р.** Опозиція: права і повноваження // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 6 – 9.

7. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. – К., 1996.

8. **Поршаков С.** Политическая оппозиция в странах Запада // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 3. – С. 35 – 48.

9. **Рудич Ф.** Взаємодія опозиції і влади в Україні: спроба політологічного аналізу // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К., 2002. – С. 34.

10. **Тупчієнко Л.** Політичні опоненти. Чи готові слухати один одного? / Віче. – 2002. – № 3. – С. 14.

Підтема 3. Політична еліта в Україні, Росії та на Заході

1. **Баранцева К.** Проблема формування державно-управлінської еліти: світовий досвід та Україна // Молода нація. – 1997. – № 6. – С. 115 – 130.

2. **Валігурський П., Валігурський Ю.** Політологічні виміри української еліти // Віче. – 1998. – № 6. – С. 31 – 36.

3. **Вовканич С., Копистянська Х.** Формування національної еліти // Вісник НАН України. – 1996. – № 7 – 8. – С. 90 – 97.
4. **Гаврилишин Б.** Українська еліта: шляхи відродження // Український світ. – 1993. – № 1 – 2.
5. **Гордієнко М.** Концепція політичної еліти В. Липинського як фактор національно-державної ідентичності України // Нова політика. – 1998. – №2.
6. **Горелов Н. Е.** Номенклатурная власть в Украине и России как фактор дестабилизации межгосударственных отношений // Национальные интересы Украины и России: совпадения и расхождения. Материалы межгосударственной научной конференции. – К., 1998. – С. 70 – 74.
7. **Гринчук І.** Сучасні політичні еліти України і Росії (спроба порівняльного аналізу) // Політологічні та соціологічні студії. – Т. 1. – 2000. – С. 202 – 205.
8. **Долженков О.** Тіньовий аспект політичного процесу в Україні: феномен адміністративно-економічних кланів // Людина і політика. – 2000. – № 2. – С. 2 – 6.
9. Еліти в суспільстві: навчальний зміст теоретичної проблеми / М. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко та ін. // Розбудова держави. – 1998. – № 7 – 8. – С. 13 – 27.
10. **Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М.** Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К., 1999.
11. **Круглашов А.** Місцева еліта: регіональна чи периферійна? // Віче. – 1998. – №5.
12. **Кузьменко Б.** Політична еліта у пострадянській Україні: яка вона? // Право України. – 1998. – №1.
13. **Курас І.** Політична опозиція в Україні: історичний досвід і сьогодення // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. – К., 1996. – С. 3 – 9.
14. **Латигіна Н. А.** Сучасні теорії еліт в політичній науці США і Великобританії // Трибуна. – 1998. – № 7 – 8. – С. 25 – 27.
15. **Михальченко М.** Еліта в Україні: їжте, куме, що зварили // Віче. – 2003. – № 1. – С. 7 – 11.
16. **Мойсейв І.** Національна еліта, її культурна і політична роль // Розбудова держави. – 1996. – № 6.
17. Политические элиты в Центральной и Восточной Европе. – М.: Институт научной информации по общественным наукам РАН. 1998.
18. **Полохало В.** Структурування політичних еліт в процесі виборчих кампаній в Україні і Росії: порівняльний аналіз / Україна і Росія напередодні виборів. Матеріали українсько-російського експертного семінару // Політична думка. – 1999. – № 3. – С. 3 – 7.
19. Правляча еліта сучасної України: соціологічний портрет / М. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко та ін. // Вісник НАН України. – 1998. – № 7

– 8. – С. 33 – 55.

20. **Скуратівський В.** Исторична ритміка українських еліт // Політична думка. – 1994. – №3.

21. **Федоров А.** Нарцисизм посткоммунистической украинской элиты // Политическая мысль. – 1994. – №3.

22. **Фесенко В. В.** Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития // Полис. – 1995. – №6. – С. 87 – 94.

23. **Шульга М.** Правляча еліта: що думають про неї в Україні // Віче. – 1997. – № 8. – С. 93 – 108.

24. **Шульга М., Бойко Н.** Уряди України: соціологічний портрет владної еліти (1990 – 1997 рр.) // Соціологія : теорія, методи маркетинг. – 1998. – №3.

(Закінчення в наступному номері).

Громадянська освіта і визначення поняття „політика”

Віктор Пащенко,

аспірант Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень НАН України

В цікавій, ґрунтовній статті кандидата політичних наук Миколи Іванова „Що таке „громадянська” і що таке „політична” освіта?”, опублікованій у №2 журналу „Політичний менеджмент” [1, с. 41 – 49], є одне доволі спірне місце. Так, автор говорить, що „політико-онтологічні цілі” не є „характерними для системи громадянської освіти” [1, с. 48]. Однак „центральною аспектами системи громадянської освіти” є „питання функціонування найважливіших сфер суспільного життя”, а метою – „формування свідомого громадянина, здатного ...захистити свої права та надавати підтримку силам, які реально можуть представляти його інтереси” [1, с. 45].

Однією з найважливіших сфер суспільного життя є, безумовно, політика. Але важливість визначення, що вона собою являє, для громадянської освіти полягає не тільки в цьому.

Оскільки головною ознакою свідомого громадянина є здатність і готовність до активної участі в суспільному житті, то громадянська освіта має дати тим, хто її потребує, „певний рівень знання, який може вважатися достатнім для того, щоб забезпечити партиципацію” [2]. Тобто знання про існуючий інституційний устрій і функціональні зв'язки та знання про реальні шляхи вирішення проблем, що виникають, необхідні для того, щоби громадянин справді зумів реалізувати існуючі можливості впливу та виступив на захист своїх інтересів. Але для того, щоб це знання доповнювалося відповідною практичною діяльністю, потрібні ще певні спроможності (навички) і внутрішні установки, які теж повинні давати громадянська освіта. Яким чином в процесі громадянської освіти можна сформулювати установку на активну участь у суспільному житті? Важливу роль у цьому відіграє те, яким пропонується бачення політики.

У нас на рівні суспільної свідомості побутує, на жаль, уявлення про політику як про „брудну справу”. Хто ж захоче „влипати в брудні справи”? Водночас політика вважається чимось недосяжним, непідвладним і незрозумілим. А оскільки фактичне наше ставлення до речей формується

через уявлення про них, уявлення про наші взаємовідносини з ними, то й одну з причин пануючої в нашому суспільстві політичної апатії і пасивності належить шукати в нашому ставленні до політики.

За кількістю запропонованих визначень термін „політика” може суперничати лише з терміном „демократія”. Таке розмаїття створювалося в рамках різних теорій шляхом використання дуже різних підходів. Вивчення їх є важливим у рамках політологічної освіти. Але громадянин потребує лише **одного** уявлення про політику, яким він би міг керуватися, і бажано, щоб воно вело його до активної громадянської позиції. Та як можна обрати одне-єдине з усіх існуючих визначень?

Взагалі, те, що існує велика кількість визначень терміна „політика”, можна пояснити, наприклад, за допомогою концепції „essential contestability”, „сутнісної спірності” понять, провідником якої на теренах пострадянських країн став В. Ледаєв [3, с. 86]. „Конкурентність”, („спірність”) понять означає, що „концептуальні диспути стосовно понять носять нормативний (оціночний) характер, оскільки вираження якоїсь цінності є невід’ємною частиною самого поняття. Ідеологічний елемент ніби безпосередньо „вбудований” в зміст останнього, що прирікає на невдачу будь-які спроби дати йому „об’єктивне” визначення” [3, с. 86]. Тому в центрі визначення „політики” опиняється або боротьба груп за владу, або авторитарний розподіл цінностей, або боротьба за організацію людських можливостей. Якщо ж ми не можемо обрати якогось об’єктивного визначення, то чому б не створити його спеціально для курсу громадянської освіти, в якому б не наголошувалося, що політика – це боротьба груп еліти за владу та ресурси?

Політологи, вочевидь, вважають, що роблять суспільству послугу, „розкриваючи очі” на справжній зміст політики. Але варто замислитися: чи не створюємо ми політику згідно з нашими уявленнями про неї?

Література:

1. **Іванов М.** Що таке „громадянська” і що таке „політична” освіта? // Політичний менеджмент. – 2003. – №2. – С. 41 – 49.
2. **Мюнклер Х.** Гражданская компетентность // www.academy-go.ru/publications/Munkler.html
3. **Ледаев В. Г.** О сущностной оспариваемости политических понятий / ПОЛИС. – 2003. – №2. – С. 86 – 95.

Свій висновок підтверджую

Микола Іванов,

кандидат політичних наук, доцент
Миколаївського державного
гуманітарного університету
ім. П. Могили

Не без інтересу ознайомився з реплікою Віктора Пащенко стосовно одного з положень моєї статті в „Політичному менеджменті” (№2), присвяченої проблемі з’ясування змісту політичної та громадянської освіти і співставленню самих понять „політична освіта” і „громадянська освіта”. Щиро вдячний колезі за увагу до моєї публікації.

Стосовно спірності того, чи має система громадянської освіти висувати політико-онтологічні цілі, хочу лише підтвердити свою думку.

В якості пояснення хотів би зазначити, що політико-онтологічні цілі передбачають глибинне вивчення сутнісних основ політики, фундаментальних принципів політичного життя, на що, до речі, спрямована спеціальна галузь фахової освіти, яка в згаданій статті на сторінці 47 обґрунтовано кваліфікована як „політологічна освіта”. Громадянська ж освіта, на нашу думку, в своїх елементах, які стосуються вивчення політичного життя, може реалізовувати просвітницькі завдання. Тобто поширювати основи знань про політичний процес з метою залучення громадян до свідомої участі в ньому. Про що в статті йшлося у досить розгорнутому вигляді.

Фундаментальна праця українських істориків і політологів

Микола Вегеш,

доктор історичних наук,
завідуючий кафедрою політології

Ужгородського національного університету

Маріан Токар,

викладач кафедри політології

Ужгородського національного університету

*Політична історія України. XX століття. – В 6 т. – Київ:
Видавництво „Генеза”, 2003 – 2004.*

До вивчення політичної історії України вчені-історики ще недавно змушені були підходити з вузько ідеологічних позицій – не допускалося найменше відхилення від „прийнятих” стандартів, вироблених „у верхах” штампів.

Ситуація докорінно змінилася з проголошенням незалежності України. І ось нині завершено фундаментальну працю – шеститомник політичної історії України XX століття. Цю важливу проблему успішно вирішив очолюваний академіком НАН України Іваном Курасом Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України. Вчені Інституту працювали, звісно, пліч-о-пліч з багатьма провідними істориками й політологами інших наукових установ та вищих навчальних закладів країни.

У першому томі праці, який має назву „На зламі століть”, акцентовано увагу на подіях кінця XIX та початку XX століття – до 1917 року. Автори цієї книги Ю. Левенець, Л. Нагорна і М. Кармазіна проаналізували основні фактори та сутність тогочасних політичних процесів в Україні. В центрі уваги вчених – місце та роль „українського питання” в Російській імперії. Автори висвітлюють процеси політичної еволюції в Україні, визрівання національної ідеї, непрості проблеми української самоідентифікації. Вчені характеризують тенденції та особливості розвитку України під час революції 1905 – 1907 років, а також в період Першої світової війни. Висвітлюються, що важливо, й політичні процеси на західноукраїнських

землях.

Авторам вдалося переконливо передати напругу пошуку політичних ідеалів в умовах загальноросійської кризи політичної системи. Крізь призму етнопонаціональної специфіки змальовуються ідейно-політичні напрямки та розглядається перспектива їх практичної адаптації до умов суспільно-політичного життя. Дуже важливим є розділ, у якому розкрито парадокси швидкої політизації українського суспільства в роки революції 1905 – 1907 років.

Другий том шеститомника має назву „Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920)”. Над ним працювали відомі історики В. Верстюк і В. Солдатенко. Вченим, на наш погляд, вдалося адекватно відтворити складні, суперечливі процеси соціальної та національно-визвольної революцій, які стали основою політичного життя і розвитку нації. Аналізуються тодішні головні аспекти державотворення. Відомо ж бо, що у боріннях тих років одна за одною поставали Українська Народна Республіка, Гетьманська держава, радянський режим.

Третій том праці – „Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938)”. Основний обсяг дослідницької роботи виконали фахівці під орудою професора С. Кульчицького. Над томом плідно попрацювали В. Греченко, Л. Гриневич, С. Кокін, О. Мовчан, Ю. Шаповал.

Хронологічні межі, відведені для цього тому, в історичному сенсі стали для українців порою чи не найтяжчих випробувань. Усього сімнадцять років життя нації, а скільки трагічного пережито: голодомори, масові репресії, депортації... Історики констатують, що створення радянського соціально-економічного ладу як підґрунтя тоталітарного політичного режиму відбувалося в обстановці масового політичного терору. Але водночас було досягнуто й істотного прогресу в модернізації народного господарства та в культурному житті.

Важливим аспектом дослідження стали проблеми радянської зовнішньої політики, внутрішньопартійного життя, форми і сутності української радянської державності тощо.

Четвертий том „Політичної історії України” цілком присвячено участі України в Другій світовій війні (1939 – 1945 рр.). Історики В. Кучер, В. Гриневич, В. Коваль, використовуючи унікальний архівний матеріал, досягнення сучасної історіографії, переосмислили роль і місце України в контексті передвоєнного партнерства, а згодом і воєнного протистояння двох тоталітарних систем. Крім того, в томі ґрунтовно розкрито участь українців у розгромі нацизму, вузлові моменти розвитку радянського партизанського руху, боротьби ОУН і УПА, політичні наслідки воєнного протистояння між фашизмом і комунізмом в цілому.

Чи не вперше в академічному виданні дається наукова оцінка політичних ілюзій та реалій відродження незалежної української держави на першому етапі війни, згадане вже протистояння рухів опору на

прикладі радянських партизанів та військ ОУН – УПА.

Вузловим моментом того періоду була, зокрема, боротьба за міжнародне визнання української частини нового західного кордону СРСР. Автор цього розділу відомий дослідник воєнної історії В. Коваль стверджує, що доля українського Закарпаття була вирішена останньою. Незважаючи на прагнення українців краю возз'єднатися з материнською Україною, деякі процедури цього процесу носили брутальний характер. Так, зокрема, на чому цілком справедливо акцентує увагу вчений, „незважаючи на те, що нова територіальна угода, як і з Польщею, безпосередньо торкалась України, а вона вважалася, за конституцією, суверенною республікою, її підпису під документом не було. Територіальні питання залишалися суто імперською справою” [с. 557]. Із приєднанням Закарпаття завершилось остаточне формування північно-західного державного кордону України.

Окремої уваги заслуговує п'ятий том видання – „Українці за межами УРСР (1918 – 1940)”. Автори його, серед яких В. Трощинський, А. Шевченко, Р. Симоненко, С. Віднянський, В. Потульницький, С. Попик, глибоко проаналізувати політичні процеси не тільки в середовищі української еміграції в Європі, а й на автохтонних українських землях, що в період між двома світовими війнами входили до складу Польщі, Румунії і Чехословаччини. Саме цей історичний етап став серйозним випробуванням для української нації, яка постійно боролася за свою єдність, за соборність держави.

На основі великої кількості документів аналізуються політичні течії міжвоєнної української еміграції, роз'яснюються їх ідейні засади, пропонувані ними моделі державотворення. Особливо цікавою є проблема визначення міжнародно-правового статусу західноукраїнських земель. Акцентується увага на еволюції української суспільної і політико-партійної структури в Галичині, на Волині, Буковині та в Закарпатті. Дослідники вдало, на нашу думку, знайомлять із специфікою, формами і механізмами вияву українських політичних інтересів у тій чи іншій частині України, оскільки вплив на свідомість українців діяльності таких політиків, як М. Грушевський, М. Міхновський, С. Петлюра та інші, сприяв формуванню єдності не тільки в умах громадян, але і в їх безпосередніх діях. Автори підтверджують факт невіддільності політичної історії українців за межами УРСР у міжвоєнний період від цілісної політичної історії України. Цим вони рішуче відкидають закиди окремих зарубіжних дослідників про історичну спорідненість західноукраїнських земель із сусідніми країнами.

Польща і Чехословаччина міжвоєнного часу справді посідали особливе місце у відносинах з тим українським населенням, яке внаслідок певних історичних колізій опинилися в їх складі. Тим не менше, саме в цих державах український рух набув особливого піднесення та мав специфічні

форми прояву політичної активності. І, що найважливіше, залишив помітний слід в політичній історії завдяки своїй масовості, невідступності від національної справи.

Роль української еміграції в обстоюванні національних інтересів розкривається у першому розділі тому (автори В. Трощинський, А. Шевченко). У наступному розділі здійснюється чітка градація політико-ідеологічних середовищ, у яких формувалися погляди на можливе політико-державне майбуття українців: консервативно-гетьманське, національно-демократичне, народницько-соціалістичне, націонал-комуністичне, радикально-націоналістичне (автори – В. Трощинський, А. Шевченко, В. Потульницький).

Внаслідок розвитку революційно-визвольного руху у Східній Галичині та на Волині, а також перипетіям польсько-західноукраїнської війни в листопаді 1918 – липні 1919 року, на перший план висувається питання про консолідацію українських сил у Польщі. Автор цього розділу Р. Симоненко доводить, що саме ці події сприяли початку боротьби за чіткий міжнародний правовий статус західноукраїнських земель. Подальші роки змагань за національне самоутвердження українців у складі Польщі – Другої Речі Посполитої (1923 – 1939 рр.) мали нелегкий характер. І трагічний фінал.

Не менш актуальним є розгляд проблем, пов'язаних з перебігом політичних подій на Буковині. Автор цього розділу С. Попик охоплює період від включення Буковини до складу Румунії та функціонування окупаційного режиму до активної участі у політичних процесах українців, які належали до політичних партій і громадських організацій краю.

Останній розділ тому привертає особливу увагу, оскільки дослідження міжвоєнного політичного розвитку історичного Закарпаття (в той час – Підкарпатської Русі) потребує сьогодні чіткого наукового аналізу, аби переконливо відкинути будь-які авантюрні „наукові” гіпотези щодо приналежності цього краю до іноземних держав. (Автор розділу „Політичні процеси в Закарпатті” – С. Віднянський).

Закарпаття, яке лише у XX столітті побувало у складі п'яти державних утворень, мало зовсім інші умови розвитку, ніж решта українських земель.

По-перше, опинившись після Першої світової війни перед необхідністю вибору майбутнього державотворчого розвитку краю, жителі, а точніше – народні ради, що репрезентували інтереси місцевого населення, вже у 1918 — 1919 роках засвідчують свою „одноплемінність” з українським народом. Вони приймають рішення про возз'єднання з Україною в єдиній соборній державі. Однак тодішня політична реальність не сприяла здійсненню сподівань закарпатських українців. Але попри все вони не припинили боротьби за національну свободу. Внаслідок чого одержано певні гарантії з боку політичного керівництва великих держав, завдяки чому закарпатська спільнота отримала можливості для свого розвитку

умовах Чехословацької Республіки.

По-друге, вся палітра демократичного простору, в якій опинилося Закарпаття, сприяла формуванню таких важливих елементів, як громадянське суспільство, політичний плюралізм, можливість захищати національно-культурні, релігійні, господарсько-економічні та політичні інтереси, підвищувати політичну культуру населення тощо. Науковою цінністю розділу є, перш за все, комплексний підхід до вивчення політичних процесів, аналіз явищ суспільного життя крізь призму історико-політичної своєрідності крайового розвитку та загальнодержавного чехословацького чинника.

Пошук шляхів консолідації закарпатської спільноти знайшов своє відображення у рішеннях народних рад. Як констатується в розділі, „аналіз рішень та резолюцій народних рад у Закарпатті показує, що головний, визначальний напрям політичної орієнтації русинів-українців краю був проукраїнський. Єднання зі своїми братами-українцями по той бік Карпат, злуки з Україною (причому як з УНР у Києві, ЗУНР у Львові (Станіславі), так і з радянською Україною в Харкові) вимагали численні ради, починаючи з Старо-Любовнянської (пізніше – Пряшівської), що прийняла одне з перших таких рішень ще 8 листопада 1918 р. – „Маніфест до русинів Угорщини”, і до історичної за своєю значимістю резолюції Всенародного з'їзду угорських русинів 21 січня 1919 р. у Хусті” [с. 624]. Отже, питання, яке порушувалося з точки зору державно-політичної єдності закарпатців з Україною, не виникло „з нічого”, не було локальним, випадковим, як це намагаються зобразити окремі історики.

Ще один важливий момент, на якому акцентує увагу С. Віднянський, – це часткова добровільність входження закарпатського краю до складу Чехословацької Республіки як єдиного правильного на той час кроку, що дістало підтвердження й у міжнародно-правовому відношенні на Паризькій мирній конференції. Однак цей крок, констатує історик, було здійснено без участі широких народних мас краю [с. 634].

Основною метою чехословацької політики щодо закарпатської території була адаптація всього спектра місцевої своєрідності до загальнодержавних умов через, перш за все, поступову „інкорпорацію краю до суспільно-політичної й соціально-економічної систем” [с. 637]. Проте, як справедливо зазначає С. Віднянський, замість законодавчих актів, які б підтвердили автономність краю, що гарантувалося й міжнародними документами, „на практиці в 20-х роках почалося запровадження централізованої адміністративної системи управління” [с. 642]. Вчений нагадує й інші порушення договірних умов.

Але, якщо вже говорити про існування елементів демократії в Чехословаччині, то слід пам'ятати, що її державно-політична система сприяла активізації українського суспільно-політичного руху. Особливі зрушення відбулися в політичній, соціальній та культурній сферах. Як

наголошує автор, „демократичні засади чехословацької конституції створювали сприятливі можливості й умови для розгортання процесів політизації й структуризації закарпатського суспільства, зокрема для виникнення й діяльності політичних партій, громадських об'єднань, культурно-освітніх товариств” [с. 643 – 644].

Діяльність політичних партій у Закарпатті у 1920 – 1930 роках (а їх було понад 30) – ще одна особливість політичної системи країни. Історик змальовує специфіку їх діяльності, еволюційний характер політичних відносин між однорідними політичними організаціями тощо. Автор цілком справедливо зазначає, що „не випадково головною відмінністю партійних програм були їх протилежні національно-культурні орієнтації, зокрема ставлення до мовного питання у Закарпатті, за яким політичні партії поділялися на русинські (руські – **авт.**) (автохтонні), проросійські і проукраїнські” [с. 644]. Така поляризація засвідчує, зокрема, плюралістичний характер чехословацької демократії.

Характеризуючи процес становлення та діяльності найпотужніших партій краю, автор основну увагу відводить тим особливостям, котрі вирізняли їх з-поміж інших практично однотипних політутворень. Визнаючи, що більшість партій реального впливу на перебіг політичних подій не мали, а тим більше не могли брати участі в прийнятті політичних рішень загальнодержавного значення, історик аргументовано доводить і позитивний аспект їх роботи. Так, він зазначає, що „виникнення й діяльність численних політичних партій у Закарпатті в 1920-і роки сприяли, з одного боку, формуванню політичної свідомості та політичної культури населення краю і все більшій його інтеграції в політичну систему Чехословацької Республіки, а з іншого – процесу її політичного зміцнення і стабільного розвитку як єдиної багатонаціональної держави” [с. 653].

С. Віднянський системно підійшов і до хронології політичного розвитку Закарпаття у міжвоєнний період. Якщо 1920-ті роки він характеризує як спробу адаптації крайової політичної системи до загальнодержавних стандартів, то 1930-ті, а особливо їх другу половину, вважає такими, що вирізняються значною радикалізацією громадсько-політичного життя, а це сприяло національно-культурному розвитку краю та реалізації його прав на автономію. І справді, цей період відзначався поживавленням діяльності передусім автономних політичних партій, які зневірилися в обіцянках центральної влади щодо реалізації декларованих перспективних планів щодо Закарпаття.

Разом з іншим політичними силами вимагали рішучих кроків на шляху до реалізації автономістських планів проукраїнські партії та їх лідери, які діяли більш злагоджено, ніж, скажімо, русофіли. Те, що згодом українці вибороли автономію й державність Карпатської України, тільки підтверджує цей висновок.

Політичні аспекти державності Карпатської України в 1938 – 1939

роках стали об'єктом особливо уважного дослідження. С. Віднянський, визнаючи значний вплив міжнародних факторів на суспільно-політичні процеси в Європі взагалі та в Чехословаччині і Закарпатті зокрема, пропонує усвідомлювати й специфіку національно-визвольної боротьби закарпатських українців. Автор послідовно розкриває усі аспекти карпато-української дійсності, акцентуючи увагу на становленні та діяльності автономних урядів, евакуації уряду з Ужгорода до Хуста, формування єдиної проурядової політичної партії „Українське національне об'єднання”, вибори до Сойму Карпатської України і, нарешті, проголошення її незалежності та оборону [с. 667 – 688].

Шостий том „Політичної історії України. XX століття” – „Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002)” відзначається новизною інтерпретації політичних процесів, що відбувалися після завершення Другої світової війни. Автори тому, очолювані доктором історичних наук О. Майбородою, охопили складний історичний період сталінської тиранії, пов'язаний з проблемами адаптації до мирних умов життя, а також з суспільними катаклізмами та людськими трагедіями (голодомор, депортація, політико-ідеологічна реакція, ставлення до церкви, „советизація” тощо). З цікавих позицій подано добу М. Хрущова в Україні та поступовий реванш командно-адміністративної системи, правову легітимацію тоталітаризму.

І, нарешті, в „Політичній історії України” глибоко проаналізовано процеси трансформації УРСР в незалежну державу Україна. Тут вже можна спостерігати й формування громадянського суспільства, і процеси націотворення, і вияви політичного плюралізму як запоруки демократичного вибору українського народу. Політика внутрішня тісно переплітається із зовнішньою, з геополітичним становищем країни.

На таке академічне видання, як „Політична історія України. XX століття”, читач очікував уже давно. Авторам цієї фундаментальної праці вдалося всебічно, на високому науковому рівні проаналізувати весь спектр вузлових проблем української політичної думки і політичних ідей в новітній історії України, показати складний шлях українського народу до державної незалежності.

Україна – Білорусь: несхожа схожість

Ольга Бабкіна,

доктор політичних наук,
завідуюча кафедрою політичних наук
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Долженков О. О. Україна – Білорусь: досвід політичної трансформації: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2003. — 264 с.

У монографії українського політолога О. Долженкова на широкому дослідницькому матеріалі здійснено порівняльно-політологічне дослідження процесів політичної трансформації в Україні й Республіці Білорусь. Започаткована автором проблема має як науково-теоретичне, так і практично-політичне значення, оскільки Україна й Білорусь мають багато схожих висхідних траєкторій та близькі за результатами наслідки соціально-економічних реформ. Водночас, як зазначає автор, при уважному вивченні динаміки розвитку політичних систем цих пострадянських країн з очевидністю проявляється й суттєва різниця: скоріш авторитарний режим у Білорусі та скоріш демократичний режим в Україні; практично полярні зовнішньополітичні орієнтири; якісно різні способи економічних перетворень тощо.

Одним з найвагоміших здобутків автора є методологічне опрацювання особливостей забезпечення компаративного аналізу пострадянських суспільств. Автору вдалося, по-перше, досить глибоко, науково виважено уточнити поняття „політична трансформація”, „перехідне суспільство”, „бінарний аналіз”, „порівняльно-політологічний метод”, „політична система” та низку інших – похідних від них понять і категорій. І, по-друге, суттєво вдосконалити методологію застосування компаративного аналізу в політичних дослідженнях у контексті оптимізації процесу державотворення в Україні.

Структурно дослідження будується за логікою „від загального до конкретного”. Відповідно, перший розділ присвячено теоретико-методологічним особливостям процесу трансформації та перехідної динаміки постсоціалістичного розвитку. Дослідник суттєво доповнює розуміння не лише характеру трансформаційного процесу на

пострадянському просторі, але і його місця у широкому процесі демократизації. В дослідженні, зокрема, чітко проводиться думка, що алгоритми ринкових і демократичних перетворень, внаслідок дії комплексу різних чинників, не завжди дають прогнозовані результати в політичній, економічній і правовій сферах. Автор наголошує, що шлях трансформаційних змін як в Україні, так і в Білорусі буде, вірогідно, досить тривалим і своєрідним. Про це свідчать як стадіальне відставання процесу реформ в Україні та Білорусі у порівнянні з іншими країнами, так і принципова невизначеність базових питань державного устрою.

У другому розділі автор з'ясовує характер трансформації визначальних для політичних систем України і Білорусі інститутів. На його думку, окрім детального дослідження особливостей функціонування тріади поділеної державної влади, особливої уваги заслуговує дослідження бюрократії та ЗМІ як важливих інститутів невибірної влади, а також специфіки етнополітичних орієнтацій двох країн.

На основі систематизації дослідницького матеріалу автор уперше здійснює порівняльно-політологічний аналіз політичних режимів України та Білорусі. Характеризуючи останні як такі, що тяжіють до авторитаризму, автор знаходить в їх рамках неповторні, лише їм властиві особливості. При цьому увага дослідника звернена до практично-політичних перспектив і можливостей України з тим, аби неупереджено врахувати політико-правовий досвід реформування сусідньої держави.

У процесі дослідження автор дійшов висновку, що політичні системи пострадянських країн значною мірою тримаються на тіньових структурних елементах, до яких належать адміністративно-економічні клани, аналітично-експертні центри при керівниках легальних структур, організовані злочинні угруповання тощо. Необхідність розгляду тіньових структур, за слушним зауваженням автора, зумовлена тим, що вони часто-густо впливають на прийняття важливих політичних рішень.

Гіпотеза автора полягає в тому, що обидві країни поєднують демократичні й авторитарні риси. При цьому в Україні вони взаємно урівноважені, отже можна вести мову про наявність двох паралельно існуючих систем цінностей і відносин: демократичної (що характеризує легальні функції легальних інститутів) та авторитарної (що характеризує латентні функції легальних та функціонування тіньових інститутів). В Білорусі ж як на легальному, та і на тіньовому рівні виразно домінують авторитарні тенденції, що свідчить про певну стабілізацію політичної системи як авторитарної. Автор утверджує важливу тенденцію політичної науки, що полягає в її переорієнтації на багатодисциплінарні, проблемно орієнтовані дослідження з активним використанням методів інших соціально-гуманітарних наук. У зв'язку з ефективним використанням арсеналу компаративного політичного аналізу, праця О. Долженкова є інноваційною. Це вагомий внесок у вітчизняну політичну науку.

Варіант слов'янської релігії

Микола Рибачук,
доктор філософських наук,
академік Української академії політичних наук
Вадим Ковальчук,
політолог

***Паньков Анатолій, Барладяну-Бирладник Василь.** Релігія і боги
Давньої Русі – України. Одеська національна юридична академія.
– О., 2003. – 176 с. + 24 арк. іл.*

Початок ХХІ століття характеризується, зокрема, активними процесами відновлення природного релігійного життя пострадянських соціумів. Не стало винятком і українське суспільство. Прикметною ознакою розвитку духовності в Україні є відновлення релігійно-церковної мережі, нормалізація відносин між державою та релігійними організаціями, гармонізація міжконфесійних і міжцерковних стосунків, визначення соціально-політичних орієнтацій найчисленніших церков, що діють на теренах України, а також дослідження релігії в історичному контексті.

Після розпаду Радянського Союзу в Україні з'являється чимало наукових праць, присвячених різним аспектам теорії і практики релігієзнавства. Серед них вирізняється справді унікальне дослідження Анатолія Панькова та Василя Барладяну-Бирладника. Після краху радянських світоглядних і духовних стереотипів автори монографії, по суті, уперше в науці розкривають зміст давньоукраїнського варіанта слов'янської релігії – Ведичного Православ'я. Вони обґрунтовано доводять його монотеїстично-космічний характер. У книзі на конкретному матеріалі розкривається архітектурний, скульптурний, мальовничий, богослужбовий, обрядовий канони, символіка, ієрархія, богослов'я, давньоруський календар і свята Ведичного Православ'я, а також його вплив на становлення християнства.

Заслуговує на увагу вдало розроблена структура книги, яка логічно поєднує дослідження основних етапів розвитку та характерних ознак релігії Давньої Русі – України. До цих етапів належать: Рідна Українська Національна Віра, Ведичне Православ'я, Єдиний Бог слов'ян, вчення про Триглаву – Трійцю, вчення про душу, вчення про триєдність Бога, вчення про обряди та релігійно-церковну символіку.

Окремо розглядається історія появи книг канонічного змісту – „Велесової книги” (язичницької книги доолегової Руси) та Біблії. До речі, 1968 року М. Скрипник підготував і тоді ж видав у Лондоні та Гаазі „Велесову книгу” в оригіналі (українською мовою) під назвою „Літопис дохристиянської Руси – України”. Особливу увагу автори звертають на висвітлення аспектів, що стосуються специфіки відправлення богослужіння священослужителями Вєдичного Православ'я, а також на опис архітектури й оздоблення його храмів.

Окремі сюжети висвітлюють значення в розвитку духовності українського народу національно-релігійного феномена. Автори нагадують, що ще на початку XV століття католицький кардинал д'Елі писав: „Русини до такої міри поєднали своє християнство з язичністю, що дуже важко говорити про те, чого більше у цьому поєднанні: чи християнства, яке поглинуло язичність, чи то язичності, яке поглинуло християнське віровчення”.

Аналогічну думку розвиває, зокрема, археолог-історіософ Ю. Шилов, повертаючись до Володимирового Хрещення Руси: „Складається враження, що разом із Володимировим Хрещенням Руси відбулася (чи не за участі самого Володимира?) змова волхвів. Адже саме цим можна пояснити не тільки розквіт язичності у хрещеній Русі, але й корінні особливості православ'я...”

Через два століття створюється „Слово о полку Ігоревім”, в якому немає жодного слова про християнство. Над святительським чином у Софії Київській – трипільсько-скіфська символіка. На Василівських воротах Новгородської Софії є чітке зображення вєдичного Бога Китовраса – крилатого кентавра. Там же написано його ймення.

Такі факти давно інтригують дослідників. Пояснення віднаходяться різні, але висновки сходяться в одному: апофеоз традиційних вірувань на Русі припадає на роки між прийняттям християнства і татаро-монгольським нашествям. 250 років розквіту язичності в християнській Русі! І досі його „залишки” становлять суть православ'я, його відмінність від католицизму та інших конфесій християнської релігії. До того ж, саме слово „православ'я” не перекладено з новозавітньої старогрецької мови: так називалась наша дохристиянська релігія, тобто воно запозичене християнами у „язичників”-русинів.

У книзі доводиться, що висновки багатьох вчених про формальне прийняття християнства Володимиром знаходять підтвердження і в посланні краківського єпископа Матвія до відомого діяча римської Церкви Бєрнарда Клервського. На рубежі 40 – 50 років XII століття єпископ Матвій повідомляє, що наш народ „Христа тільки по імені признає, а по суті справи в глибині душі відрікає. Не бажає згаданий народ ні з грецькою, ні з латинською Церквою бути єдиним, але відмінний від тієї і іншої, таїнств жодної із них не поділяє”.

Але твердження єпископа Матвія – це погляд збоку. Перелічені факти симбіозу дохристиянської релігії східних слов'ян із християнством – результат перехідного періоду. Адже крім народного ставлення до християнства, яке фактично ототожнювалося з язичністю, а по суті легко сприймалося народом і ставало близьким йому, в Русі послідовно зростало й утверджувалося офіційне ставлення до „язичності”. І саме це ставлення, як зазначають автори, відображено в давній літературі. Так, язичницьке „Слово о полку Ігоревім” дійшло до нас в одній копії кінця XVIII століття. А „Слово якогось христілюбця...”, спрямоване проти язичництва, дійшло у вісімнадцяти копіях. І саме антиязичницька література подавала язичництво у сфальшованому вигляді.

Брак літератури з дослідження язичництва призводить до того, що навіть вчені не можуть остаточно розібратися в пантеоні давньоруських богів та визначити місце нашої дохристиянської релігії серед інших релігій світу.

Умови, що склалися внаслідок перебудови в СРСР, а потім і проголошення незалежності України, сприяли поступовому зростанню інтересу до стародавньої української релігії. В Україні та Росії з'являються громади, які стверджують, що саме цю релігію вони сповідують нині. Одночасно публікуються дослідження з проблем цієї релігії, визначаються пантеони богів, висувуються гіпотези щодо функціонування древніх вірувань. Автори цих дуже різних гіпотез мають рацію в одному: паралельно зі становленням християнства поступово занепадала духовність Руси – України, роздвоювався менталітет народу. Адже знищення національної релігії є не чим іншим, як знищенням сили нації.

Автори слушно зазначають, що наша древня релігія – не віра, а знання того, як зв'язатися з Богом. Вона базувалася на знанні астрономії, тобто була космічною. Високий рівень світогляду наших пращурів, який можна порівняти хіба що з найрозвиненішими релігійними системами, характеризується уявою про різні прояви Бога, тобто Його Іпостасі. Їх найбільшим досягненням було створення досконалого астрономічного календаря. Космологія древніх русинів-українців мала більш об'єктивний, більш науковий характер, ніж космологія християнства. Світогляд наших предків в умовах європейського Середньовіччя не вів до глухого кута. Тобто не було необхідності замінювати Ведичне Православ'я юдейохристиянством. Ця заміна відбулася лише тому, що князі узурпували вікову владу і зрадили народ. Вони хотіли бути схожими на іноземних правителів.

Автори книги роблять спробу встановити правдивий зміст древньої релігії, її пантеону, що перед татаро-монгольським нашествям фактично становив симбіоз Ведичного Православ'я з християнством. Цьому й сприяє рецензована книга, яка воскрешає невідомі раніш письмові пам'ятки,

наближує нас до розуміння стародавньої релігії.

У книзі представлено широку панораму репродукцій символіки Вєдичного Православ'я, а також ікон Андрія Рубльова.

Книга, безперечно, є цінним дослідженням історії розвитку духовності українського народу, яке може бути корисним релігієзнавцям, студентам гуманітарних вузів, широкому загалу читачів.

Книжкова полиця

1. **Афанасьєва М. В.** Конституційно-правове забезпечення виборчих технологій в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Одес. нац. юрид. акад. — О., 2004. — 20 с.
2. **Буренко Н. М.** Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 26 с.
3. **Грушова А. Т.** Проблеми захисту прав людини в діяльності ООН: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 23 с.
4. **Іщенко М. П.** Політологія: Навч. посіб. — Черкаси, 2004. — 388 с.
5. **Ковальова О. І.** Політична інтеграція в Латинській Америці: генеза, ключові характеристики, детермінанти кризових тенденцій: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України. — К., 2004. — 20 с.
6. **Лазор О. Д.** Основи місцевого самоврядування: Навч. посіб. — Л.: ЛРІДУ, 2003. — 164 с.
7. **Лесечко М. Д., Чемерис А. О., Рудницька Р. М.** Технологія прийняття управлінських рішень в органах державного управління та органах місцевого самоврядування. — Л.: ЛРІДУ УАДУ, 2003. — 168 с.
8. **Линьов К. О.** Раціональне співвідношення централізації та децентралізації в управлінні державними нелінійними ієрархіями: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. / Одес. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. — О., 2004. — 20 с.
9. **Мовчан М. П.** Вплив ідеології НАТО на формування зовнішньої та оборонної політики Франції та ФРН у євроатлантичному просторі у 1991—2003 рр. (За матеріалами мас-медіа Франції та ФРН): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 20 с.
10. **Наріжний Д. Ю.** Аналіз політичних технологій та особливостей їх застосування в транзитивному суспільстві: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2004. — 19 с.
11. Оборонна політика України: реалії та перспективи: Матеріали міжнар. конф. / Упоряд. Бодрук О., Леонов В., Маркелов В. — К.: НІПМБ, DCAF, 2004. — 214 с.
12. **Очкурова О. Ю., Щербак Г. В., Иовлева Т. В.** 50 гениев, которые изменили мир. — Харьков: „Фолио”, 2004. — 797 с.
13. **Петрик В. М.** Шляхи та механізми вдосконалення державно-

церковних відносин в Україні (На прикладі новітніх релігійних об'єднань): Автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. / Донец. держ. акад. упр. — Донецьк, 2004. — 23 с.

14. **Ромат В.** Словник основних рекламних і маркетингових термінів. — Х.: „Студцентр”, 2003. — 56 с.

15. **Салабай В. Ф., Федін В. П.** Довідник з політичної історії ХХ століття: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2003. — 331 с.

16. **Сіновець П. А.** Ядерне стримування в політиці США і Росії в постбіполярний період: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України. — К., 2004. — 16 с.

17. **Тимошенко В. І.** Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (Кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. — 358 с.

18. **Тимошенко Т. С.** Мораль як інтеграційний чинник соціально-політичної стабільності: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 19 с.

19. **Ткачук Ю. В.** Глобалізація в сфері політики: інститути і механізми наддержавного впливу: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Одес. нац. юрид. акад. — О., 2004. — 16 с.

20. **Томашевич О.** Програми партнерства НАТО наприкінці ХХ — початку ХХІ ст.: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 20 с.

21. Українське суспільство — 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. Ворони В., Шульги М. — К.: Ін-т соціол. НАН України, 2003. — 684 с.

Вийшов у світ №5 (7) журналу „Соціальна психологія”

„Чи є „вибрана вества” України символом української політичної нації?” – таке гостре питання порушує у своїй статті доктор соціологічних наук М. Пірен. Відповідь автора – негативна.

Досить об’ємно представлено в цьому номері рубрику „Психологія особистості”. Тут публікуються статті доктора психологічних наук Л. Орбан-Лембрик „Соціальна поведінка як засіб вияву активності особистості”, президента Нікопольської регіональної асоціації психологів А. Чаплигіна „Соціальна реадаптація у життєвій перспективі” та старшого викладача кафедри психології факультету психології і соціології Національного авіаційного університету С. Луппо „Стратегії подолання психічної травми”.

Полемічністю відзначається публікація кандидата філософських наук В. Гордилова „Влада. Культура. Індивід”. У ній розглядаються важливі аспекти трансформації російського пострадянського суспільства.

Значну журнальну площу відведено результатам досліджень соціологів. Так, з ґрунтовними статтями виступають кандидат соціологічних наук А. Бова („Інституційні ознаки організованої злочинності та її соціальна основа”), кандидат філософських наук Є. Боринштейн („Соціокультурні особливості мовної особистості”), кандидат історичних наук А. Мартинов („Гендерні дослідження в історичній соціології”).

Актуальним проблемам соціалізації молоді присвячують свої розвідки кандидат психологічних наук П. Скляр і молодший науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології АПН України О. Скар.

В номері представлено також рубрики „Психологія масових комунікацій”, „Педагогічна психологія”, „Когнітивна психологія”, „Психологія праці”, „Психологія управління”, „Психологічна залежність”, „Гендерна культура”.

Друкується рецензія доктора психологічних наук, члена-кореспондента АПН України В. Татенка на книгу А. Гірника та А. Бобро „Конфлікти: структура, ескалація, залагодження”.

Наступний номер „Соціальної психології” вийде в листопаді цього року.